

**Миколаївський державний гуманітарний
університет ім. Петра Могили**

А.І. Колісніченко
доктор історичних наук, професор

Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти, що навчаються за напрямом політологія та правознавство

Миколаїв
Видавництво МФ НаУКМА
2002

ББК 14
К 60
УДК 378.2

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, що навчаються за напрямком політологія та правознавство

Рекомендовано до друку Вченою радою Миколаївської філії Національного університету “Києво-Могилянська академія” (Протокол № 2(52) від 4.10.2001 р.).

Рецензенти:

Багмет М.О., доктор історичних наук, професор
Шевченко Н.В., кандидат історичних наук, доцент

К 60 **Колісніченко А.І.**
Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: Навчальний посібник. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – 274 с.

ISBN 966-7458-54-7

ББК 14

У посібнику матеріал викладається у хронологічному порядку і охоплює головні політико-правові і державотворчі проблеми Стародавньої Греції та Риму.

Автор приділяє увагу афінському та римському праву, що дає можливість використовувати посібник не лише студентам-політологам, а й студентам факультету правознавства.

ISBN 966-7458-54-7

© МДГУ, 2002

Передмова

Для того, щоб ґрунтовно опанувати сучасною політичною теорією, принципами державного будівництва і методами державного управління, слід спочатку ознайомитися з їх витоками, ідеями, інститутами і їх глибоким змістом.

Витоки значної кількості теперішніх політичних доктрин беруть свій початок у теоретичних думках грецьких і римських мислителів.

Дослідження та вивчення державотворчих і політико-правових теорій Стародавньої Греції та Риму є підмурком наукової історії політико-правових вчень.

Побудова незалежної української держави, перехід до демократичних форм організації суспільного життя вимагають вирішення низки актуальних політико-державних проблем, серед яких є створення наукового підґрунтя для побудови демократичного громадянського суспільства і правової держави з урахуванням попереднього досвіду і вимог, вироблених свого часу розвиненими демократіями, теоретиками політики, філософії і державного будівництва.

Своїми коріннями стародавній світ іде в глибоку давнину. Історія Греції передре історії Криту. Греко-римська історія починається з кінця II тисячоліття до н.е., з так званої гомерівської епохи. Історія античного світу ставить дуже багато цікавих питань, які поглиблюють поняття сучасного світу, показують його історичні коріння. На прикладі грецьких держав, особливо Афін, ми краще всього зможемо проаналізувати, як розвивалась держава, які етапи вона пройшла, на

яких принципах будувалась.

Культурний свій вплив греки розповсюдили на всі області людського життя і на значні території. Для історії України велике значення має історія грецьких колоній північного Причорномор'я, які знаходилися в тісних зв'язках з народами причорноморського степу.

Уся сучасна європейська, світова культура виросла на основі античної культури. Без знання античної філософії, політичної думки неможливо зрозуміти багатьох інститутів, державних процесів і теорій подальших періодів.

Грецька та римська наука і культура – яскрава сторінка світової політичної історії. Грецькі мислителі, вчені у своїх творах розкрили боротьбу, думки й ідеали своєї епохи. Тому твори грецьких і римських класиків мають непрохідне значення і для нашого часу.

Література по визначеній проблемі представлена в значній мірі російською мовою і значна її кількість видавалась до початку 90-х років. За останні роки з'явилися монографії і навчальні посібники, які надруковані українською мовою. Новим є навчальний посібник Ф. Кирилюка “Стародавня політологія”, виданий у 2000 році. Він складається з двох блоків: методико-аналітичного і хрестоматійного. У 1999 році вийшов у світ підручник “Історія політичних і правових вчень”, авторами якого є Ф. Шульженко і Т. Андрусак. Викладачі Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова Ф. Шульженко та М. Наумов підготували курс лекцій “Історія вчень про державу і право”. У посібнику на конкретному історичному матеріалі розкриваються окремі проблеми історії Греції та Риму.

Деякі питання історії стародавньої Римської держави і права висвітлені у роботі О. Підпригори “Основи римського приватного права”, яка видана у 1997 році.

Аналіз літератури з визначеної теми свідчить про те, що її ще не вистачає на державній мові. Автор цього посібника ставить за мету поглибити і розширити знання студентів з проблем історії державного будівництва та історії світової політичної думки.

Розділ 1. Історія Давньої Греції

Історія Давньої Греції розвивалася одночасно у взаємозв'язках з історією країн Давнього Сходу.

Історію Давньої Греції можна поділити на п'ять періодів:

1. Егейський, або крито-мікенський (III-II тисячоліття до н.е.), – період розкладу родового ладу, виникнення та розвитку в окремих районах ранньокласових рабовласницьких держав, що закінчив своє існування в результаті дорійського переселення.
2. Греція XI-IX ст. до н.е. – період тимчасового відродження первіснообщинних відносин після дорійського завоювання і подальший загальний розвиток класових відносин на основі античної форми власності.
3. Архаїчний період (VIII-VI ст. до н.е.) – продовження минулого періоду, час становлення античного рабовласницького суспільства, виникнення полісів.
4. Класичний період (V-IV ст. до н.е.) – найвищий розвиток рабовласницьких відносин в античних полісах.
5. Елліністичний період (друга половина IV – середина I ст. до н.е.) представляв собою подальший розвиток рабовласницького суспільства на просторах Близького Сходу після греко-македонського завоювання Персидської держави. Цей період закінчився завоюванням західної частини елліністичного світу Римом, а східної (до Євфрату) – Парфією. В масштабах давнього світу культура Давньої Греції досягла особливо високого рівня. Там були високорозвинені точні, природознавчі та гуманітарні науки. У Давній Греції виникли та розвивалися основні напрямки філософії та політичних наук, визначних успіхів досягли образотворчі мистецтва, література та інші області культури. Грецька мова і до цього часу широко використовується в науковій термінології. Значна частина наших імен грецького походження. Багато прислів'їв та

приказок беруться з Давньої Греції. До цих пір давньогрецькі трагедії і комедії не сходять зі сцен усього світу. Культурний спадок Давньої Греції надто великий.

1.1. Письмові джерела

Найбільш ретельні та систематичні дані про історію та політичну думку Давньої Греції містять письмові джерела. Вони різноманітні – це твори грецьких політиків, істориків, філософів, драматургів, поетів, промови ораторів, поеми та міфи, які були записані у пізній час, це також тексти на папірусах, написи на каменях та посуді, монети, які є одночасно і речовими, і письмовими джерелами.

Головними письмовими джерелами з історії політичної думки Греції є твори античних істориків, філософів, політиків.

Зародження політичної науки в Греції та її розвиток знаходяться в тісному зв'язку із загальним розвитком грецького суспільства. Спочатку твори, що вважалися історичними, поєднували у собі декілька жанрів: історичний, філософський, географічний, етнографічний; вони включали також і міфи. Ці перші твори містили опис відомого тоді кола земель, окремих областей грецького світу, родоводи (генеалогії видатних героїв та богів) та дуже коротко висвітлювали події близького до них часу або зовсім не торкалися їх. Автори цих творів називалися логографами (по-грецьки “логос” – слово і “графо” – пишу). Логографи жили у VI-V ст. до н.е. В їхніх творах, що дійшли до нас в уривках, немає науково-критичного аналізу матеріалу, але вже присутній раціоналістичний підхід до пояснення певних подій міфологічного часу. З логографів найбільш відомі Гекатей з Мілету (приблизно 546-480 рр. до н.е.), що написав “Землеопис” та “Генеалогії”, та Гелланік з Митилени (V-IV ст. до н.е.), що залишив окремих твір з історії Афін та декілька “Генеалогій”.

Якщо твори логографів були ще витворами художньої літератури, то “Історія” Геродота (484-425 рр. до н.е.) представляла вже твір історичного характеру, тому що він був присвячений історичним подіям – греко-перським війнам. Окрім головного предмету – греко-перських війн, Геродот описав також ті країни і народи, які він відвідав сам або про які дізнався щось, що було варто його уваги. В

“Історії” Геродота дана об’ємна історична картина та міститься багато відомостей – історичних, географічних та етнографічних – про Єгипет, Малу Азію, Північне Причорномор’я, Сицилію, північні області Балканського півострова. Від логографів він різниться широтою думки та єдністю теми. Події, що мали місце в грецькому світі, викладені в зв’язку з подіями на сході. Геродот намагається встановити причинність явищ і у минулому шукає пояснень багатьох явищ сучасного йому життя. В його “Історії” присутні початки критичного підходу до викладених даних, хоча достовірність та вимисел у нього не завжди обмежені. Вже самі давні розглядали Геродота як першого історика (Цицерон назвав його “батьком історії”), хоча відносилися вони до його праці по-різному. “Історія” Геродота являє собою початковий етап у розвитку історичної науки в Греції. Увага Геродота до недавнього минулого з метою описати це минуле, щоб його не забули, була викликана тією величезною роллю, яку відіграв грецький світ, і насамперед Афіни, у війні з персами.

Твором власне історичного характеру є “Історія” Фукідіда, сина Орлора (460-400 рр. до н.е.), молодшого сучасника Геродота. Ця праця присвячена подіям надзвичайної важливості для історії Греції – Пелопоннеській війні, яку вели Афіни і Спарта за гегемонію в Греції. Однак закінчити цю працю Фукідіду не вдалося – завадила смерть.

Твір Фукідіда виражає максимальне зусилля виявити достовірність фактів, раціоналістичний підхід до дійсності, відмову пояснення подій через втручання надприродних сил. В “Історії” Фукідіда здійснено відбір джерел з метою визначення їхньої достовірності. Окрім свідоцтв сучасників, Фукідід користувався також деякими документами, які приєднав до свого твору. Як учасник Пелопоннеської війни, він відвідав місця найбільш важливих подій. Фукідід чітко розрізняє причину і хід подій, він намагається дати узагальнення, і весь його твір відзначається чіткістю суджень. Як писав сам Фукідід, основною метою його праці був пошук істини. Твір Фукідіда був написаний в період найвищого розквіту Афін, коли на чолі афінської демократії стояв Перикл, якого Фукідід високо цинив і був його послідовником усе своє життя. Сучасна історична наука високо оцінює працю Фукідіда і вважає, що Фукідід заклав основи історичної

критики та історичних узагальнень.

Жанр історичної прози отримав велике поширення в IV ст. до н.е.

Грецький історик Ксенофонт (приблизно 430-355 рр. до н.е.) залишив декілька історичних творів, один з них – “Грецька Історія” – продовжує перерваний твір Фукідіда. На відміну від свого попередника Фукідіда, Ксенофонт не був прихильником афінської демократії. Навпаки, він узяв участь у олігархічному перевороті 404 р. до н.е., що призвів до встановлення в Афінах тиранічної форми правління, а пізніше став прихильником Спарти. Цікава сама біографія Ксенофонта. Він був аристократом за походженням, учнем Сократа. Спочатку він знаходився на службі у Кіра Молодшого, де командував загоном грецьких найманих у війську Кіра проти його брата, персидського царя Артаксеркса II. Потім Ксенофонт вступив у спартанське військо, за що був заочно покараний та вигнаний з Афін. Отримавши від спартанців невеличкий маєток недалеко від Олімпії, Ксенофонт почав писати історичні твори. З поліпшенням відносин між Спартою та Афінами Ксенофонт має можливість повернутися в Афіни, однак історик залишається в Коринфі, куди він переїхав на той час. “Грецька Історія” присвячена останнім подіям Пелопоннеської війни і є доведеною до 362 р. до н.е. (битва при Мантиней). Твір Ксенофонта є набагато слабшим, ніж праця Фукідіда. Насамперед, він проникнутий намаганням описати переваги Спарти та її державного устрою над Афінами. Твір написаний нерівно, не дає глибоких оцінок та проникнення в істинні причини подій, як це зроблено у Фукідіда. В сутності, історія у Ксенофонта – це історія окремих полководців. Він також надає великого значення втручання богів у справи людей. Разом з тим у “Грецькій Історії” Ксенофонта подані достовірні дані, написана вона легко і просто. Інші твори Ксенофонта – “Кіропедія” (“Виховання Кіра”), “Анабасис” (“Сходження”), “Державний лад Спарти”, “Про доходи”, “Спогади про Сократа” – містять важливі дані із зовнішньополітичної історії Греції, її економіки, суспільно-політичного та культурного життя.

В IV ст. до н.е. значним є твір філософа Аристотеля (384-322 рр. до н.е.) “Афінська Політія”. Аристотель, готуючи велику фундаментальну працю про державу взагалі – політію, вирішив

вивчити устрій усіх грецьких та деяких негрецьких держав того часу. Разом з учнями він написав 158 політій, тобто описів політичного устрою окремих держав того часу. До нашого часу дійшла тільки “Афінська Політія”, що була знайдена під час археологічних пошуків у Єгипті на одному з грецьких папірусів. Вперше вона була видана в кінці XIX ст.

“Афінська Політія” поділяється на дві основні частини. В першій частині подається історія Афін, починаючи з VII ст. до н.е., у другій – огляд управління Афінською державою; вказувалося, які закони діяли в Афінах, як відбувалися вибори і т.д.

“Афінська Політія” є дуже важливим джерелом з історії Афінської демократії V і IV ст. до н.е., а також з історії Афін архаїчного періоду.

У другій половині IV ст. до н.е. жив відомий історик Ефор. Він написав всезагальну історію Греції. Його праця не збереглася в цілому вигляді, а відома лише в частинах, які цитували інші автори. Він описував усю історію Греції, починаючи з вторгнення дорійців. При цьому його твір торкався не тільки міст Балканського півострова, а й грецьких колоній на сході й заході Середземного моря. Велике значення він приділяв красоті стилю та цікавості викладу, що негативно відбилося на змісті його історії.

У II ст. до н.е. жив грецький історик Полібій (200-120 рр. до н.е.). Епоха Полібія була дуже сумною для Греції. Це був час Македонських війн та загарбання Греції Римом. Полібій був відправлений як заручник до Риму.

Полібій написав “Всезагальну Історію” (у межах Середземномор’я), з якої до нас дійшла лише одна третина. Історія Полібія є дуже важливим історичним джерелом. Полібій ретельно вивчав події, встановлював причинний зв’язок явищ і був точним у своїх описах. Він відобразив епоху, коли Рим завойовував Середземномор’я, боротьбу елліністичних держав з Римом.

Історія Полібія є джерелом для елліністичної Греції, Македонії, східних елліністичних держав, а також з історії Риму, де описується внутрішній стан і боротьба елліністичних держав з Римом.

Полібій вважав, що історію кожної держави потрібно вивчати не ізольовано, а у зв’язку з іншими. Він підкреслював, що пише

всесвітню історію, яка розвивається в результаті діяльності людей, – прагматичну історію, і намагався знайти причини відносно швидкого завоювання Римом більшої частини елліністичних країн. За походженням і світоглядом він був аристократом. У I ст. до н.е. жив історик Діодор Сицилійський (прибл. 80-29 рр. до н.е.). Він народився та провів значну частину життя на Сицилії. Діодор написав велику працю – загальну компіляцію з всесвітньої історії, яку назвав “Історична Бібліотека”. На жаль, основна частина праці Діодора Сицилійського втрачена, але частини, що збереглися, представляють велику цінність.

Значну роль як з історії Греції, так і з історії Риму відіграють твори письменника Плутарха, що відносяться до I – поч. II ст. н.е.

Плутарх (46-127 рр. н.е.) народився у місті Херонеї у Греції вже в той час, коли Греція була провінцією Риму. Отримавши блискучу освіту в Афінах, Плутарх потім повернувся на Батьківщину і жив там до самої смерті.

Відомі з його творів “Порівняльні Життєписи”, де він описував спочатку біографію відомого грецького діяча, потім біографію схожого на нього римського діяча. В кінці він давав порівняння цим двом особам. Але його життєписи не є історією, і він сам неодноразово говорив, що він не історик, але в той же час, описуючи життя і діяльність видатних державних діячів, Плутарх не міг не торкатися подій, політичних характеристик і т.д. Його твори є незамінним історичним джерелом ще й тому, що, будучи глибоким ерудитом, він, як і Діодор, використовував у біографіях праці давніх авторів, що не дійшли до нас.

Окрім праць відомих істориків, збереглися деякі історичні твори, автори яких невідомі. До них відноситься так звана псевдоксенофонтівська “Афінська Політія”. У цій книзі подається критичний огляд ладу афінської рабовласницької демократії. Він критикує її з точки зору аристократа або олігарха. Між тим він справедливо вказує на ряд темних сторін афінської держави, як, наприклад, її ставлення до своїх союзників. Твір псевдо-Ксенофонта є дуже цінним як матеріал для вивчення афінської дійсності, тому що містить великий фактичний матеріал.

Велике значення як історичні джерела мають твори Гомера “Іліада” та “Одіссея”. На цей час це майже єдине змістовне літературне джерело з історії найдавнішої Греції. Хоча поеми були написані не раніше початку VIII ст. до н.е., у них відтворені події значно раннього часу, а також відображені економіка, суспільна організація та ідеологія Греції епохи XI-IX ст. до н.е. Зараз ми маємо з історії Греції велику кількість археологічних пам’яток, але значення поем Гомера як історичного джерела від цього не знижується.

Рання історична епоха історії Давньої Греції, соціально-економічні відносини й ідеологія відображені в поемах Гесіода “Праці й Дні” та “Теогонія” (родовід богів). Важливими джерелами з історії Греції, починаючи з архаїчного періоду, є твори ліричних поетів (Архілоха, Алкея, Сафо, Солона, Феогніда, Піндара та багатьох інших). Для класичного періоду дуже важливими є як історичні джерела твори великих трагічних поетів Есхіла, Софокла та Еврипіда, що відображають у своїх трагедіях, які побудовані на міфологічних сюжетах, складне суспільне і політичне життя Греції в класичну епоху. Яскраві картини політичного життя і побуту Аттики кінця V – початку IV ст. до н.е. містять комедії Аристофана.

Значну роль як історичного джерела відіграють промови ораторів. Їх важливою позитивною особливістю є те, що вони вводять нас у центр безпосередньо сучасних їм подій, нерідко відображаючи “злиденність дня”. Негативною рисою змісту промов є крайня тенденційність. Промови були судовими і політичними. Дуже важливими є промови Лісія (початок IV ст. до н.е.), в яких характеризується торгівля, особливо хлібом, та описується діяльність купців того часу.

Промови Демосфена (384-322 рр. до н.е.), судові й політичні, характеризують економіку Афінівської держави та політичні події північного Причорномор’я, містять дані про торгівлю, предмети ввозу і вивозу, про рабовласництво та рабовласницькі майстерні і т.д.

Для вивчення економіки промови Демосфена та Лісія є незамінними джерелами.

Дуже важливим джерелом є праці античних географів. Багато даних з історії містяться в творах географа Стрибона, який жив у

другій половині I ст. до н.е. – I ст. н.е. У своїй праці “Географія” він говорить не тільки про природні дані різних країн, але й про життя та історію їхніх народів.

У II ст. н.е. Павсаній у “Описах Еллади” яскраво відображає пам’ятки давнини, наводячи різні легенди й міфи, та повідомляє про події, про які інші джерела замовчують.

1.2. Населення і влада

Про найдавніше населення півдня Балканського півострова та прилеглих островів поки що немає достатньо точних даних. Згідно з давньогрецькими переказами, що збереглися з часів Гомера та у творах грецьких істориків, найбільш значними племенами серед найдавнішого населення у цих районах були пеласги. Хто вони були за своїм походженням – невідомо. Геродот їх вважав родичами греків. Серед найдавніших острівних племен можна назвати критян, етнічна приналежність яких також поки неясна. У кінці III тис. до н.е., згідно з археологічними пам’ятками, ми зустрічаємося на півдні Балканського півострова з найдавнішими грецькими племенами ахейців, які протягом II тис. до н.е. переживали процес утворення класів. У середній Греції на території Аттики у II тис. до н.е. встановлене існування поселень іншого грецького племені – іонійців. Центром поселень була цитадель в Афінах. На зламі XIII-XII ст. до н.е. через Балканський півострів пройшли племена, що знищили ахейські держави, які спричинили подальший рух племен. Приблизно у XI-X ст. до н.е. на південь Балканського півострова почали заселятися грецькі племена дорійців, що займали пусті землі. У I тис. до н.е. грецькі племена остаточно склалися і розсіялися: на півночі Греції – в Фессалії і в середній Греції – в Беотії жили еолійці; вони ж заселяли острови у північній частині Егейського моря, у тому числі й острови Лесбос та північно-західне узбережжя Малої Азії. Східну частину середньої Греції, Аттику, острови Євбею, центральну частину Егейського моря населяли іонійці. Ахейці утрималися на півночі й у центрі Пелопоннесу – в Ахайї та Аркадії. В іншій частині Пелопоннесу – в Лаконії, Мессенії, Арголіді, Корінфській області та Елладі – жили дорійці. Вони ж розселилися на островах півдня Егейського моря, на

Родосі, на Криті та на південній частині малоазійського узбережжя. Греки довгий час не мали спільної мови та говорили на багатьох діалектах, які розуміли майже усі. Серед них треба виділити три основні: іонійський, еолійський та дорійський. В іонійському діалекті потрібно виділити аттичний (аттичне наріччя), на якому говорили афіняни. Усі діалекти досягли рівня літературної мови. Іонійською мовою писав Геродот, а аттичною писав Фукидід, еолійською творила свої вірші видатна поетеса Сафо, дорійською писав гімни Піндар і т.д., загальногрецька мова койне (“загальна”) склалася тільки в період еллінізму.

Патріархальне рабство

У гомерівському суспільстві існувало патріархальне рабство, яке було поширене в господарствах басиліїв. Основним контингентом рабів були полонені, крім того, рабів продавали пірати. Були випадки продажу рабів купцями. Були також раби, що народжувалися в господарстві рабовласника. Рабів-чоловіків використовували як пастухів та садівників. Було багато рабинь, яких експлуатували в домогосподарстві як прислугу, борошномолок, швачок і т.п. За будь-яку непокору господар міг покарати раба смертною карою.

Релігія

У Гомерівську епоху склалися основні риси давньогрецької релігії, яку називають олімпійською на честь гори Олімп, що розташована на кордоні Фесалії та Македонії. Давні греки вважають снігову вершину цієї гори місцезнаходженням своїх богів. Згідно з їхніми релігійними уявленнями, існувало три покоління богів. Старші покоління були усунені молодшими. Так у фантастичній формі у свідомості греків відобразилися давні завоювання і міжплеменна боротьба. Головою третього покоління богів був Зевс – бог грому і блискавки, виробничих сил природи та батько усіх богів і людей. Ряд божеств грецької релігії були запозичені з більш ранніх вірувань ахейців, можливо, цей ряд входив до критської релігії. Образи таких богів, як Зевс та Афіна, зберігали дуже давні первісні риси, що пов’язані з культом тварин: перетілення Зевса в бика, орла, лебедя;

епітет Афіни – совочка. На ранньому етапі розвитку грецької релігії існувало багато місцевих богів, які вважалися покровителями певних родів та племен. Поступово образи цих богів зливаються, виділяються головні божества, що утворюють олімпійський пантеон. До часу створення гомерівських поем олімпійські боги вже представлялися в образах людей, їх життя мислилося як життя родової знаті. Зевс керував світом як головний базилій, радячись з іншими олімпійськими богами, але його думка була вирішальною. За зовнішністю олімпійські боги були схожі на аристократів. Так епоха оформлення олімпійської релігії відбилася на їхній уявній організації та на їхньому зовнішньому вигляді.

Утворення полісів

Суспільний розвиток Греції в VIII-VI ст. до н.е. був продовженням того процесу всезагального становлення раннього класового суспільства, який почався в кінці гомерівської епохи. Період VIII-VI ст. до н.е. за традицією часто називають архаїчним, тобто початковим, тому що до великих археологічних відкриттів, які почалися з останньої третини XIX ст. і продовжуються до цих пір, історію Давньої Греції зазвичай починали з VIII ст. до н.е. Однак цей термін може бути збережений і в наші дні, тому що саме в VIII-VI ст. до н.е. вперше відбувалося оформлення рабовласницького суспільства у тому найбільш чистому й найбільш яскраво вираженому його варіанті, який у науці отримав назву античного.

У Греції знову почали виникати невеликі рабовласницькі держави, що представляли собою укріплені поселення, в яких жили колективи громадян-землевласників (найбагатші з них були і рабовласниками), які сумісно захищали свої інтереси, власність на земельні ділянки, розташовані навколо укріпленого поселення, та власність на рабів. Ці державні поселення отримали у греків назву полісів, тобто міст-держав. Натуральне господарство не створювало умов для великих державних об'єднань.

Поступово посилюється майнове розділення всередині громадських колективів. Заможні землевласники заганяли у боргове рабство своїх боржників – бідних сусідів.

Загострюються соціальні та політичні протиріччя між родовою аристократією, яка тепер перетворилася на правлячу групу заможних землевласників та рабовласників, і простим населенням – сільським та міським демосом.

Сільський та міський демос

Застосування залізних знарядь праці, які поширюються ще в гомерівську епоху, і на цій основі швидке зростання продуктивності праці в усіх галузях виробництва сприяли все більшій диференціації населення, розвитку ремесел і торгівлі, розвитку рабовласництва. Економічне і політичне панування родової аристократії, що перетворилася у найвищий прошарок пануючого класу рабовласників, почало гальмувати подальший соціальний і політичний розвиток, знать не допускала до управління не тільки землевласників, але й мешканців міста.

Тим часом на власне міській території полісів розвивалися ремесла і торгівля. У міських жителів з'явилися нові, не пов'язані безпосередньо із сільським господарством джерела прибутку. Поступово виникає і посилюється торгово-ремісничий прошарок вільного міського населення, що економічно не залежний від аристократії і формально володіє політичними правами, оскільки всі вільні корінні мешканці поліса були його громадянами і членами народних зборів, що були успадковані з первісних часів. Тепер вони перетворилися у вищий орган державної влади рабовласницького поліса. Ті селяни, що не були обернені у боржників-рабів, також були членами народних зборів свого поліса. Весь цей вільний, простий народ, що мав політичні права, по-грецьки називався демосом. Практично він поділявся на сільський та міський демос. Інтереси двох демосів часто не співпадали, але в VII-VI ст. до нашої ери їх поєднувала сумісна боротьба проти економічного та політичного панування аристократії.

Боротьба демосу з аристократією

З ростом економічної незалежності міського демосу останній почав активніше добиватися участі в управлінні полісом та обмеженні

влади аристократії. Міський демос вимагав видання законів, що захищатимуть його майно та торгово-ремісницьку діяльність від зловживання аристократії. У зв'язку з морською торгівлею, що розвивалася, міський демос прагнув більш активної зовнішньої політики. Сільський демос прагнув більшої законодавчої підтримки щодо боргової кабали і вимагав припинення загарбань земельних ділянок селян.

Процес соціально-економічного розвитку торкнувся і самої родової аристократії, у межах якої також відбувалася майнова диференціація. Частина аристократії, особливо з числа обідніх, сама зайнялася організацією майстерень та торгівлею. Інтереси цих аристократів зблизилися з інтересами верхніх прошарків міського демосу.

Тиранія

Правляча землевласницька група родової аристократії була проти проведення реформ та змін. Тому міський і сільський демос в VII-VI ст. до н.е. почав рішучу боротьбу за реформи. У більшості торгово-ремісничих полісів влада родової аристократії була звалена і перейшла до рук правителів-тиранів – ставлеників демосу (поняття “тиран” в архаїчний період історії Греції негативного змісту не мало).

Так виникла у VII-VI ст. до н.е. у ряді економічно розвинутих полісів нова форма державної влади, що відома в науці під назвою старшої, або ранньої, тиранії. Тиранами у більшості були вихідці з тієї групи аристократії, яка приєдналася до вищих прошарків демосу. Вони проводили енергійну політику обмеження прав старої родової аристократії, конфіскували частину її земель, знищували найбільш активних прихильників старого порядку. Але тирані, будучи вихідцями з аристократичних родів, часто вели непослідовну політику, тим самим настроюючи проти себе демос, який їх висунув.

При всіх недоліках тиранії це була прогресивна на той час влада. Та обставина, що на чолі повстанців із демосу були вихідці з аристократії, пояснюється тим, що на початку вони мали більше досвіду в державній діяльності, ніж корінні представники демосу.

Старші, або ранні, тиранії були короткочасними. Зруйнувавши

владу аристократії і відкривши простір для діяльності демосу, тирані надалі були вже непотрібними. За часів тиранії зростали та набиралися політичного досвіду політики, що більш послідовно відстоювали інтереси демосу. Тому знов вибухали повстання, тепер уже проти тиранії.

Рабовласницькі демократії й олігархія

Після усунення тиранії в економічно найбільш розвинутих полісах зазвичай встановлювалися нові форми влади демосу, який переміг. У тих полісах, в яких майнове розшарування громадян після обмеження та конфіскації земельних володінь знаті було відносно невеликим, виникла рабовласницька демократія, тобто демократія вільних корінних жителів даного полісу. У тих полісах, в яких після усунення влади аристократії та тиранії майнове розшарування виявилось різким, виникла олігархія (влада небагатых). Треба зазначити різницю між аристократією (також владою небагатых) та олігархією. Аристократія була владою у ранньому рабовласницькому суспільстві, яке щойно виникло після розкладу родового ладу. Влада правлячої аристократичної групи крупних землевласників та рабовласників засновувалася не тільки на їхній економічній силі, але й на їхньому походженні, на родоплемінній традиції. Олігархія як форма влади виникає на більш високому економічному і соціальному рівнях. Влада олігархів була заснована на їхньому багатстві та пов'язаній з ним економічній та політичній могутності. У складі олігархів були найбільш заможні представники демосу, серед них були і заможні нащадки родової аристократії.

Виникнувши в кінці архаїчного періоду (в VI ст. до н.е.), свій повний розвиток рабовласницька демократія і рабовласницька олігархія отримали в V ст. до н.е., вже в наступному, класичному періоді.

Поразка аристократії зазвичай призводила до ліквідації родового поділу території полісу та інших пережитків минулого, що заважали подальшому розвитку рабовласницького суспільства. Жорсткість класової та політичної боротьби можна продемонструвати прикладами. Так, у місті Сикіоні, що розташоване на півночі

Пелопоннесу, після усунення влади аристократії на початку VI ст. до н.е. замість трьох аристократичних родоплемінних філ були організовані чотири. У четверту філу ввійшло усе непривілейоване населення полісу незалежно від свого походження. Нова філа отримала назву архелаїв, тобто “народних керівників”, а ті філи, що втратили своє значення, були перейменовані в філи “віслятників” та “поросятників”.

Наслідком бурхливого соціально-економічного розвитку була поява в кінці VII – на початку VI ст. до н.е. у Малій Азії й Греції срібної та електрової (природний сплав срібла із золотом) монет.

1.3. Державно-соціальний устрій Греції періоду Гомера

Найдавніший соціальний устрій гомерівської Греції на фоні епосу, доповненого іншими історичними пам’ятниками, представляється в такому вигляді: грецькі племена поділялися на пологи (“рід” з грецької – генос), з пологів склалися фратрії (братерства), а з фратрій – філи (племена). Племена поєднувалися в окремі народності. Найважливішими відмінними ознаками грецького роду було наступне: 1) походження по батьку, 2) заборона шлюбів з рідними, 3) право усиновлення родом, 4) право взаємного спадкування, 5) володіння загальним родовим майном, 6) право обрання і зсуву родових старійшин, 7) надання один одному допомоги і взаємної підтримки, 8) участь у загальних родових святах і володіння спільним родовим цвинтарем.

Найдавніші грецькі філи були військово-культовими об’єднаннями, за якими групувалися пологи. Кожна філа мала визначену територію, на якій містився жертovníк на честь богів і відбувалися збори членів даної філи. Філи являли собою дуже міцні і замкнуті соціальні організації, освячені багатовіковою традицією і релігією, на чолі їх стояв виборний фалобасилей – одночасно жрець і вождь. У філи входили тільки члени визначених пологів. При общинно-родовому ладі вища влада в громаді належала всьому народу (демосу), що збирався для обговорення і рішення загальних питань

(котрі головним чином торкались війни) на збори (агора). Цар у всіх важливих питаннях радився з усім народом і родовими старійшинами, главами родин. Як видно з гомерівського епосу, агора скликалась царем під час особливо важливих подій, найчастіше під час війни.

Настільки ж стародавньою установою, як і агора, у Греції була рада старійшин, буле. “Багатодосвідчені старці” виступають у всіх важливих справах під час обговорення справ, що стосуються громади. “Великодосвідчені старці” першими подають свої голоси на сходці, скликаній “владикую чоловіків”, Агамемноном під Троєю, по питанню про зняття чи продовження облоги міста.

Під час походів філи поєднувались і вибирали головного вождя (басилея-царя) всього племені.

Тип царя-басилея зберіг риси військового вождя і родового старійшини, котрий переплітався у фігурі Нестора, він чітко виступав під час урочистого бенкету пілоської громади. На урочистому бенкеті цар сидить серед народу за загальним столом разом зі своїми синами. “Басилея” – слово, що грецькі письменники вживають для позначення гомерівської царської влади (тому що її головна відмінна ознака – військове керівництво), при наявності ради вождів (буле) і Народних зборів (агора), тільки різновид військової демократії”. Патріархальний общинно-племінний побут розкладався під дією внутрішніх і зовнішніх факторів. Розвиток продуктивних сил мав своїм наслідком подальший поділ праці, виділення військово-служивої групи (басилеїв) і поступове відділення від іншого мирного населення – хліборобів, пастухів і рибалок.

Гомерівські поеми саме і відбивають епоху військової демократії, коли грецький рід перебував у стадії його розкладання.

Спочатку басилеї як військові вожді і жерці були виборними і найбільш діяльними членами громади, що служили загальним інтересам. Вони одержували з общинної землі темейос, відрізок орної землі і землі під виноградники, подарунки, пошану і кращу частку в общинній трапезі.

Деякі гомерівські герої-царі мають уже багаті наділи, великі пшениці і виноградники, займають перше місце в громаді, п’ють кращі напої, їдять кращі шматки і з особливим задоволенням займаються

розведенням коней.

Таким шляхом зароджувалася військово-землеробська аристократія. Ця аристократія володіє великими наділами, чередями худоби, що вказує на існування в гомерівському суспільстві приватної власності на землю і худобу.

Садиби (ойкоси) гомерівських басилеїв відрізнялися багатством і достатком. Господарство було натуральне, але велося на широку ногу з застосуванням вільної і рабської праці. Прикладом великого ойкоса гомерівського часу може служити ойкос, зображений на ахілловому щиті, що складається з трьох частин: 1) хлібного поля, 2) пасовища і 3) виноградників. Кожна господарська галузь описується в особливих словесних образах: поле – гладке, велике, розпушене, тричі прооране; виноградник – чудовий, великий, солодким плодом обтяжений; на пасовищах круторогі бики, воли, табуни коней, вівці, свині і кози.

На ділянці працює багато орачів, керуючих запряженими в плуг волами. Після кожної борозни орачі одержують кубок вина. За чорною поораною землею видніється садибне поле, на якому працює багато женців, що жнуть ниву гострими серпами. На землю у величезній кількості падають колосся. За жінцями йдуть в'язальники, міцно еднаючи соломою снопи. Діти збирають колосся. Роботу очолює сам господар, працюючи з ціпком у руках, він керує процесом роботи і радіє (гарному врожаю) у серці своєму.

Сільські роботи були важкими. Орач, що повертається з роботи, виглядає втомленим, прагнучи їжі та спокою, а в рогах биків, що везуть плуг, виступає піт. Поряд з волами як робоча сила вживалися також і мули. Поля оралися довгою борозною (довга борозна – плуг). З метою досягнення найкращого ефекту поле проорювалося кілька разів підряд – два, три і навіть чотири рази. Відносно висока була і робоча норма оранки. За підрахуваннями французького економіста Дюро де Ламалья, плуг із запряжкою в два воли розорював у день по одній третині гектара глибиною в 25 див. Таким чином, поле в 12 гектарів могло бути оброблене в 12 днів трьома запряжками по два воли в кожній.

Сільськогосподарськими знаряддями поряд із плугом служили кирка, стукалка і заступ, що застосовувалися для розпушення землі і

посадки садових рослин. Поряд з чергуванням полів застосовували гнойове добриво і проводили зрошувальні канали. Зрошення не один раз згадується в “Іліаді” та “Одіссеї”. Ахілл порівнюється з потоком, що швидко біжить, води якого іригатор направляє до пишного квітучого саду. В іншому місці говориться, що бурхливу річку не можуть зупинити і вдержати ніякі греблі й огорожі, зведені “на нивах квітучих”. У XIII пісні “Іліади” згадується оливковод, що саджає молоді пагони плодоносної оливи в місцях, багатих водою. Усе це свідчить про високий розвиток сільськогосподарської техніки та доброї організації робіт.

Про важливість сільського господарства в економіці гомерівської Греції свідчить достаток використаних в “Іліаді” й “Одіссеї” усіляких метафор, запозичених із сільськогосподарського побуту.

Праця в гомерівській Греції не вважалася ганебним явищем, як це було в наступну, класичну, епоху при розвиненому рабовласництві. Показово, що Одісей, головний герой “Одіссеї”, бажаючи блиснути перед феакійським царем Алкіноем своєю фізичною силою і спритністю, пропонує феакійцям помірятися з ним у мистецтві оранки, косовиці і жатви.

Художньо закінченим і разом з тим ідеалізованим типом басилея, що живе в умовах натурального господарства, добросердного і гостинного господаря, є цар Алкіной – цар “знаменитих чоловіків феакійських”, що живуть десь далеко на заході на острові Схерії (можливо, що мали на увазі сучасний острів Корфу).

Необхідні для будинку ремісничі вироби виготовлялися в домашніх майстернях, що були в кожному ойкосі. Ремісничі роботи виконувалися здебільшого рабіннями. Рабіні працювали за ручними млинами: “Жито золоте мололи вони”. Інші сукали нитки і ткали за ткацькими верстатами, сидячи поруч “подібно тріпотливим листам тополі”. Алкіноеві майстрині, прядильниці і ткалі, відрізнялися великою майстерністю у своїй роботі. Тканини, що готувалися ними, були такі щільні, що крізь них, за словами поета, не просочувалася навіть олія. Усіма домашніми роботами керувала Арета, дружина Алкіноя, господарка будинку. Живучи біля моря, феакійські чоловіки любили робити морські поїздки. За ними навіть затвердилася слава чудових мореплавців, що мали гарні кораблі і гавані.

Велика частина продуктів, що добувалася з землі або одержувалася яким-небудь іншим шляхом, споживалася у власному будинку басилея.

Натуральне господарство і натуральні відносини в царстві “веслолюбних гостей морів” феаків зберігаються ще в повній силі. В епосі феаки зображуються безтурботними людьми, “люблячими свята, танці і спів”. Сказане відноситься до всіх феаків взагалі й особливо до їх “шляхетніших чоловіків”, що, розмістившись по крамницях відповідно до свого положення і віку, насолоджуються питвом і їжею.

Натуральне господарство і достаток продуктів давали можливість басилеям вести широкий спосіб життя в патріархальному змісті цього слова, влаштовувати часті і багаті бенкети і бути гостинними господарями. На честь прибулого на острів незнайомця (Одіссея) Алкіной влаштовує чудовий бенкет, на який були запрошені всі родичі, знатні чоловіки і “багато простого народу”.

На бенкеті була присутня також і дочка Алкіной Навсіяка, що заворожувала гостей своєю красою. При від’їзді гість одержує багаті подарунки від господаря і його родини. Кожний із дванадцяти синів Алкіной дає від’їжджаючому гостю золото й одяг. Сам Алкіной дарує свій золотий кубок, Арета – матерії, нитки і дивовижну шухлядку, в яку укладаються подарунки. Після цього розчуленого винятковою гостинністю і добротою господаря гостюючого відправляють на чарівному кораблі на його батьківщину в Ітаку.

У палацах багатих басилеїв постійно юрилися їх численні товариші і супутники, маса родичів, друзів і гостей, що споживають у великій кількості заготовлені в ойкосі продукти. Одіссею мав дванадцять черід биків круторогих, стільки ж черід овець, кіз та свиней. Усі турботи по господарству і риллі покладалися на керуючого ойкосом, здебільшого колишнього раба. В Одіссею роль головного керуючого виконував “божественний пастух” – раб Евмей, “начальник людей”. У коморах Одіссея лежали незліченні сховища золота і міді, крім того, там зберігалася багато пиття і запашної олії, по стінах стояли глиняні амфори старого іскристого вина.

Господарський лад гомерівського суспільства

Яким би патріархальним і самодостатнім не здавався побут

феакійського Алкіноя, однак і він не обходиться без привізних предметів.

Наставав час, коли продукти власних полів, черід, садів і городів уже переставали задовольняти багатих басилеїв. Власне господарство і власний побут ставали вузькими, і тому приходилося заповнювати прогалини предметами, привезеними з інших країн. Грецька аристократія охоче здобувала предмети розкоші, мистецьки зроблені східними майстрами. На цьому, однак, справа не зупинялася. Відважні і заповзятливі басилеї робили далекі поїздки, знайомилися з життям інших басилеїв і народів, привозили їм подарунки (провина, зброю, рабинець і т.д.) і в обмін на них самі одержували такі.

Обмінною одиницею служила худоба, особливо бики. Поряд з биками вживалися й інші цінності, наприклад, шматки бронзи і заліза, сокири, триніжки і золоті таланти. Мірою довжини служив лікоть (пъохус), ємності – хоїнікс, що дорівнював щоденному раціону зерна, необхідному для дорослої людини.

Деякі з басилеїв уже починали втрачати інтерес до сільського господарства, військової і жрецької діяльності і перетворювалися в професійних купців та підприємців.

У результаті торгівлі, що не відокремилася ще від піратства, росли скарби басилеїв, розкладалися натуральне господарство і патріархальний побут.

Зіставляючи “Іліаду” й “Одіссею”, можна побачити, як мінявся і сам тип басилея. Герої “Іліади” – Ахілл і Гектор – виступають в епосі як військові вожді-богатирі, що відрізняються фізичною силою, спритністю і разом з тим жорстокістю. Ахілл порівнюється з потоком, що несеться з гір та руйнує все, що зустрічається на його шляху. По силі і спритності Ахілл подібний орлу, найсильнішому і найшвидшому серед усіх птахів. Озброєний важким мечем, у блискучому шоломі, Ахілл здається грізним і страшним, як вогонь чи східне сонце. Не менш диким, лютим і твердим є троянський герой Гектор, син Пріама. Гектор першим вривається в ахейську рать, першим вилазить на ворота, пробиває товщу ахейських воїнів і змушує їх утікати.

Зовсім інша картина в “Одіссей”. Головним героєм “Одіссей” є хитромудрий і великодосвідчений Одіссей, однаково справний як у війні, так і в сільському господарстві і торгівлі.

Басилеї і знатні складали верхній, тонкий шар гомерівського суспільства. Велику ж частку населення являв “демос”, народ, що складається із середніх і дрібних землевласників, ремісників і рабів. Товарно-грошове господарство породжувало земельну мобілізацію, скупчення земель у руках аристократії. Ділянки середніх і дрібних землевласників, клери, переходили до рук аристократії, а їхні власники втрачали землі і зубожнювались.

Однорідна маса демосу розмежовувалась, і земельна громада розкладалася. Одна частина демосу перетворювалася в середніх і дрібних землевласників, інша розорялася, а третя ставала ремісниками і купцями.

Вільні землевласники досить часто згадуються в епосі. Вони надзвичайно прив’язані до своїх клерків, піклуються про їхнє зрощення, обробляючи землю силами власної родини та за допомогою деяких рабів.

Частина вільного населення, обтяжена військовими походами і поборами, убожіла, розорялася і попадала в розряд фетів.

Фетами в гомерівській Греції називалися бідні люди, що втратили зв’язок з родом. Фети не мали власних вогнищ, не належали до роду і фратрії і внаслідок цього минулого зовсім були беззахисні. У розряд фетів попадали збіднілі члени роду, що вигнані з нього, або нащадки скореного населення та чужоземці.

На погіршення соціально-економічного положення вільного населення вказував, між іншим, розвиток жебракування, дуже розповсюдженого в епоху “Одіссеї”, що відображає побут більш пізнього, ніж “Гліада”, періоду. Виснажені, обірвані, з ціпком у руках і з торбою за плечима злиденні бродили по селах і містах, від одного будинку до іншого, просячи милостині. Злиденні не мали свого кутка. Улітку вони жили і ночували під відкритим небом, узимку ж тулилися в “мідному будинку” (кузні), що служив одночасно постійним двором і клубом для простого народу.

Частина фетів опустилася до положення бурлаків, котрі знаходили місце в кузнях або проживали під відкритим небом. Інша ж частина ставала поденниками, що працювали в ойкосах басилеїв та отримували плату натурою.

Викликана економічним ростом Греції соціальна диференціація створювала умови, сприятливі для розвитку ремесла, що

відокремлювалося від сільського господарства. Раніше за всіх відокремилася від сільського господарства ковальська справа – “стародавня металургія”; виготовлення металевої зброї, панцирів, залізних мечів, списів, наконечників до них, стріл, бойових колісниць і т.п. – усе це вимагало досвіду і мистецтва.

У XVIII ст. в пісні “Іліади” описана збройова майстерня бога Гефеста, у якій виготовлений знаменитий Ахіллів щит. Палаючі горни роздуваються міхами, що дозволяють божественному ковалю кувати з більшою або меншою силою. У горнах обробляються мідь, олово, срібло, золото і залізо. У відношенні вживання заліза гомерівська епоха представляє прогрес у порівнянні з егейською, що не знала заліза. У різних частинах “Іліади” і “Одіссеї” залізо відіграє неоднакову роль. Іноді воно виступає як дорогий “шляхетний” метал, а іноді з нього готують домашні знаряддя.

У ранніх за часом створення частинах “Іліади” і “Одіссеї” залізо – метал, що зустрічається рідко, у пізніх частинах, що відносяться до остаточного оформлення поеми, воно вже широко відомо. Недарма залізні знаряддя згадуються у всякого роду порівняннях і метафорах.

У збройовій майстерні виготовлялися щити, панцири, шоломи, лати і т.п., тобто повне озброєння грецького воїна. Знаряддями роботи, крім ковальських міхів, служили важкий молот і кліщі.

З ремісників (деміургів) Гомер згадує ковалів, теслів, шкіряників, ткачів, золотих і срібних справ майстрів і багатьох інших. До деміургів же зараховувалися співаки, лікарі, глашатаї і віщуни.

Строгого поділу праці і спеціалізації професій у гомерівському суспільстві все-таки ще не існувало. Тесляр міг по черзі виступати в ролі столяра і суднобудівника, а також виготовлювача візків і меблів. Шкіряник виготовляв шкіряний одяг, щити і м’ячі для гри. Коваль робив із бронзи списи, залізні інструменти, виконував деякі ювелірні роботи і т.д.

Рабство в гомерівській Греції

Гомерівське суспільство вже знає рабство. Поява рабства як спеціальної категорії знаменувала повний переверот у всьому ладі соціального життя, у відношенні людей до землі і один до одного. З

рабством пов'язане розкладання родового ладу, утворення приватної власності, класів і держави.

Рабство у своєму розвитку проходило кілька етапів, починаючи від домашнього, чи патріархального, рабства до рабства в класичній формі. У першому випадку раб використовувався як домашня прислуга чи як робоче знаряддя, жива машина, що говорить. Середину між патріархальним і класичним рабством займає рабство народів давньосхідних монархій. У гомерівській Греції існувало головним чином домашнє рабство. У першорозрядних басилеїв були раби, що використовувалися як домашні слуги – кухарі, конюхи, ошадливі і т.п. – чи робітники в домашніх майстернях. У жіночих майстернях при гінекеях, що служили приміщеннями для жінок, працювали фінікіянки, що спеціалізувалися на визначених видах праці. Рабська праця застосовувалася й у сільському господарстві, землеробстві і скотарстві, на виноградниках і маслинових посадках. У деяких випадках раби одержували від своїх панів невеликі земельні наділи, будинок і навіть дружину, словом, усе, що “гарні добродії мають звичай давати своїм вірним слугам”.

Спочатку недиференційована праця рабів-служанок поступово починала диференціюватися. В епосі згадуються раби-корівники, свинарі, орачі і т.д., згадуються також “начальники рабів”, старші і молодші раби. У ткацьких майстернях Алкіноя, Одісея й інших басилеїв виготовлялися митецькими майстринями (сидонянками) тонкі, витончені і міцні тканини, розраховані на розпечений східними зразками смак військової знаті. Кожна майстриня при цьому виконувала одну визначену роботу, що вже припускало спеціалізацію і поділ праці.

Між дрібними власниками і їхніми рабами збереглися ще патріархальність і простота відносин. Ті й інші разом живуть, разом їдять і сплять.

Але в палацах басилеїв ці патріархальні відносини починали зникати. Розходження між рабами і вільними стає різкішим.

Головним джерелом одержання рабів як у гомерівській, так і в післягомерівській (класичній) Греції служили війни. Чи військовополонені безпосередньо попадали в руки рабовласників, чи ж

перекупувалися торговцями, що перепродували їх усім бажаючим. У “Іліаді” Еней, син Язона, вимінює рабів в ахейців, що борються під Троєю, на вино, биків, шкури, мідь і залізо.

Головними постачальниками рабів серед середземноморських народів здавна були фінікійці. Фінікійці користалися дурною славою купців, нічим не зневажали заради вигоди. Фінікійці скуповували військовополонених чи захоплювали людей, переважно жінок, усякими хитрощами й обманом.

Вартість живого товару визначалася, у залежності від його якості, від 8 до 20 биків. Класові протиріччя в гомерівському епосі виступають уже з повною виразністю і різкістю. Військовородова знать протиставляється масі “худорідних” і “дурних” людей. На відміну від них знать величає себе “шляхетними”, “гарними”, “жирними” і “гладкими” людьми, що ведуть свій рід від богів. Відповідно до своєї художньої задачі викликати приємні емоції і створювати спокійний стан духу Гомер по можливості уникає зображення неприємних сторін соціального життя, що можуть викликати гнів і роздратування його “шляхетних” слухачів – басилеїв. Проте класовий антагонізм між “жирними і гладкими” приборкувачами коней і демосом, що затушовується митецькою рукою укладача “Одіссеї” і “Іліади”, з різних приводів проривається назовні. Такий випадок різкого прояву класового антагонізму ми маємо в сцені під Троєю на сходці воїнів, скликаній Агамемноном щодо питання про продовження війни чи зняття облоги. Рядова маса воїнів, тих, що зібралися на сходку, складалася із сільських жителів. Сходка протікала дуже бурхливо. Після промов вождів виступив від імені народних мас Терсіт.

Високе положення знаті виражалося не тільки в повазі і почестях, що робились басилеям при житті, але й у почестях, що відплачуються їм після смерті, під час урочистого похорону. У цьому відношенні цікавий опис похорону ахейського героя Патрокла, найближчого друга Ахіллеса, убитого троянцем Гектором, що знайомить нас із похоронними звичаями аристократичної Греції.

У процесі розкладання військової демократії значення агори

зменшувалося. Фратрії і філи перетворювалися в аристократичні установи, керовані представниками деяких впливових пологів. У міру втрати названими установами свого значення і впливу політичне керівництво переходить до аристократичної Ради (буле), очолюваної царем. Буле має свою історію. Спочатку буле, подібно римському сенату епохи царів, було чисто родовою радою. Згодом же склад буле звужився й аристократизувався. У буле могли засідати лише представники найбільш впливових і багатих представників, філобасилей і їм подібні голови великих родових союзів. Рада звичайно збиралась у палаці головного басилея і за трапезою обговорювала поставлені царем питання. Цар вислухував ради “старців розумних”, приймав присягу і потім за власним розсудом чи проводив, чи не проводив у життя їхнє рішення.

Значення буле підвищувалося в міру ускладнення задач керування і збільшення спільності інтересів між філами і родами. Чим більше аристократія багатіла та відокремлювалась від народу і перетворювалась у замкнутий клас експлуататорів, тим більше виростало значення буле. Цар перестав відігравати керівну роль, за ним збереглася лише посада верховного жерця. До VIII ст. царська влада в більшості грецьких громад уже зовсім зникла.

У процесі утворення класів і посилення ролі аристократії складалася держава, що повинна була закріпити сформовані відносини і забезпечити панування аристократії над масою вільних і напіввільних людей і рабів.

Грецька держава у своєму формуванні пройшла кілька стадій, починаючи від аристократичного ладу гомерівської епохи до чітко вираженої класової рабовласницької держави класичної Греції, являючись визначеною фазою в історії античної держави і держави взагалі.

Ранньогрецька тиранія

Демократія, що виступала в класовій боротьбі, сама по собі не представляла єдиного цілого. Серед демосу існувало кілька прошарків. З маси народу – дрібних і середніх землевласників, ремісників і ін. – виділялася торгово-ремісничя верхівка і грошова аристократія.

Інтереси грошової аристократії і демосу у власному змісті були далеко не ідентичні. У деяких питаннях вона солідаризувалася зі старою аристократією, однак у VIII-VII ст. демократія була більш-менш однорідна і солідарна у своїх інтересах. Тоді переважали в ній середні прошарки села і міста, що зміцніли в зв'язку з ростом рабовласництва і торгівлі.

Боротьба за права демократії розгорнулася активно в VII-VI ст. Вона проходила по всьому еллінському світі і носила революційний характер.

Революційні рухи VII-VI ст. мали місце в малоазійських містах – Мілеті, Ефесі, Колофоні, на островах Егейського моря – Лесбосі, Хіосі, Самосі, у містах метрополії – Мегарах, Коринфі, Сікіоні, Афінах і у Великій Греції – Таренті, Кротоні, Сіракузах і т.д.

Результатом цієї боротьби було остаточне оформлення грецьких міст-держав. У багатьох містах перехідною сходиною від панування родової аристократії до демократії являлась тиранія. Характерною ознакою тиранії була узурпація, насильницьке захоплення влади одною особою. У більшості випадків тирані до приходу до влади виступали як вожді демосу. Виходили вони, як правило, із самої ж аристократії. Це були люди, що відірвалися від свого класу і не розділяли його поглядів в окремих питаннях.

Зовнішнє положення тиранів нагадувало положення монарха, тобто одноособового носія влади, та й самі вони прагнули походити на древніх царів, оточуючи себе охоронцями і “мудрими радниками”. Політика тиранів була суперечлива. З одного боку, заради залучення на свій бік демосу вони вдавалися до різного роду, залежно від обставин, демагогічних прийомів: гарного звертання до народу і заступництва в судах, обвинувачення багатих, конфіскації їхнього майна і земель, часткового розподілу конфіскованих земель між незаможними і т.д. З іншого боку, вони прагнули згладити класові протиріччя і затушувати майнові контрасти, видаючи закони проти розкоші, обмежуючи кількість рабів і т.п.

У цьому приховувалась соціальна слабкість і причина нестійкості тиранії як політичної форми, як на це вказує Аристотель у “Політиці”: “Тому що, – говорить він, – у склад держави входять два елементи: клас людей незаможних і клас людей заможних, і тиран повинний

вселити і тим, і іншим, що їхнє благополуччя спирається на його владу, і влаштувати справу так, щоб одні від інших ні в чому не терпіли образи. А тих з них, що виявляться сильнішими, він переважно повинний зацікавити в підтримці його влади... Ціль усіх цих заходів ясна: тиран в очах своїх підданих повинен бути не тираном, але домоправителем і царем, не узурпатором, але опікуном; тиран повинний вести скромний спосіб життя, не дозволяти собі надмірностей, знатних залучати на свій бік своїм обходженням, а більшістю керувати за допомогою демагогічних прийомів”.

Тиранам Аристотель протиставляє айсимнетів-посередників, що обиралися населенням для улагоджування соціальних конфліктів і послабляли ворожнечу між групами. Айсимнети знаходилися при владі протягом відомого періоду і потім добровільно її склали.

Якою б стійкою не була тиранія як політична форма, усе-таки її значення як визначеного етапу в історії класової боротьби Давньої Греції заперечувати або применшувати не приходиться. Тиранія виконала важливу роль у знищенні панування родової знаті і створенні рабовласницької держави.

Першою великою перемогою демократії було видання писаних законів, чи кодифікація звичаєвого права. Перші писані закони з'являються в VII ст. спочатку в колоніях, а пізніше й у метрополіях. Великою популярністю користалися закони Харонда, складені їм для міста Качані в Сицилії, і закони Залевка, написані для південноіталійських Локр. З технічної сторони названі закони є малодосконалими, а з іншого боку – надмірно суворими. Це, однак, не зменшує значення писаних законів як першої кодифікації права, проведеної в інтересах держави в цілому.

Фіксування правових норм полегшувало передачу матеріальних цінностей, гарантувало права кредитора і боржника і затверджувало принцип власності. Так, наприклад, Залевк установив, що хотів внести яку-небудь зміну в існуючий правопорядок; якщо запропонований ним закон відкидався, він повинен був сам задушити себе.

Введення писаних законів підірвало принцип родового ладу і самостійності окремих пологів, висуваючи замість нього державний принцип і санкціонуючи значення майнового цензу. На виданні

писаних законів справа, однак, не зупинялась. За кодифікацією пішли зміни в правлячих органах. Аристократичні ради демократизувалися і розширювалися у своєму складі, родові філи замінялися територіальними, у протигагу стародавнім родовим культам вводилося вшанування божеств і героїв, популярних серед демократичних прошарків населення.

Тиранія була загальногрецьким явищем. Через тиранію пройшла велика частина грецьких полісів, але характер тиранії й окремих проявів її в різних полісах був неоднаковим.

Раніш усього тиранія виникла в Малій Азії і на островах. Наприкінці VII ст. у Мілеті правив, у душі помірної олігархії, тиран Фрасабул. Більше всього творів збереглося про самоського тирана другої половини VI ст. Полікрата. Верховним правителем у період гострої класової боротьби на Самосі був Полікрат. Полікрат не належав до аристократії. Він був власником майстерні бронзових виробів, а багатство успадкував від свого батька. Полікрат захопив владу над островом Самосом і правив спочатку з двома своїми братами, а потім один. Полікрат повів енергійну внутрішню і зовнішню політику на шкоду інтересам аристократії. Саме при Полікраті місто було прикрашене чудовими спорудами, що вражали одночасно грандіозністю, легкістю, добірністю і тонким художнім смаком. Особливо чудовим був грандіозний Храм Гери – палац, що відрізнявся винятковою розкішшю, такою, наприклад, як наявність водопроводу. В Греції Полікрат був відомий як заступник художників, письменників і поетів. Його заступництвом скористалися два прославлені грецькі поети – Анакреонт та Івік.

З ім'ям Полікрата пов'язана легенда про “Полікратовий перстень”. Бажаючи випробувати долю, розповідає легенда, Полікрат кинув у море золотий перстень. Кинутий перстень, символ щастя й удач, не зник. Через якийсь час рибалка підніс Полікрату велику рибу. Коли слуги Полікрата розрізали цю рибу, вони знайшли в ній кинутий у море перстень.

Напівторговий, напівпіратський флот Полікрата панував на Егейському морі аж до Сицилії та Епіра. Зростаюча могутність Полікрата починала лякати його недавніх друзів – персів. Бажаючи

покласти кінець гегемонії Самоса, перський намісник Ороїт заманив Полікрата в Азію, стратив його і наказав розіпнути його труп. Держава Полікрата після смерті її засновника ослабшала і незабаром потрапила у залежність від персів.

Тиранія Полікрата, як і взагалі всі тиранії Малої Азії, була блискучим, але ефемерним створенням, що не залишило глибоких слідів. Причини цього були в її слабкій соціальній опорі.

Значно більш міцною й організованою була тиранія у Коринфі всередині VII ст., затверджена Кипселем. Кипсел вигнав з Коринфа впливовий рід, що господарював там до того часу.

Син і спадкоємець Кипсела Періандр (627-585 pp.) – один із самих значних тиранів Греції. З його ім'ям пов'язано багато реформ, що підняли коринфську торгівлю і промисловість та що зробили Коринф однією з перших держав еллінського світу. Старі родові філи, у яких панували аристократи, були замінені новими територіальними філами, у яких аристократія не мала переваги. В інтересах середніх і дрібних

Розділ 2.

Давня Спарта у VII-V ст. до н.е.

демократичних прошарків було обмежене число рабів, введені нові колонії та піднятий престиж Коринфа в старих колоніях, наприклад, на о. Керкірі. Стара грошова система була замінена новою, було збільшене число судів військового і торгового флоту, прориті канали, поліпшені шляхи сполучення і т.п.

При Періандрі Коринф досяг небаченого доти економічного добробуту, блиску і міцного міжнародного становища. Періандр знаходився в дружніх і родинних відносинах із впливовими родами Афін, із Фрасибулом, тираном Мілета, і навіть із самим єгипетським фараоном. Періандр ввійшов в історію не тільки як великий політик, але і як заступник наук і мистецтв. Численні коринфські вази, що наповняють усі музеї світу, воскрешають у пам'яті колишню велич Коринфа. Чимало видатних людей Греції відвідали Коринф при Періандрі.

У сусідньому з Коринфом місті Мегари супротивником аристократії в другій половині VII ст. виступив тиран Феаген. Після його вигнання в Мегарах була встановлена олігархія, що прийшла після короткочасного панування демократії.

У Сикіоні в першій половині VII ст. аристократія була скинута Орфагором, людиною низького походження (за переказом, він був кухарем). Династія Орфагоридів утримувалася в Сикіоні більше ста років. Особливо відомий останній представник Орфагоридів Клісфен, що правив у першій половині VI ст. Про нього відомо, що він принизив пануючі до того аристократичні філи дорійських завойовників, давши їм назви: Гіати, Онеати і Хойреати, тобто свинарники та віслятники, а приморську філу назвав Архелаї –

володарі народу. Події в Сикіоні після смерті Клісфена мало відомі. Відомо лише, що один час при владі була антидорична демократія; потім у Сикіоні затвердився тиран Есхін, якого вигнали спартанці й установили олігархію, що існувала до кінця V ст.

Судячи зі сказаного, можна зрозуміти й оцінити історичне значення тиранії. Тиранія була одним зі шляхів створення грецьких держав. Тирані зломили силу родових установ, звичаїв і культів, сприяли подальшому росту продуктивних сил, тим самим підняли соціально-економічне значення сільської і міської демократії.

Спартанська держава була розташована на півдні Пелопоннеського півострова. Спарта була столицею цієї держави, сама ж країна отримала назву Лаконія.

Найголовнішими джерелами з історії Спартанської держави є твори Фукідіда, Ксенофонта, Аристотеля і Плутарха, а також вірші спартанського поета Тіртея. З кожним роком все більшого значення набувають археологічні матеріали.

2.1. Виникнення Спартанської держави

Спарта є найдавнішою державою архаїчної Греції, що виникла ще в IX ст. до н.е. під час останньої хвилі переселень дорійських племен, коли всі області, крім Лаконії, Аркадії та Ахаї, вже були зайняті дорійцями, які переселилися сюди раніше. У довгій боротьбі, нерідко зі змінним успіхом, ці останні за часом племена дорійських переселенців завоювали Лаконію. Вони знаходилися на ступені розкладу родового ладу. Держави у них ще не було. Після захвату Лаконії дорійці підпорядкували собі корінне населення. Виникла необхідність в апараті влади. Так з'явилася Спартанська держава.

У VII ст. до н.е. спартанці прагнули завоювати сусідню область – Месенію, також заселену дорійцями. В результаті двох месенських воєн, що носили жорстокий характер, територія Месенії була приєднана до Спарти, а основна маса населення повинна була працювати на спартанців (тільки невеличкій частині месенців, які чинили опір, дозволено було залишити Месенію). Оскільки спартанців було значно менше, ніж завойованого населення Лаконії і Месенії, їхнє панування носило своєрідний характер: уся суспільна та політична організація Спарти мала на меті збереження цього панування.

Склад спартанського населення

Корінне населення, яке проживало в плодючих долинах, було обернене у безправних ілотів. Сама назва “ілоти” до цих пір неясна. Є думка, що вона утворена від грецького міста Гелос, що захопили дорійці. Згідно з іншою гіпотезою, слово “ілот” утворене від грецького дієслова “потрапляти у полон”, “бути полоненим”. Самі завойовники –

дорійці – почали себе називати за ім'ям свого головного міста – Спарти, спартіатами. Племена, що жили в гірських місцевостях, які добровільно підпорядковувалися дорійцям, стали називатися переїками (сусідами). Це населення було неповноправним, але й не закабаленим.

Так виникли основні класи – стани спартанського населення – спартіати, переїки та ілоти.

Землеробство

Економіка Лаконії була дуже нерозвинутою та примітивною. Головним заняттям було землеробство. У давній Спарті не було приватної власності на землю. Вся земля належала громаді, яка давала своїм членам у тимчасове користування окремі ділянки. Спартіати користувалися цією землею, але в дійсності не володіли нею. Вони не могли її продати або закласти, тому що вона була громадською власністю. Земля оброблялася дуже примітивними знаряддями: первісною сохою, мотикою. Сіяли просо, ячмінь, пшеницю, полбу, розводили овочі. Сам спартіат і його сім'я не працювали на своїй ділянці. До неї були прикріплені ілоти, які її обробляли. Спартіати побоювалися ілотів, тому ілотам заборонялося вночі знаходитися на території міста Спарти. У залежності від кількості врожаю ілоти сплачували натуральний оброк, тобто повинні були здати спартіату – власнику ділянки – певну кількість зерна, худоби, олії та інших продуктів. Цей оброк був дуже великим, й ілоти зі своїми сім'ями жили дуже бідно.

Ремесло

Ремесло в Спарті було дуже мало розвинутим. Переїки паралельно із землеробством займалися ремеслом. Вони виробляли глиняний і металевий посуд, виготовляли бавовняні тканини, одягу, постачали спартіатам озброєння. Особливо цінилася зброя зі сталі з Лаконії, яка вважалася найкращою в Греції. Однак аграрний характер Спарти, її загальна економічна відсталість, політика ізоляції, яку проводила спартанська держава, збереження примітивних відносин в області економіки стримували розвиток ремесла.

Торгівля

Спартанська держава забороняла будь-яку зовнішню торгівлю. Жоден іноземний купець не міг в'їхати в Спарту. Ніяких товарів не ввозилося з інших країн. Торгівля була тільки внутрішньою та відбувалася тільки на місцевих ринках. Гальмувала торговий оборот і незручність спартанських грошей. Вони були залізними і тому дуже важкими. Крім того, для сплати продуктів та виробів ремесла потрібна була велика кількість грошей. Гроші не тільки не носили в гаманцях, як це робиться зараз, а зберігали в спеціальних кладовищах. Якщо ж хто-небудь ішов на ринок, то повинен був везти гроші на колесах. У цей час у Греції всюди ходили срібні гроші, але в Спарті їх використовувати заборонялося, і використовували залізні гроші з метою загальмувати торгівлю. Цими заходами Спартанська держава намагалася позбутися іноземного впливу і зберегти у спартіатів примітивні відносини, що створило на основі експлуатації ілотів потрібний рівень матеріального благополуччя.

Побут та виховання спартіатів

Привілейований клас спартіатів складав так звану “громаду рівних”. Це був пережиток військової демократії, що був характерний для періоду переходу суспільства від родового ладу до класового. Але “громада рівних” в умовах спартанської рабовласницької держави була воєнізованим об'єднанням пануючого класу для підпорядкування ілотів та переків.

Спартіати займалися військовою справою. Тільки вона була гідним заняттям для спартіата. Для того, щоб виховати сильних і міцних воїнів, у Спарті існувала спеціальна система виховання. Кожного щойно народженого несли у вищий орган Спарті – Герусію, тобто раду старійшин, після чого в спеціальній комісії вирішували, залишити немовля жити чи вбити його. Якщо дитина народжувалася слабкою та хворобливою, її скидали зі скелі. Здорову і сильну дитину залишали жити, і вона виховувалася у матері до семи років. Потім вона йшла у загальну школу, де перебувала до 18 років. Розпорядок денний був дуже суворим. Хлопчики спали на твердому ліжку. Єдиною їхньою одежею був плащ (гімантій). Ходили і взимку, і влітку без

взуття та з непокритою головою. Вони повинні були однаково переносити і спеку, і холод.

Для того, щоб виховати у хлопців витривалість, їх привчали до голоду й спраги. Привчали їх і до перенесення фізичного болю. З цією метою при переході з молодшої групи в середню юних спартіатів сікли у святковій обстановці. Це відбувалося біля храму Артеміди. Керувала обрядом жриця, яка тримала в руках статую Артеміди. Коли жриця підіймала маленьку статую доверху, то удари ставали слабкішими, а коли донизу – посилювалися. При цьому ні один з хлопчиків не повинен був кричати чи стогнати, тому що це вважалося ганьбою.

У школі хлопчики займалися фізичними та військовими справами. Метою виховання було виростити сильного міцного воїна. Вони вчилися читати, писати, рахувати, співати та танцювати, читати вірші на патріотичну тему. Займатися філософією та красномовством заборонялося. Хлопців навчали говорити якомога коротше – “лаконічно” (від назви країни – Лаконія). Прикладом такого лаконізму можуть бути слова матері, яка супроводить сина на війну. Вона дає йому щит і промовляє: “З ним або на ньому”.

У Спарті – єдиній країні Греції – приділялося багато уваги вихованню жінок, які користувалися всезагальною пошаною. Спартанці вважали, що здорові діти можуть бути тільки у здоровій матері. Тому дівчата не займалися домашнім господарством. Все робили ілотки. Спартанки ж з дитинства займалися гімнастикою та спортом, вони вміли читати, писати, як хлопчики. В Спарті були змагання з гімнастики та легкої атлетики. Спочатку змагалися хлопці, потім – дівчата. Коли спартіати досягали 18 років, вони вже мали право одружуватися, але усе їхнє життя носило чисто військовий характер. Цілий день з ранку до ночі вони знаходились у військовому загоні з тими ж, з ким навчалися в школі. Вони разом займалися військовими справами та разом їли. Вони обідали військовими підрозділами. Ці сумісні обіди називалися фідігіями, а в інших містах – сісітіями. Члени фідігіїв складали “общину рівних” і мали усі політичні права. Для того, щоб бути членом фідігіїв, треба було зробити певний натуральний внесок для загальних обідів. Якщо спартіат збіднів і не міг більше нічого вносити, він вибував з “общини

рівних”. Він втрачав політичні права. Уся направленість життя спартіатів та їхнього виховання мала на меті зміцнення військової могутності країни. Насамперед, спартіат повинен бути воїном. І це була необхідність, викликана не близькістю зовнішнього ворога, а постійним сумісним життям з пригнобленим населенням – ілотами.

Ілоти

Уся діяльність спартанської держави була направлена на те, щоб зберігати ілотів у підпорядкуванні. Ілот був безправним. Кожен спартіат міг убити ілота. Більш того, раз на рік відбувалися так звані “криптії” (криптія – таємна війна). Юні спартіати збиралися вночі разом, надягали маски та довгі одежі, щоб їх ніхто не впізнав, та йшли в поселення ілотів. Якщо вони зустрічали ілотів, вони на них накидалися та вбивали. Спартіати намагалися вбити наймолодшого і найсильнішого ілота. Щоб різнитися від інших жителів Спарти, ілоти носили особливий одяг, а на головах у них були шапки з собачого хутра. В армії ілоти виконували допоміжні функції.

Одного разу, коли 2000 ілотів виявили особливу відвагу, спартіати, обіцяючи їм повну свободу, наділи на них святкові вінки й почали водити їх від одного храму до іншого під виглядом молитви богам. Через деякий час ілоти безслідно зникли, і ніхто не міг сказати, що з ними сталося.

На таке нелюдське ставлення ілоти відповідали повстаннями. Значним було повстання 464-455 рр. до н.е. Це було виявом тієї жорстокої класової боротьби в Давній Греції.

Повстання ілотів – перші повстання рабів у Греції. А оскільки ілоти жили разом цілими поселеннями, у їх стихійних повстаннях з’являлися елементи організації.

Питання про соціальне становище та класову приналежність ілотів не раз поставало у науковій літературі. Деякі вчені вважають ілотів не рабами, а кріпаками. Але не треба забувати про економічну нерозвиненість спартанського рабовласницького суспільства, архаїчність його господарства, общинного землеволодіння. Ілоти знаходилися в рабській залежності. Особливо яскраво це зображує псевдо-Ксенофонт.

Життя ілотів було нічого не вартим, а під час криптії їх навіть

вбивали. Різниця між рабами інших грецьких держав та ілотами полягала головним чином у тому, що ілоти належали не окремим господарям, а всій спартанській громаді, тому що під час завоювання Лаконії ще не були знищені первісні відносини, ілотизм з'явився як результат завоювання дорійськими племенами Пелопоннесу. У Фесалії та на Криті, що були теж завойовані дорійцями, місцеве населення теж було обернене в рабство, схоже на рабство ілотів.

Тримати ілотів у покорі було важко, тому що їх було у декілька разів більше, ніж спартіатів. Відповідно спартанська держава могла триматися тільки за рахунок військової могутності.

Законодавство в Спарті приписується Лікургу. До нашого часу неясно, чи він був міфічною особистістю, чи існував у дійсності, як описує Плутарх, згадує Фукидід та інші античні автори. Але спартанські звичаї та закони виникли не за волею Лікурга, а склалися з необхідності спартанського ладу.

У спартанській державі ми зустрічаємо багато пережитків первісного ладу. Існували *Народні збори (апелла)*, куди входили чоловіки-спартіати віком від 30 років. Ці збори вирішували питання про війну та мир, але голосування там не проводилося. Все вирішувалося криком. При цьому засідання тільки тоді вважалося відкритим, коли був присутній хтось із старійшин. У реальності спартанські народні збори не мали фактичної сили та не вирішували важливих державних питань. Вони іноді збиралися просто за звичаєм.

У Спарті було *два царя* одночасно. Один виходив з дорійського роду Евріпонтідів, інший – з ахейського роду Агіадів. Можливо, цей дуалізм відображав спогади про об'єднання аристократичної верхівки, що боролися одне проти одного – ахейських та дорійських племен у період дорійського завоювання Лаконії.

Царі називалися *басиліями*, або *архатегами*. Вони мали жрецькі функції і вважалися священними. Під час війни царі очолювали військо. Вони входили до складу *герусії* – вищого аристократичного органу спартанської держави. Реальної влади царі не мали. Більш того, царя могли викликати для тієї чи іншої розмови *ефори*, тобто вищі посадові особи, які контролювали всі спартанські заклади. Якщо цар не приходив до ефора, його приводили силоміць.

Ефорів було п'ять. Їх обирали на народних зборах на один рік.

Найбільш сильним і фактично керуючим органом була герусія (“геронт” – старий) – зібрання старійшин – представників найбільш впливових родів та сімей. У герусію входило 28 людей шістдесятирічного віку та два царя, які досягли 30-річного віку. Якщо царі були молодшими, то у зібранні їх представляли опікуни з числа царських родичів. Геронти засідали в герусії усе життя. Після смерті одного з геронтів відбувалися вибори на цю посаду з числа спартіатів, які досягли 60-річного віку та які запропонували свою кандидатуру на Народних зборах (апеллі). Комісія з апелли перебувала в закритому приміщенні, біля якого проходили кандидати в геронти. Комісія не бачила кандидатів і на слух визначала, хто з кандидатів кричить голосніше за всіх. Подібним “дитячим” способом, як зазначав Аристотель, обирали й ефорів. Кожен член герусії мав один голос, тому царі фактичного значення в герусії не мали.

Спарта була олігархічною державою, де головну роль відігравали герусія та ефори.

Спарта як найсильніша держава Пелопоннесу захопила ще в VI ст. до н.е. після двох жорстоких воєн сусідню плодючу країну на заході – Месенію та перетворила її жителів у ілотів. Щодо інших держав на півдні Греції, то хоча завоювати їх Спарта не змогла, але вони поступово були змушені підпорядкуватися їй – вони склали Пелопоннеський союз. До нього не ввійшли тільки Аргос та Ахайя, що залишилися самостійними. Але в Пелопоннеський союз входили Мегари, розташовані в середній Греції. Спарта відігравала головну роль у Пелопоннеському союзі.

2.2. Державний і суспільний лад Спарті

В античній історії Спарта фігурує то як “община рівних”, то як олігархічний чи аристократичний поліс. І те, й інше вірно. Все залежить від того, про який час і який етап розвитку Спарті йде мова. Далі мова піде про Спарту часів Лікурга. Плутарх щодо державного устрою Спарті писав: “З численних перетворень, введених Лікургом, першим і найважливішим було запровадження ним *Ради старійшин (герусії)*, яка утримувала в певних межах царську владу і користувалася однаковою кількістю голосів при рішенні важливих

питань. Вона складалася з двадцяти восьми членів не молодше 60 років, які були незмінні... Між Кнакіоном (ріка) і Бабікою (міст) відбувалися у Спарті Народні збори... В Народних зборах ніхто не мав права висловлювати свої думки, народ міг тільки приймати чи відкидати пропозиції геронтів і царів” [1, с. 96-98].

“Народні збори скликались таким чином, що не було ні портика, ні іншої будівлі, з метою не відволікати народ від поставленої теми. Геронтів (старійшин) вибирали так. У сусідньому приміщенні закривалася особлива комісія, яка могла все чути зі зборів, але не могла бачити. Кожний кандидат проходив по площі за чергою, що визначалася жеребом; при його проході народ вітав його тим чи іншим чином. Комісія слідкувала за силою вигуків і визначала вибраним того, кого зустрічали найбільш радісними криками” [2, с. 311].

“На Народні збори допускалися лише ті громадяни, які досягли тридцятирічного віку... Вони збиралися лише один раз на місяць. На зборах присутні стояли, що доводить, що обговорення не були досить довгими... Голосували шляхом викриків” [2, с. 81]. Вхідження до герусії визнавалося, у крайньому разі – в теорії, вищою нагородою за гідне життя, присвячене суспільному благу. Але Аристотель дає зрозуміти, що геронти часто бували доступні підкупу: “Особи, що виконують посаду і обов’язки геронтів, бувають доступні підкупу і часто державні справи приносять в жертву своїм особистим вигодам. Тому краще було б, якби геронти не були такими безвідповідальними, якими вони є на даний час” [3, с. 76-79].

У Спарті було два царя; їх влада передавалася спадково в двох різноманітних сімействах, що завжди ворогували між собою. Спартанці, наскільки могли, намагалися зменшити владу своїх царів, до яких ставилися з особливою недовірою. Про це те ж саме говорить і Аристотель: “Лікурґ не вірив у те, що царів можна зробити доскональними людьми, тому разом з царями, коли вони залишали країну, посилали супроводжуваними особами їх особистих ворогів і вважали спасінням для держави, коли між царями відбувалися суперечки” [3, с. 81]. Древніх приголомшувала та зовнішня пошана, якою їх оточували. Якщо робилося жертвоприношення, вони займали особисті місця за святковою вечерею, їм першим подавали їсти. Під

час ігор їм належить почесне місце. Після їхньої смерті розсилаються гонці по всій країні. На похорони приходили з різних місць. Якщо хто-небудь з царів помирав на війні, його статуя виставлялася на ліжку, прикрашеному багатими покривалами, протягом 10 днів перестають діяти суди, збори і все навкруги охоплене трауром. Всі ці звичаї пояснюються релігійним характером царської влади в Спарті. Політична влада царів була не дуже великою, і з плином часу вона все більше зменшувалась. Лікурґ надавав державному управлінню змішаний характер, але послідовники його, бачачи, що олігархія все ще досить сильна, обмежували її владою ефорів-блустителів. Створення посади ефорів послужило не ослабленню, а укріпленню держави: “Воно лише на перший погляд було поступкою народу, а насправді – посилило аристократію. Відмовившись від великої влади, спартанські царі разом з тим позбавились ненависті, заздрощів” [1, с. 98]. У Народних зборах вони виголошували промови, але не головували, вони засідали також у герусії, але мали кожний лише по одному голосу. Їм належало право командувати армією, але спартанці приєднували до них двох ефорів, які, не маючи права робити їм зауваження, слідкували за всіма вчинками. Після Пелопоннеської війни поряд з ними встановили військову раду, думки яких вони повинні були враховувати. Через кожні дев’ять років ефори могли під приводом якого-небудь небесного осуду усунути царя від його обов’язків, але до тих пір, доки Дельфійський чи Олімпійський оракул не оголошував, чи гідний він виконувати їх. Царі повинні були звітувати про всю свою діяльність.

Аристотель зазначає: “Влада ефорів надзвичайно велика і подібна владі тиранів... У руках ефорів... знаходиться влада виносити свої рішення з важливих судових процесів; але ефорами можуть бути перші зустрічні, тому було б правильніше, якби вони виносили свої вироки не за власними переконаннями, а згідно з буквою закону...” [3, с. 73].

Свободолюбство спартанців краще всього усвідомлювали їх царі. Один з них, Антигон, помітивши у своєму сині гордість та зневагу до підданих, сказав йому: “Залиши свої замашки. Чи ти не знаєш, що наша з тобою влада – почесне рабство?” Ефорів було п’ять; вони призначалися щорічно невідомим нам способом. Вони не повинні були

вибиратися неодмінно з найбагатших та найблагородніших сімейств.

Іншим з перетворень Лікурга і найсміливішим з них був розподіл земель. Нерівність багатств була жахливою: величезна маса бідних загрожувала державі. Приводячи свій план у виконання, він розподілив Лаконію на тридцять тисяч земельних ділянок для жителів околиць Спарти і на 9 тисяч – округ самої Спарти... Лікург вилучив з обігу всю срібну та золоту монету, наказавши використовувати одну залізну, яка була настільки незручною, що зменшилися злочини. Залізні гроші не ходили за межами Спарти, тому не можна було купити іноземних товарів, з тієї ж причини до Спарти не ходили іноземні кораблі. Таким чином, розкіш зникла сама собою.

З метою ще більше притіснити розкіш та знищити почуття корисності Лікург встановив спільні трапези – сиситії – для того, щоб громадяни сходилися за один стіл. Вони не мали права обідати вдома. Заборонено було приходити на сиситії ситими, пообідавши вдома. Сиситії називаються на Криті “андріями”, у спартанців – “фідітіями”. За стіл сідали усякий раз чоловік 15, іноді більше, іноді менше. Кожний з сиситів приносив щомісячно ячмінь, 8 кружок вина (26 л), 5 лін сиру (2 кг), дві з половиною ліни винних ягід і потім трохи грошей для купівлі інших продуктів харчування. Мисливці прислали частини здобичі. Хто запізнювався через жертвоприношення, міг обідати вдома, всі інші повинні бути. На сиситії часто ходили діти. Їх водили туди як в школу для розвитку розуму” [1, с. 99-103].

Отже, з наведеного вище можна зробити висновок, що хоча в запровадженнях Лікурга було якесь демократичне зерно, але демократія в Спарті не розвинулася. Та зрівнялівка, яка передбачалася його законами, навпаки, обернулася різкою диференціацією суспільства на пасивну масу і неконтрольовану верхівку.

Приватне та суспільне життя спартіатів. Відмінності між афінянами і спартанцями

Фуکیدд у своїй “Історії” зазначає: коринфські послы звернулися з наступними словами до спартанців: “Афіняни полюбляють новизну і відрізняються швидкістю в задумах і в здійсненні раз прийнятих рішень; ви ж, навпаки, стурбовані тим, як би зберегти існуюче, не вигадуйте нічого нового і не виконуйте на ділі навіть необхідного. Далі

вони зважуються на те, що перевищує їх сили, ризикують до безрозсудності, і надія не залишає їх навіть у небезпеці, тоді як ви робите менше, ніж дозволяють ваші сили, не довіряєте безпомилковим розрахункам і вважаєте, що ніколи не позбавитесь небезпек. Вони рішучі, ви – ні; вони ходять у чужі землі, ви сидите вдома; віддаленням від батьківщини вони розраховують придбати собі що-небудь, ви побоюєтесь, як би походом не причинити шкоду тому, чим ви володієте. Перемагаючи ворогів, афіняни переслідують їх якомога далі, а переможені дають відтіснити себе якнайменше. Потім – тіло своє вони віддають за батьківщину так, неначе воно взагалі не належить їм, навпаки, дух бережуть як невід’ємну власність для держави, для служіння їй. Якщо якісь задуми їх не вдаються, вони дивляться на це як на втрату свого надбання; якщо ж план здійснився і вони придбали щось, досягнута ними вдача здається незначною в порівнянні з тим, що буде в майбутньому. Якщо якась справа не вдалась, вони натомість плекають нові надії і тим доповнюють собі те, чим не володіють. Володіння і надія на те, що вони затівають, зливаються в одне тільки у них, завдяки швидкості, з якою вони прагнуть здійснити свої рішення... Тому якби хто-небудь сказав, що афіняни народжені для того, щоб не мати спокою самим і не давати його іншим, він був би правий” [4, с. 70].

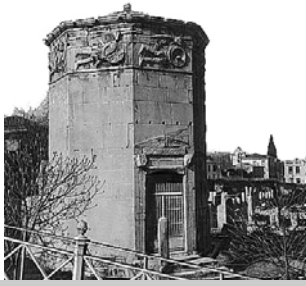
Спартанцям не бракувало дотепності, про що свідчить Плутарх: “Лакедемоняни відповіли самоським послам, що виголосили довгу промову: “Початок ми забули, а кінець не зрозуміли, оскільки забули початок”. Хтось, побачивши картину, що зображувала побиття спартанців афінянами, сказав: “Які хоробрі люди ці афіняни!” – “Так, на картині”, – підхопив один спартанець. Люди, що зустріли лакедемонян на шляху, сказали їм: “Ви щасливі, тому що тільки що звідси пішли розбійники”. – “Ні, щасливі вони, – сказали лакедемоняни, – що не зустрілися з нами”. Один спартанець, слухаючи оратора, що дуже довго розмовляв, сказав: “Так, це хоробра людина, вона так довго крутить своїми думками, навіть тоді, коли їй немає про що говорити”[2, с. 79-80].

Спартанські жінки та дівчата

Відомий французький історик Поль Про у своїй книзі “Приватне і суспільне життя греків” пише: “У Спарті жінки користувалися великою повагою, більшою, ніж у Греції. Їх виховання більше зближало їх з чоловіками, вони з дитинства звикли усвідомлювати себе громадянами і приймати близько до серця суспільні інтереси. По відношенню до мужності, патріотизму і самозреченості вони ні в чому не поступалися чоловікам: звідси і витікала та повага, якою їх оточували. Похвалам чи доганам жінок надавалося в Спарті велике значення; їх думка приймалася до уваги навіть у питаннях, що виходили за межі їх компетенції. Їхній вплив був такий великий, що в іншій Греції робили вигляд, що вважають спартанський уряд правлінням жінок” [2, с. 42].

Плутарх говорить: “Вважаючи виховання більшою та кращою задачею, Лікурґ приступив до здійснення своїх планів здалеку і перш за все звернув увагу на шлюб та народження дітей. Лікурґ виявив достатню увагу жіночій статі. Дівчата повинні були для укріплення тіла бігати, боротись, кидати диск, спис, щоб їх майбутні діти були сильними тілом у самому череві їх здорової матері, щоб їх розвиток був правильним і щоб самі матері могли народжувати дитину вдало і легко завдяки силі свого тіла. Він забороняв їм балувати себе, сидіти вдома і вести легкий спосіб життя. Дівчатка, як і хлопчики, повинні бути під час святкових процесій без одягу і танцювати і співати на деяких святах у присутності юнаків. Вони мали право сміятися над ким завгодно, вдало користуючись його помилкою, з іншого боку, прославляти в піснях тих, хто того заслуговував, і збуджувати в молоді честолюбство і змагальність. Кого хвалили за його моральні якості, кого прославляли дівчата, той ішов додому у захваті від похвал, проте

Розділ 3.

Стародавня Аттика в VII-VI ст. до н.е.

насмішки, хоча і сказані у жартівливій формі, ображали його так боляче, як і сувора догана, оскільки на святах разом з простими громадянами були присутні царі і старійшини” [1, с. 106].

Та це не заважало їм підкорятися обов’язкам дружини і матері. Одразу ж після одруження спартанська жінка займається домашніми справами. Платон говорить, що вона не ткала і не пряла, тому що цим займалися рабині, але керувала роботами по господарству. Вона спостерігала нарівні з чоловіком за вихованням дітей. Замужні жінки показувалися лише у покривалах, між тим як дівчата ходили з відкритими обличчями. Один спартанець, якого спитали про походження цього звичаю, сказав: “Дівчині потрібно шукати чоловіка; дружині ж залишається лише берегти свого”. Ці слова доводять, що при виборі нареченої особисті смаки грали більшу роль у Спарті, ніж в інших містах” [2, с. 43].

Виховання

Плутарх так змальовує долю спартанських дітей: “Виховання дитини не залежало від волі батька – він приносив його у Лісху” – місце, де сиділи старіші члени філи, які оглядали дитину. Якщо він виявлявся здоровим і міцним, його віддавали батьку, виділивши при цьому один з дев’яти земельних ділянок, але слабких і потворних дітей кидали в “апотети” – прірву біля Тайгета... Усі діти, яким тільки виповнилося сім років, збиралися разом і ділилися на “агели”. Вони жили і їли разом і привчалися гратися і проводити час одне з одним. Начальником “агели” ставав той, хто виявлявся розумнішим за інших і

більш спритним у гімнастичних вправах. Читанню і писанню вони вчилися, але по необхідності, останнє ж їх виховання переслідувало одну-єдину мету – беззаперечну слухняність, витривалість і науку перемагати. З роками їх виховання ставало суворішим: їх наголо стригли, привчали ходити босими і гратися разом зазвичай без одягу. В тринадцять років вони знімали з себе хітон і отримували на один рік плащ” [1, с. 107-109].

З 20 до 60 років спартанець ніс військову службу. Одружуватись йому дозволялося, коли він досягав 30 років, тоді він визнавався повнолітнім і набував політичних прав.

Отже, з вищенаведеного можна зробити висновок, що державні порядки Спарти стримували не тільки соціально-економічний, але і культурний розвиток суспільства. Обов’язкова суспільна освіта готувала відмінних на той час воїнів, але вони мали рудиментарні навички письма і читання. А низький рівень освіченості мав той наслідок, що еліта монополізувала усі посади в суспільстві, суворо ієрархізуючи його. Хоча феноменом у Спарті є особливе, в порівнянні з іншими містами-полісами, становище жінок.

При узагальненні проблеми виникає питання: яку людину і яку цивілізацію витворила Спарта? Перш за все, людину з сильним тілом, звичну до труднощів. Здоров’я в Спарті являлося однією з корінних добродієностей, а хвороба – злочином; серцю Платона, безперечно, завдало радість знайти країну, настільки вільну від медицини і демократії. І ще була тут сміливість: тільки римляни могли зрівнятися зі спартанцями в перемогах. Якщо покора і слухняність закону – добродієність, то спартанці були добродієними вище за всіх на землі. Рідко – вірогідно, ніколи більше, якщо не враховувати римлян і середньовічних євреїв, – народ був таким сильним своїм шануванням до законів. Пишучи роботу, досліджуючи проблему, виникає думка: як Платон, Плутарх, Ксенофонт та інші постійно вихваляли звичай спартанців? Звичайно, саме тут Платон знайшов риси своєї утопії, трохи розпливчасті в силу дивовижної байдужості спартанців до ідей. Втопившись і не чекаючи нічого доброго від вульгарності і хаосу демократії, більшість грецьких мислителів знайшла притулок у поклонінні кумирам спартанського порядку і закону.

Вони могли дозволити собі вихвалення Спарти, тому що їм не довелося в ній жити. Їм не довелося близько відчувати себелюбство, холодність і жорстокість спартанського характеру. Зустрічаючись з елітою чи пригадуючи героїв минулого, вони не розуміли, що спартанські закони виховували добрих воїнів, і нікого більше, що тілесну силу вони обертали в безсоромну брутальність або майже повністю притупляли розумові здібності. Врешті-решт, духовна вузькість підкосила навіть силу спартанської душі.

Порівняно з іншими торгівельно-ремісницькими полісами швидкий соціально-економічний та політичний розвиток Аттики на чолі з найбільш прославленим в історичній традиції полісом – Афінами – настав трохи пізніше. Але Афіни перевершили їх і на довгий час стали визнаним торгівельно-ремісницьким та культурним центром Греції.

Історію розвитку державного устрою Афін, починаючи з VII ст. до н.е., описано Аристотелем у прославленому трактаті “Афінська політія”, про цей період коротко писали в своїх “Історіях” Геродот та Фукидід. Плутарх написав біографію афінського законодавця початку VI ст. до н.е. Солона. Збереглося також декілька надписів, монет та інших археологічних джерел.

3.1. Утворення афінського аристократичного поліса

Легенди, які сягають крито-мікенської та гомерівської епох, розповідають нам про багаточисленні війни, які супроводжували поступове об'єднання (грецькою “синойкізм”) іонійських племен, які заселяли Аттику, навколо Афін. За легендами, синойкізм був проведений ще в II тисячолітті до н.е. Тезеєм, який поділив вільне населення на три стани: євпатридів (які мають благородне походження – аристократів), геоморів (хліборобів, які володіли земельними наділами) та деміургів (ремісників, які працювали для народу). У цьому становому діленні відображені процеси розподілу праці і розпаду давнього суспільства. Насправді синойкізм закінчився пізніше, в VII ст. до н.е., приєднанням до Афін сусіднього міста Елевсіна.

За переказами, в стародавні часи в Афінах керували базилеї, які мали резиденцію на укріпленій скалі – Акрополі, розташованій за декілька кілометрів від моря. Влада базилеїв поступово обмежувалася радою знаті, яка представляла інтереси зміцненої при переході до класового суспільства родової аристократії – євпатридів.

Проте посада базилея ніколи не була скасована в Афінах, але вона поступово загубила своє політичне значення. Усі функції керування,

які складнішали по мірі суспільного розвитку, спричиняли виникнення нових обов'язків. Рада знаті вже не поклала цих обов'язків на базилеїв, але створювала нові посади для їх виконання. Так, завдяки ускладненню військової справи з'явилась спеціальна посада військовонаачальника-полемарха. Зникнення з кола обов'язків базилея військового керування дуже підірвало його авторитет.

Головою афінського аристократичного полісу протягом IX-VIII ст. до н.е. стає нова посадова особа – архонт (тобто начальник, або старший), а за посадою базилея, яка опинилася на другому місці, збереглися тільки релігійні функції. На всі ці посади обиралися із аристократичних родів, спочатку довічно, а пізніше – на 10-річний строк. У першій чверті VII ст. до н.е. вони зробилися однорічними.

Глухий натяк на розпочату боротьбу між демосом та аристократією містить вістку про обрання колегії із шести фесмофетів строком на один рік для запису законів. Проте довгий час закони так і не були записані. Цьому протидіяли євпатриди, які судили згідно з традицією, що переказувалася з уст в уста. У записі законів керуюча аристократія бачила підрив свого необмеженого панування. Шість фесмофетів перетворилися на суддів, що регулярно обиралися на однорічний строк. Ними була доповнена стара колегія, яка складалася з архонта, базилея та полемарха і яка відтепер мала назву колегії дев'яти архонтів. Перший архонт отримав назву архонта-епоніма, тобто архонта, за ім'ям якого став позначатися рік.

Народні збори в Афінах, як і в інших аристократичних полісах, були несамостійними. Вищим законодавчим та судовим органом аристократичних Афін була вже вказана нами рада знаті, яка засідала на холмі, присвяченому богові війни Аресу, – Ареопазі, що був розташований поблизу Акрополя. Тому сама рада теж стала називатися ареопагом. Ареопаг рекомендував Народним зборам чергових кандидатів в архонти. Після обрання вони були відповідальними у своїй діяльності перед цим органом, а після річного перебування при владі ставали його новими членами.

Закони Драконта

Незважаючи на тимчасову перемогу над “Килоновою смутою”,

через кілька років під тиском заможних прошарків демосу та приєднаної до них частини євпатридів керуюча аристократія була змушена піти на серйозну поступку та погодитися на запис законів, що був давно обіцяний, але постійно відкладався. У 621 р. до н.е. цю справу було доручено архонту-фесмофету Драконту, який і обнародував у тому ж році переглянуті та переписані ним правові норми. Вони увійшли в історію під назвою “Драконтових законів”, яка стала епітетом для надмірно жорстоких законів взагалі. Надмірна суворість постанов Драконта відноситься насамперед до покарань за крадіжку. Кожна крадіжка, навіть найдрібніша крадіжка овочів або плодів, каралася смертною карою. Суворість покарань за крадіжку є характерною не тільки для законів Драконта, вона взагалі характерна для законодавства ранньокласового суспільства та відображає процес становлення та укріплення приватної власності, яка прийшла на зміну колективній власності на багато предметів у нещодавньому минулому.

Із пізнього надпису, що зберігся до наших днів, ми дізнаємось, що Драконт обмежив право кровної помсти, встановив процедуру судового розглядання справ про вбивства, поділяв навмисне та ненавмисне вбивство. Але за його законами було можливим засуджувати не тільки людей, але й тварин і навіть предмети.

Прогресивним актом для того часу був сам запис Драконтом усного звичаєвого права, обмеження кровної помсти, захист приватної власності, уточнення судової процедури.

Реформи Солона

Запис законів не міг покласти кінець суперечкам між демосом та євпатридами, тому що не змінював суттєво економічного положення демосу і зовсім не торкався його політичного, як і раніше, безправного, положення. Сили демосу тим часом зростали. Корінний демос поповнювався прибульцями-греками з інших полісів, яких привертали Афіни своїм швидким економічним зростанням. Ці люди були повністю позбавлені усяких політичних прав. Також прогресуючим було зруйнування частини євпатридів, а сільський демос – геомори – масово перетворювалися на рабів-боржників.

Аристотель розповідає, що народ повстав проти знаті і що

боротьба була тривалою. Але в процесі гострої боротьби виявилось, що сили супротивників були приблизно однакові. Тому супротивні сторони через певний час домовилися обрати посередника – айсимнета, прийнятого для обох сторін, та доручити йому керівництво афінським полісом та видання нових законів. З цією метою, а також для завоювання острова Соломин у 594 році до н.е. архонтом був обраний Солон. За походженням він був євпатридом із роду Кодридів – нащадків легендарного афінського басилея Кодра. Але за майновим станом Солон фактично належав до середніх верств демосу й займався торгівлею. Він був популярним поетом, який складав вірші на політичні теми. Незадовго до свого обрання в айсимнети Солон читанням своїх віршів вдихнув мужність у громадян, і за його ініціативою потім була послана військова експедиція до сусіднього з Афінами острова Соломин, який належав Мегарам. Острів Соломин контролював вхід до афінської гавані Пірей, і тому заволодіти ним було життєво необхідно. Це і вдалося зробити афінському загону, посланому Солонем.

Реформи Солона можна поділити на економічні та політичні. Як законодавець Солон представляв інтереси сільського і головним чином заможного міського демосу та євпатридів, що приєдналися до нього, головні інтереси яких уже зосереджувались не в землеволодінні, а в торгівлі. Свої реформи Солон проводив, спираючись на активну підтримку Народних зборів, які в більшості склалися із збіднілих громадян. Головна економічна реформа Солона має назву “сисахвіа” – скидання тягаря, тобто видалення боргового каменю з закладених земельних ділянок бідняків. Кредитори-євпатриди, даючи позику бідному сусіду, ставили на його земельній ділянці кам’яний стовп із надписом, в якому вказувалася сума боргу. При неспроможності боржника цей борговий камінь ставав підставою для переходу земельної ділянки до рук кредитора. Подалі, беручи позику під заставу особистої свободи, неспроможні боржники потрапляли до боргового рабства і навіть могли бути проданими за кордон. Солон відмінив борги селян, повернув їм заставлені земельні ділянки та відмінив на довічний час боргове рабство. Крім того, він учиняв розшук рабів-боржників, проданих за кордон, купував їх та повертав на

батьківщину. Як поет-публіцист, Солон описав свої реформи у віршах, уривки яких дійшли до нашого часу в цитатах Аристотеля та інших давніх авторів.

Солон видав указ про свободу заповіту у тому випадку, коли заповідач не мав законних дітей. У результаті під виглядом заповітів землю почали продавати. Аристотель приписує Солону також закон про введення ним земельного максимуму, за яким не дозволялося купувати землі у будь-якій кількості. Проте розміри максимуму нам не відомі. Крім того, цей закон не торкався вже існуючих великих землеволодінь. Принаймні, про його застосування джерела нічого не розповідають. Але важливо відмітити, що після реформ Солона Аттика на довгий час перетворилася на країну середнього та дрібного землеволодіння.

Солон заборонив вивіз із Аттики зернових, але дозволив вивіз оливкової олії. Він видав закони, які заохочували розведення виноградників, садів та городів і регулювали право користування криницями, і взагалі зрошувальними системами.

З метою розвитку ремісництва та торгівлі Солон видав закон, за яким син міг відмовити підстаркуватому батькові в підтримці, якщо той не навчив його в свій час якому-небудь ремеслу, та видав закон проти бездіяльності. До Солона були місцеві і навіть родові міри, а також монети. Солон увів єдині міри та провів грошову реформу, за якою важкий егінський талант було замінено на більш розповсюджений у тих районах, з яким афіняни торгували частіше, та трошки легший за вагою – евбейський.

Економічні реформи Солона були доповнені політичними. Він відмінив існуючу до цього часу генократію (“генос” – рід) – владу родової аристократії – та замінив її на тімократію (“тіме” – ціна, вартість) – владу, яка заснована на майновому цензі, таким чином позбавляючи аристократію привілеїв, пов’язаних з пережитками родового устрою. Усі громадяни Аттики були поділені на чотири розряди за майновим цензом. За основу цензу був прийнятий натуральний прибуток від хліборобства. До першого розряду були віднесені всі громадяни, які отримували зі своєї землі прибуток у розмірі не менш ніж 500 медимнів сипучого або рідкого продукту

(медимн – міра об’єму; у різний час вона складала від 41 до 52,5 літрів). Вони називалися пентакосиомедимни, тобто п’ятисотмірники. До другого розряду входили громадяни, які отримували зі своєї землі прибуток у розмірі не менш ніж 300 медимнів. Вони називалися вершниками, тому що мали служити у кінноті на власному бойовому коні. До третього розряду належали громадяни, які отримували зі своєї землі прибуток у розмірі не менш ніж 200 медимнів. Вони називалися зевгитами (“зевгос” – упряжка), тобто це люди, які мали власну упряжку волів. Вони були зобов’язані служити у піхотному ополченні та мати власне важке озброєння. Четвертий розряд складався з громадян, які мали прибуток менш ніж 200 медимнів. Вони називалися фетами. На військовій службі вони виконували допоміжні функції та складали легкоозброєну піхоту. Обов’язком найбагатшого розряду афінських громадян – пентакосиомедимнів – було забезпечення військових кораблів та утримання їх у доброму стані.

Потім Солон послабив ареопаг, виключивши з його компетенції підготовку справ для обговорення їх на Народних зборах. Для підготовки цих справ Солон створив новий державний орган – буле (рада 400). Він обирався на зборах старих чотирьох родових філ (племен), на які з стародавніх часів поділялась Аттика, по 100 булевтів від кожної філи.

Народні збори в результаті реформ Солона почали відігравати найбільш активну роль у житті Аттики. На них обговорювалися теперішні політичні справи. Архонти обиралися жеребкуванням із числа кандидатів, попередньо висунутих філами. Посадові особи мали звітувати перед Народними зборами про свою діяльність. Народні збори називалися “екклесія”, тобто збори скликаних, тому що про день їхнього скликання кричали глашатаї, які з цією метою ходили по країні.

Солон створив новий верховний суд присяжних – гелією. Як уже згадувалося, оцінка громадянина за його походженням була замінена на оцінку за майновим цензом. Архонтів можна було обирати тільки з числа першого майнового розряду – пентакосиомедимнів. Членами буле могли бути тільки громадяни перших трьох розрядів. І тільки в екклесії (Народних зборах) та гелієї (суді присяжних) могли брати

участь громадяни усіх чотирьох майнових розрядів.

Реформи Солона були спрямовані на обмеження влади родової аристократії – евпатридів та на ліквідацію родоплемінних пережитків. Після позбавлення евпатридів захоплених ними у різні часи за борги земельних ділянок, скасування боргів і боргового рабства та повернення земельних ділянок селянам з'явилося багато дрібних власників, яких евпатриди вже не могли поневолити. Ці реформи призвели до розвитку рабовласницького господарства на основі ввозу куплених рабів із закордону і, отже, заклали основи для розвитку античного рабства. Введення свободи заповітів також стимулювало розвиток приватної власності на землю, послабляло та скасовувало пережитки родової власності на землю, яка до цієї пори складала головну основу могутності евпатридів. Заборонення вивозу зернових також уражало інтереси евпатридів, які до реформи Солона були головними виробниками пшениці та ячменю. Закони, які стимулювали розвиток ремісництва та торгівлі, зміцнювали положення середніх прошарків місцевого демосу. Цензова реформа Солона поділила родову аристократію – евпатридів – за різними майновими розрядами та за різними правами та обов'язками. Але в цілому реформи Солона були компромісними. Він залишив за ареопагом його законодавчі та контролюючі функції, залишив недоторканим старе родоплемінне ділення Аттики на чотири філи, проте родоплемінний принцип ділення був порушений в Аттиці ще до реформ Солона. Для збору з населення коштів на будівництво військових кораблів вона була поділена на 48 територіальних округів – навкрарії.

Евпатриди у більшості заможні люди і за цензовою реформою мали право займати керуючі посади. Відносно невисокий рівень аттицької економіки відображений у тому, що майновий ценз був встановлений Солоном не в грошах, а в натуральній продукції. Однак реформи Солона мали величезне значення для подальшого соціально-економічного та політичного розвитку Аттики. Ф. Енгельс з цього приводу писав: “Солон... відкрив ряд так званих політичних революцій, до того зробив це вторгненням у відношення власності”.

Своїми реформами Солон легалізував ті соціально-економічні та політичні відношення, що природно розвивалися, яким не давали ходу

євпатриди, що перебували у влади до Солона. Своїми реформами Солон озлобив євпатридів. Але його реформами також були незадоволені й бідні верстви демосу. Джерелом їх бідності були недостатні земельні наділи. Бідняки наполягали на відбиранні частини землі у євпатридів та приєднанні її до своїх дрібних ділянок, щоб довести врожай з них до прожиткового мінімуму. Але Солон на це не пішов. Крім того, цензова реформа Солона урізала політичні права менш заможних верств громадян. Тому в кінці його річного перебування при владі архонтом-айсимнетом проти нього виступила потерпіла від майнових та політичних втрат стара знать, яка вважала його реформи надзвичайними. Виступили й нижчі верстви демосу, вважаючи його реформи недостатніми. Солон був змушений на деякий час покинути Афіни.

Незабаром після від'їзду Солона класова та політична боротьба в Аттиці надзвичайно загострилася. В період міжусобиць сформувалися три соціально-політичні та територіальні угруповання: педієї (жителі родючих долин), які представляли інтереси землевласників (євпатридів, які хотіли відміни законів Солона), паралії (жителі узбережжя) – середні власники міста та села, торговці та ремісники, задоволені законами Солона та бажуючі укріпити його стан, та діакрії (жителі гірських районів), які вважали закони Солона недостатніми. Діакрії були бідними селянами, що вимагали збільшення розмірів своїх ділянок та поширення політичних прав. До них приєдналося й бідне населення з міст із розряду фетів. Керівниками цих угруповань за традицією були представники зацікавлених аристократичних родів. На чолі самого радикального угруповання – діакріїв – стояв Пісістрат.

Тиранія Пісістрата

У 560 році до н.е., спираючись переважно на діакріїв, Пісістрат захопив Акрополь і провів державний переворот. Він зробився тираном. Пісістрат став відомим ще в 594 році до н.е., коли у ранній молодості керував загоном, посланим за ініціативою Солона для того, щоб відібрати у Мегар острів Соломін. Після перемоги на Соломіні отримали земельні наділи (клери) бідні афінські громадяни, які таким чином зробились соломинськими клерухами.

Популярність Пісістрата зросла у період боротьби соціально-

політичних угруповань після реформ Солона. Напевно, педії організували на Пісістрата замах, але йому пощастило вижити. Всього у синнях, він з'явився на збори та звинуватив у замаху на себе євпатридів. Народні збори голосами бідноти вирішили організувати загін для охорони Пісістрата. Оскільки охоронці були дуже бідними, вони озброювалися дубинами. За допомогою цього загону дубинщиків Пісістрат захопив владу в 560 році до н.е. Цей факт вказує на дуже слабку державну організацію афінського рабовласницького полісу, що формувався.

Пісістрат, перетворившись на тирана, не відмінив законів Солона, а продовжив ті соціально-економічні та політичні реформи, які у свій час почав Солон. Він був тираном – ставлеником демосу. Головною соціальною опорою Пісістрата були діакрії, тобто бідний сільський люд. Пісістрат конфіскував частину земель євпатридів, членів найбільш ворожих йому аристократичних родів. Очевидно, що цими землями він наділив певну частину аттичних селян, які потребували збільшення своїх ділянок. Головним заходом Пісістрата, який полегшив стан багатьох селян та сприяв укріпленню їхніх господарств, було введення державного довгострокового кредиту. Крім того, він постачав інвентар до окремих господарств бідняків. Щоб полегшити селянам ведення судових справ, з якими раніше треба було обов'язково їздити до Афін, Пісістрат увів спеціальні посади суддів, що мали роз'їздити по демах (селах). Він упорядкував державну казну введенням постійного прибуткового податку у розмірі десятини. Його загін дубинщиків перетворився на ядро постійної армії при особі тирана.

Таким чином, вимоги селян Пісістрат задовольнив тільки частково. Крім діакрії, він періодично спирався на паралію, тому мав зважати на інтереси міського демосу – торгівців та ремісників. Зважаючи на їхні інтереси, Пісістрат вів активну зовнішню політику: захопив у північно-західній частині Малої Азії порт Сигей, що контролював вхід до протоки Геллеспонт та відкривав морський шлях до Причорномор'я, з яким торгували Афіни.

Головною опорою тиранії все ж таки залишалася діакрія. Це знайшло відображення у релігійній політиці Пісістрата. Він

організував державний культ широко шанованого сільським демосом бога Діоніса, заступника виноградарства та виноробства – до цього часу найголовнішої галузі аттичного сільського господарства та заснованого на ньому ремесла. На честь Діоніса проводилися загальноміські свята – великі Діонісії. Крім того, Пісістрат прямував до возвеличення міста Афіни як торгово-ремісницького та культурного центру. На честь заступниці міста – Афіни – проводилися великі Панафінеї.

Занепад тиранії

Але влада Пісістрата не була достатньо міцною. Двічі його виганяли з Афін його супротивники. Частіш за все це були педієї і паралії, що тимчасово приєдналися до них, бо були незадоволені постійною орієнтацією Пісістрата на діакріїв. Але Пісістрату вдавалося знов захоплювати владу над Афінами. Повернувшись після другого вигнання, він у третій період свого керування приділяв більше уваги міцніючій паралії і зміг не тільки утриматися при владі до самої смерті в 527 році до н.е., але й передати її своїм синам, Пісістратідам – Гіппію та Гіппарху.

Але час тиранії, перехідного періоду від влади аристократії до рабовласницької демократії або рабовласницької олігархії, закінчувався. Сили євпатридів були достатньо зруйновані. Міський демос, що посилювався за часи тиранії, отримав політичний досвід та вже не мав потреби у тиранії, яка вагалася між сільським та міським демосом, до того ж обмежувала політичні права громадян, що звільнилися від аристократичної опіки.

При Пісістратідах, крім того, взагалі погіршав міжнародний стан Греції у зв'язку з завоюванням Малої Азії Персидською державою, що нещодавно виникла. Афіни втратили Сигей та контроль над протоками, які вели до Чорного моря. Наступ Персії приніс великі збитки морській торгівлі Афін. Популярність Гіппія та Гіппарха спадала. Залишки євпатридів, які ненавиділи тиранію, теж прийшли до руху. З їх оточення вийшли знамениті за грецькою традицією тирановбивці Гармодій та Арістогітон. Їм вдалося вбити Гіппарха. Гіппій, що залишився живим, перейшов до терористичного режиму,

що породило в афінян масове незадоволення.

З іншого боку, аристократична Спарта, яка побоювалася подальшого посилення демосу в Афінах та була свідком занепаду афінських евпатридів під ударами тиранії, також виступила проти Гіппія, сподіваючись поновити в Аттиці лад батьків, тобто аристократію. Спартанцям вдалося отримати перемогу та змусити Гіппія в 510 р. до н.е. піти з Афін. Тиранія була повалена. Але спроба спартанців відновити в Афінах аристократію викликала загальне повстання міського та сільського демосу. Спартанський загін та афінські аристократи були знищені, захоплені в Акрополі та капітулювали. Демос переміг.

На чолі Афін опинився Алкмеонід Клісфен, визнаний демократами, що здобули перемогу, який був супротивником Пісістратидів та старої аристократії.

Реформи Клісфена

У 509 р. до н.е. Клісфен розпочав реформи, які остаточно ліквідували залишки та пережитки родоплемінних відносин та сформували систему афінської рабовласницької демократії, яку афінський поліс зберігав з невеликими змінами увесь період розквіту і навіть (але формально) майже увесь період незалежності.

Головним заходом Клісфена була адміністративно-територіальна реформа. Він відмінив чотири старі родоплемінні філи та замінив їх на десять територіальних. При цьому було враховано природно сформоване поділення Аттики за соціальною ознакою на три великі райони: міський, узбережний та внутрішній. У двох перших переважав демос, у третьому – аристократія. Клісфен поділив кожний з цих трьох районів на 10 триттій. Таким чином, уся Аттика була поділена на 30 триттій. Кожна нова територіальна філа складалася з трьох триттій, по одній з міського, узбережного та внутрішнього. Питання, з яких конкретно триттій буде складатися кожна філа, вирішувалося за допомогою жеребкування. Тому тритті окремих філ іноді навіть не мали єдиних кордонів. Але ця обставина завдяки невеликим розмірам території усєї Аттики не заважала керуванню такими черезсмуговими філами. Воно переслідувало мету остаточно змішати населення та

зруйнувати залишки родоплемінних стосунків. При цьому враховувалось, що у внутрішньому районі переважав вплив аристократії. Таким чином, якщо жителі міських та узбережних тритій на зборах у кожній філі були достатньо солідарними, то більше двох третин голосів завжди було за демосом.

Усю територію Аттики Клісфен поділив на 100 низових первинних територіальних адміністративних одиниць, які отримали назву демів, по 10 на кожну філу. В подальшому кількість демів зростала. Кожний афінський громадянин був приписаний до дема, з якого походив. Називати себе за родовим походженням було заборонено. Родові зв'язки, таким чином, були анульовані.

У зв'язку зі зміною кількості філ солонівська рада чотирьохсот – буле – перетворена на раду п'ятисот (по 50 представників від кожної філи). Її функції як органу, який готував справи до обговорення на народних зборах, були посилені. Рада п'ятисот стала найвищим адміністративним органом.

Десята (чергова) його частина позачергово мала виконувати державні функції протягом однієї десятої частини року (35-36 діб), яка називалася пританією. Члени ради п'ятисот (притани) обиралися на один рік за жеребкуванням із числа кандидатів, обраних на зборах по філах. Стара колегія архонтів втратила своє попереднє значення. При проведенні політичної реформи Клісфен включив до числа громадян цілий ряд осіб, які здавна проживали в Аттиці, але не були корінними жителями країни.

При Клісфені посилилась роль верховного суду присяжних – гелієї, самого масового органу афінського громадянства. В гелією обиралися громадяни на рік незалежно від цензу. Вони почергово виконували судові обов'язки в різних судових комісіях. Для запобігання оновлення тиранії Клісфен ввів “черепкування” – “остракізм” (з грецьк. “остракон” – “черепок”). Раз на рік народні збори вирішували, чи слід організувати остракізм. Якщо рішення було позитивним, через певний час скликалися народні збори у складі не менш ніж 6 тис. громадян, кожний з яких на черепку мав написати ім'я політичного діяча, небезпечного, за його думкою, для афінського демократичного укладу. Та особа, проти якої виступила більшість у результаті цього таємного голосування, мала покинути Афіни строком

на 10 років, але не позбавляючись громадянських прав та без конфіскації майна.

Одним з останніх заходів Клісфена було заснування в 502 р. до н.е. колегії 10 стратегів, що обиралися на народних зборах відкритим голосуванням за допомогою підняття рук (хейротонії) на рік та що позачергово керували афінським ополченням. Стара посада архонта-полемарха, який формально вважався головою цієї колегії, втратила своє значення.

Реформами Клісфена було завершено процес формування афінського демократичного рабовласницького полісу. Ф. Енгельс назвав реформи Клісфена революцією, яка остаточно звалила “останні залишки родового устрою”.

3.2. Місто-держава

Більшість теперішніх політичних ідеалів – таких, як, скажімо, справедливість, свобода, конституційний уряд і повага до закону – чи, принаймні, визначення цих ідеалів бере свій початок від роздумів грецьких мислителів над інститутами міста-держави. Але в довгій історії політичної думки значення таких термінів багато разів змінювалося, і завжди це значення слід було розуміти у світлі тих інститутів, за допомогою яких ідеали мали реалізовуватися, й суспільства, в якому ці інститути функціонували. Грецьке місто-держава аж надто різнилося від політичних громад, в яких живуть теперішні люди, а тому потрібні неабиякі зусилля, щоб уявити собі картину його суспільного і політичного життя. Думки грецьких філософів про політичну практику вельми різняться від тих, які домінують у сучасному світі, так само різняться і вся атмосфера громадської думки, в якій провадилася їхня робота. Їхні проблеми, попри можливі аналогії з сучасністю, аж ніяк не тотожні сьгоднішнім

¹ Устрій Клісфена, чії реформи були прийняті 507 р. до н.е. Дрібні зміни вносилися час від часу, переважно в напрямку збільшення кількості суддів, які обиралися голосуванням і жеребкуванням, а також кількості платних посад; і те, і те було знаряддям народного врядування. Однак Клісфенові реформи встановили устрій Афін, що зберігався протягом періоду найвищої могутності Афін. Був час короткої олігархічної реакції наприкінці Пелопоннеської війни, але давні форми правління було відновлено 403 року.

проблемам, а етичний апарат, за допомогою якого оцінювалося й аналізувалося політичне життя, дуже різниться від будь-якого узвичаєного нині. Для того, щоб мати загалом точне уявлення про те, що означали їхні теорії, слід насамперед усвідомити, принаймні в загальних рисах, який різновид інститутів вони мали на увазі і яке розуміння вкладалося в слово “громадянство”, як факт і як ідеал, людьми, для яких ці теорії писалися. Те урядування почесне тому, що воно найкраще відоме, та переважно тому, що воно було предметом особливої уваги найвидатніших грецьких філософів.

Соціальні класи

Порівняно з сучасними державами стародавнє місто-держава було надзвичайно маленьким як за площею, так і за населенням. Отож уся територія Аттики лише трохи перевищувала дві третини площі Рок-Айленда, а чисельність населення Афін можна порівняти з чисельністю населення таких міст, як Денвер чи Рочестер. Дані вельми непевні, але, думаємо, ми не набагато помилимося, назвавши цифру трохи більшу, ніж триста тисяч. Такий лад, коли над великою територією панувало одне місто, був типовий для міста-держави.

Населення ділилося на три основні класи, які різнилися політичними і правовими поглядами. На нижніх щаблях соціальної драбини стояли раби, оскільки рабство було узвичаєним інститутом у стародавньому світі. З усього населення Афін десь третину складали раби. Як наслідок, для економіки міста-держави інститут рабства був так само характерний, як наймана праця для сьогodнішньої економіки. Звісно, раб не мав політичної ваги в місті-державі. У грецькій політичній теорії його існування було аксіомою, так само як у середні віки ніхто не сумнівався у феодалізмі, або як ніхто не ставить під сумнів взаємини робітника і працедавця нині. Часом доля раба була жалюгідною, часом інститут рабства (але не зловживання ним) брався під захист.

Однак порівняно велика кількість рабів, а надто перебільшення їх числа, призвела до появи міфу, який спричинив істотні помилки. Зокрема, думку, що громадяни міста-держави склали бездіяльний клас, а отже, його політична філософія була філософією класу, звільненого

від корисної праці.

Це майже цілковита ілюзія. Звільнений від праці клас в Афінах навряд чи міг би перебільшувати кількість незайнятих у будь-якому американському місті, яке подібне їм за розміром, бо греки не були багатими і жили у дуже вузьких економічних межах. Якщо стародавні греки мали більше дозвілля, ніж теперішнє покоління, то це тому, що вони купували його – їхній економічний механізм не був аж надто щільно підігнаний – шляхом зниження рівня споживання. Простота й примітивність життя стародавніх греків була б важким тягарем для сучасного американця. Безперечно, що переважна більшість афінських громадян мали бути купцями, ремісниками чи землеробами, які своєю працею заробляли собі на життя. У них не було іншого способу існування. Як наслідок, подібно до більшості людей у сучасних суспільствах, вони займалися політичною діяльністю за рахунок скорочення часу, який вони віддавали своїм безпосереднім заняттям. Слушно, що Аристотель, використовуючи цю обставину, вважав, що було б бажаним, якби всю ручну працю виконували раби, щоб у громадян з'явився вільний час для заняття політикою. Хоч би що думали про мудрість цього ідеалу, безперечно, що Аристотель не описував тодішній стан речей, а пропонував змінити його для вдосконалення політики. Грецька політична теорія часом ідеалізувала бездіяльний клас, і в аристократичних містах панівним класом могли бути землевласники, але цілковито хибна думка, згідно з якою в такому місті, як Афіни, громадянами були люди, чиї руки не знали праці.

Після рабів другою основною групою у грецькому місті були осілі чужоземці, або метеки. У торговому місті, яким були Афіни, таких людей могло бути багато, і більшість з них не були тимчасовими мешканцями. Однак не існувало форми законної натуралізації, і метек не став громадянином, попри те, що кілька поколінь його предків жили у місті, інакше як через недогляд чи попускання. Уявіть собі, що ви перші американські колоністи з англосаксів приймали б емігрантів з різних країв, не даючи їм громадянства. Метек, як і раб, не брав участі в політичному житті міста, хоча він був вільною людиною і його вилучення з цього життя не містило в собі нічого дискримінаційного.

I, нарешті, була група громадян, або тих, хто був членом міста і мав право на участь у його політичному житті. Цей привілей надавався за правом народження, бо грек залишався громадянином того міста, до якого належали його батьки. Бо більше громадянство давало право людині на членство, тобто на певну мінімальну частку політичної діяльності чи участі в державній діяльності. Цей мінімум міг зводитися до привілею відвідувати міські зібрання, які самі могли мати більше чи менше значення відповідно до нормального ступеня демократії, або ж давав право бути обраним на ту чи іншу посаду. Отож Аристотель, очевидно, маючи на увазі афінську практику, вважав, що право бути обраним для виконання судових обов'язків є найкращим критерієм громадянства. Мала людина право обирати багато посад чи лише деякі – залежало від того ступеня демократії, що переважав у місті. Проте слід зауважити, що для грека громадянство більшою або меншою мірою означало саме участь у політичному житті. Отже, сама тодішня ідея громадянства була більш особистісною і набагато менш правовою, ніж сучасна. Теперішнє поняття “громадянин”, тобто людина, якій законом гарантовано певні права, краще зрозуміли б не греки, а римляни, бо латинське слово *ius* частково означає володіння таким особистим правом. Греки, однак, вважали своє громадянство не особистим володінням, а чимось подібним до спільного володіння, як, скажімо, спільне життя членів родини. Цей факт суттєво вплинув на грецьку політичну філософію. Він означав, що проблема, на їхню думку, полягає не у здобутті людиною своїх прав, а в забезпеченні їй того місця, на яке вона має право. Трохи перефразувавши, це означає, що, з погляду грецьких мислителів, політична проблема мала розкрити місце, на яке кожен тип чи клас людей заслуговував у цілісному суспільстві, побудованому так, щоб могли провадитися всі істотні форми суспільної роботи.

Політичні інститути

Роботу інститутів, за допомогою яких громадяни провадили свою політичну діяльність, можна проілюструвати на прикладі Афін як найвідомішого типу демократичного устрою.¹ Всі громадяни чоловічої статі утворювали асамблею, або еклексію, – міські збори, в яких кожен

афінянин мав право брати участь після того, як йому виповнювалося двадцять років. Асамблея збиралася регулярно десять разів на рік, а у надзвичайних випадках – на скликання Ради. Ухвали цих міських зборів, наскільки це можливо, відповідали теперішнім декретам. У них втілювалася вся повнота державної влади цього політичного органу. Проте це не означає, що на асамблеї відбувалося чи мало відбуватися формування політики й ефективне обговорення заходів. Безпосередня демократія, яку здійснювали всенародні збори, – це скоріше міф, аніж форма управління. Бо більше від форми грецького врядування (за винятком неправої диктатури), як аристократичні, так і демократичні, включали в себе певного роду Народні збори, хоча насправді їхня роль в управлінні була неістотною.

Цікавим моментом афінського врядування, таким чином, були не збори усього народу як такі, а засоби, що робили суддів та чиновників підзвітними загалу громадян та відповідальними перед ними. Ці засоби зводилися до представництва, хоча воно істотно відрізнялося від теперішніх уявлень про представництво. На меті мався вибір достатньо великого органу для створення зрізу чи зразка громадян. Цьому органу було дозволено в окремих випадках на короткий час діяти від імені народу. Терміни перебування при владі були короткі, як правило, існували запобіжні засоби переобрання, отже, решта громадян, у свою чергу, могла взяти участь у керуванні державними справами. На додаток до такої політики архонарт був правлінням не когось одного, а ради десятиох, які вибиралися по одному від кожного племені, на які були поділені громадяни. Однак судді здебільшого мали незначну владу. В Афінах були два ключові органи контролю за урядом, а саме – Рада п'ятисот і трибунали галеастів із широким колом суддів.

Спосіб, у який обиралися члени цих керівних органів, указує на те, що вони представляли весь народ. Для зручності місцевого управління афіняни поділялися приблизно на сто демів, або, як їх ще можна назвати, адміністративних районів, цивільних округів чи парафорій. Ці деми були одиницями місцевого управління. Втім, в одному їх не можна прямо порівнювати з місцевими одиницями; членство в них було спадковим, і навіть якщо афінянин переїжджав з

однієї місцевості до іншої, він залишався членом того самого дему. Відповідно, попри те, що дем був місцевістю, система не була виключно системою місцевого представництва. Деми, однак, мали певний ступінь місцевої автономії і справляли деякі місцеві поліцейські обов'язки, що не мали істотної ваги. Окрім того, вони були тими дверима, крізь які афінянин вступав у громадянство, бо в них вівся список членів, і до нього записували кожного афінського юнака, коли тому виповнювалося вісімнадцять років. Та по-справжньому важливу роль вони відігравали, виставляючи кандидатів на посади в різних органах, що здійснювали державне керівництво. Система поєднувала вибори й жеребкування. Деми вибирали кандидатів, приблизно пропорційно до їх кількості, а урядовці визначалися жеребкуванням зі списку, сформованого виборами. На думку греків, такий спосіб призначення на посади шляхом жеребкування був винятково демократичною формою правління, оскільки всі мали рівні шанси зайняти державну посаду.

Утім, був один важливий афінський офіційний орган, який залишався поза межами цієї схеми виборів за допомогою жеребкування і який порівняно з іншими зберігав більшу незалежність. Це були десять стратегів, які обиралися прямим голосуванням і, крім того, мали право переобиратися. Звісно, в теорії стратеги були суто військовими людьми, але за імперської доби вони не лише фактично здійснювали важливі владні функції в далеких частинах Афінської імперії, а мали істотний вплив на ухвали Ради й асамблеї вдома. Отже, ця посада насправді була не військовою, а давала в окремих випадках якнайважливіші політичні права. Саме як стратег Перикл багато років поспіль стояв на чолі афінської політики, а його становище відносно Ради й асамблеї більше нагадувало становище прем'єр-міністра в сучасному уряді, ніж звичайного воєначальника. Але його сила полягала в тому, що він міг повести за собою асамблею; якби йому це не вдавалося, то його позбулися б так само ефективно, як, голосуючи проти, звільняють відповідального міністра.

Як було сказано вище, по-справжньому керівними органами в Афінах були Рада п'ятисот і трибунал гелеастів, які вибиралися

народом. Певного роду Рада була частиною всіх форм грецького міста-держави, але в аристократичних державах, таких, як, скажімо, Спарта, Рада була сенатом, утвореним зі старійшин, яких обирали на все життя і які не були відповідальними перед асамблеєю. Членство в такій Раді, як правило, було привілеєм благородного класу, а отже, цілком відрізнялося від членства в афінській Раді, яка обиралася народом. Рада ареопагу була пережитком аристократичного сенату, якого позбавила влади зростаюча демократія. По суті, Рада п'ятисот була виконавчим і керівним комітетом асамблеї.

Фактично урядову роботу було зосереджено у цьому комітеті. І все ж таки п'ятисот чоловік було забагато для ведення справ, і це число скорочувалося до робочого розміру за допомогою улюбленого засобу – ротації. Кожне з десяти племен, на які були поділені афіняни, призначало п'ятдесят членів Ради, і ці п'ятдесят представників цього племені працювали лише одну десяту частину року, тобто терміну своїх повноважень. Цей комітет п'ятдесяти за участю дев'яти інших радників – по одному від кожного з дев'яти племен, які на той час не мали влади, – здійснював фактичне керівництво й вів справи від імені всієї Ради. Голова вибирався жеребкуванням не більше ніж на один день, і жоден афінянин не міг перебувати на цій почесній посаді більше одного дня за все своє життя. На Раду покладался дуже важливий обов'язок пропонувати заходи для розгляду на загальній асамблеї громадян, яка брала до уваги лише ті проблеми, що попередньо розглядалися Радою. У часи, коли афінська конституція досягла своєї найвищої точки, могло скластися враження, що Рада, а не асамблея, була тим органом, який ефективно формулював заходи. Пізніше вона, схоже, обмежилася завданням підготовки проектів заходів, які слід було розглянути на асамблеї. Окрім виконання цих законодавчих обов'язків, Рада була ще й центральним виконавчим органом управління. Чужоземні посольства могли звертатися до народу лише через Раду. Судді трибуналу гелеастів великою мірою були під її контролем. Рада могла ув'язнювати громадян і навіть засуджувати їх на смерть, виступаючи в ролі суду або передаючи злочинців до одного зі звичайних судів. Вона здійснювала весь контроль над фінансами, управлінням державним майном та стягненням податків. Флот та його арсенали були безпосередньо

підпорядковані їй і з нею більш чи менш тісно співпрацювали різні комісії й адміністративні органи або службовці.

Великі повноваження Ради, однак, завжди залежали від доброї волі асамблеї. Асамблея розв'язувала питання, подані на її розгляд Радою, ухвалюючи постанови, вносячи доповнення або відкидаючи їх, відповідно до своїх поглядів. Пропозицію, яку було висунуто на асамблеї, могли передати до Ради, або ж остання могла ознайомити асамблею з пропозицією, не даючи жодних рекомендацій. Усі найважливіші питання, такі, як оголошення війни, укладання миру, створення союзів, голосування за прямі податки чи законодавчі постанови, мали розглядатися асамблеєю для народного схвалення, але ніхто не вважав, принаймні в найкращу добу афінської політики, що Рада мала бути лише органом для складання проектів постанов. У всякому разі, декрети видавалися від імені Ради і народу.

Однак народний контроль як над суддями, так і над самим законом здійснювався через суди. Афінські трибунали гелеастів, безперечно, були наріжним каменем усієї демократичної системи. Їхню роль неможливо порівняти з роллю, яку виконують суди в будь-якій теперішній системі управління. Їхнє завдання, як і будь-якого іншого суду, звісно, полягало в ухваленні юридичних постанов, зокрема при розгляді і цивільних, і кримінальних справ. Але, крім цього, їм було надано широких повноважень, які, згідно з сучасними уявленнями, мали скоріше законодавчу або виконавчу, ніж юридичну природу.

Члени або судді гелеастів призначалися демами – щороку обиралося шість тисяч осіб, з яких жеребкуванням визначалися ті, хто мав засідати в конкретних судах і розглядати конкретні справи. Для виконання цих обов'язків могли вибрати будь-якого афінянина, якому виповнилося тридцять років. Трибунал був великим органом, де ніколи не було менше 201 члена, а як правило – 501, а то й набагато більше. Ці громадяни не ділилися на суддів та присяжних, оскільки афінський суд не мав жодних механізмів, що відповідали б методологічно розвиненій формі права. Сторони на судовому процесі повинні були особисто викласти свої справи. Суд просто голосував, спершу щодо встановлення вини, а потім, якщо вину було встановлено, щодо покарання, яке слід було накласти на винного після

того, як кожна сторона пропонувала справедливу, на її думку, кару. Ухвала суду була остаточною, оскільки не існувало системи касацій. Справді, це було цілком логічно, адже, згідно з теорією афінських судів, трибунал діяв і вирішував від імені всього народу. Трибунал був не просто юридичним органом; для зручності він буквально вважався афінським народом. Отже, ухвала одного трибуналу в жодному разі не була обов'язковою для будь-якого іншого. Фактично, у певних аспектах суд був подібний самій асамблеї. І асамблея, і трибунал були народом. Таким чином суди використовувалися для забезпечення народного контролю як над посадовими особами, так і над самим законом.

Контроль трибуналів над суддями здійснювався у три основні способи. По-перше, була можливість екзамінувати кандидата, перш ніж він обійме посаду. Іспит могли влаштувати на тій підставі, що даний кандидат не годиться для такої посади і трибунал міг дискваліфікувати його. Такий механізм робив вибори шляхом жеребкування куди менш випадковими, ніж здавалося б на перший погляд. По-друге, наприкінці повноважень від судді могли вимагати звіту за всі його дії, звітувати він мав також перед трибуналом. І нарешті, наприкінці строку повноважень кожного судді трибуналу гелеастів відбувалася спеціальна ревізія рахунків і огляд того, як він розпоряджався державними коштами. Афінський уряд трибуналу гелеастів, який не мав права на переобрання і дії якого (до і після виконання ним своїх обов'язків) міг розглянути трибунал, що склався з п'ятисот чи більше його співвітчизників, визначений жеребкуванням, мав украй обмежену свободу дій. У випадку зі стратегами та обставина, що їхнє переобрання дозволяло їм уникати ревізій, безперечно, великою мірою пояснює, чому вони були найнезалежнішими афінськими посадовими особами.

Контроль з боку трибуналу аж ніяк не зупиняв суддів. Вони контролювали сам закон, який міг би дати їм справжню законодавчу владу і піднести їх до становища, яке в окремих випадках дорівнювало становищу самої асамблеї. Адже трибунали могли судити не лише людину, а й закон. Отож ухвалу Ради чи асамблеї могли поставити під сумнів, висунувши певного роду позов, згідно з яким ця ухвала

суперечила конституції. Будь-який громадянин міг оскаржити її, а відтак дія спірного закону призупинялася, поки його доля не вирішувалася на трибуналі. Винний закон судили так само, як і людину, і негативна постанова суду анулювала його. На практиці не було зримого обмеження підстав для такої дії; досить було просто припустити, що цей закон недоцільний. З другого боку, очевидно, що афіняни для зручності ототожнювали волю суддів трибуналу гелеастів з волею усього народу.

Політичні ідеали

Вибрана народом Рада та її відповідальність перед асамблеєю і незалежні й вибрані народом судді трибуналу гелеастів були характерними інститутами афінської демократії. Однак, як і в будь-якій системі управління, за інститутами стояли певні концепції того, що вони мають уособлювати ідеали власного політичного життя, для якого ці інститути мали бути корисними. Такі ідеали важче виявити й охарактеризувати, проте вони не менш важливі, ніж самі інститути, для розуміння політичної філософії. На щастя, історик Фукідід констатував, у незрівнянному фрагменті одного зі своїх творів, те значення, яке демократія мала для глибокодумних афінян. Це уславлене “Надгробне слово”, що його приписують Периклові, провідникові демократії, і яке нібито було виголошено на честь солдатів, полеглих у перший рік великої війни зі Спартою [6, с. 35-46]. Мабуть, в історичній літературі ніколи не було кращого викладу політичного ідеалу. Гордість, з якою афінянин споглядав своє місто, любов, з якою він ставився до своєї участі в громадському житті міста, й моральне значення афінської демократії проглядаються у кожному рядку.

Промова Перикла, очевидно, мала на меті пробудити у слухачів усвідомлення міста як їхньої найдорогоціннішої власності, а також як чогось найкориснішого, чому вони могли присвятити своє життя. Мета звернення – патріотичний заклик, привід – похорони, отож від промовця слід було б чекати розміркувань щодо благочестя та родової величі. Фактично Перикл мало говорить про традицію чи минуле. Він зупиняється на тогочасній славі об’єднаних і одностайних Афін. Він

закликає слухачів побачити в Афінах те, чим вони були насправді, збагнути, що вони означають для своїх громадян, і говорить про все це так, наче місто було надзвичайно вродливою і гідною жінкою.

Я хотів би, щоб ви день у день споглядали велич Афін, поки не сповнитесь любов'ю до них, а коли вас вразить видовище їхньої слави, згадайте, що цю імперію створили люди, які знали свій обов'язок і мали сміливість виконати його, яких у лиху годину ніколи не полишав страх безчестя і які, коли їхні наміри зазнавали поразки, не дозволяли, щоб їхні чесноти були втрачені для країни, а беззастережно офірували своє життя, як найкращі жертви, на її вівтар.

Отже, афінське громадянство – найбільша слава афінян. “Звеличуючи місто, я звеличив їх”. Адже якому скарбові глибокодумна людина віддала б перевагу перед цим? Яке своє майно вона оцінювала б вище або за яке вона ризикуватиме й офіруватиме більше? Може, вона віддасть перевагу своєму майну або своїй родині? Яка користь від майна, окрім тієї, що воно дозволяє людині втішатися вищим благом, що йде від активної участі в житті міста? А яка вартість від родини, навіть якщо вона походить від стародавнього і шляхетного роду, окрім тієї, що вона забезпечує доступ до вищої форми соціальних взаємин, якою є громадське життя? Над усіма фракціями, над усіма меншими групами будь-якого кшталту стоїть місто, яке надає їм усім значення й вартості. Родина, друзі та майно дають найбільшу втіху лише тоді, коли вони є складниками цього найвищого добра, яке полягає в тому, щоб мати місце в житті й діяльності самого міста.

Зваживши на риторичну гіперболізацію, природну для такої нагоди, залишається той факт, що “Надгробне слово” було виразом справжнього ідеалу грецького політичного життя. Це життя було позначене тією інтимністю, яку теперішній людині важко асоціювати з політикою. Сучасні держави настільки далекі, великі й відчужені, що не можуть відігравати ту роль у житті сучасного громадянина, яку так природно брало на себе місто-держава стародавнього грека. Інтереси афінянина не були так роз'єднані, вони не розпадалися аж надто різко на відсіки, не сполучені між собою, а всі зосереджені на місті. Його мистецтво було громадським мистецтвом. Його релігія, оскільки вона

не була родинною справою, – це релігія міста. Його релігійними святами були громадські торжества. Навіть його засоби існування залежали від міста куди частіше, ніж у сучасному житті. Отже, для греків місто було життям укупі, його устрій, за словами Аристотеля, був швидше “способом життя”, ніж правовою структурою, і як наслідок – основоположною думкою у грецькій політичній теорії була гармонія цього спільного життя. Між його розмаїтими аспектами майже не робилося різниці. Для греків теорія міста була водночас і етикою, і соціологією, і економікою, а також політикою в її вузькому теперішньому розумінні.

Всеосяжність цього спільного життя й те, як афіняни цінували його, стає зрозумілим з їхніх інститутів. Ротація в державних установах, призначення на посади за допомогою жеребкування, а також збільшення розмірів керівних органів настільки, що вони ставали незграбними, – усе це мало на меті залучення якомога більшої кількості громадян до участі в урядуванні. Афінянин не гірше за інших знав докази проти всіх цих механізмів, однак він був готовий погодитися з цими вадами заради переваг, що їх, на його думку, вони давали. Його системою врядування була демократія, “бо управління перебуває в руках багатьох, а не кількох”. У сучасній політиці такий вираз сприймуть не зовсім буквально, якщо тільки не розумітимуть вельми безбарвне право голосувати. Безперечно, перебування при владі мало значить у розрахунках теперішніх демократів, окрім тих небагатьох, які роблять кар’єру в політиці. Для афінянина така подія була нормальною в житті майже кожного громадянина. Спираючись на цифри, наведені Аристотелем у його “Конституції Афін”, можна підрахувати, що в будь-який рік один громадянин із шести міг брати участь в управлінні державою, навіть якщо ця участь зводилася всього-на-всього до обов’язків судді трибуналу гелеастів. А якщо громадянин не виконував жодних державних обов’язків, він усе-таки міг, регулярно – десять разів на рік, брати участь в обговоренні політичних питань на загальній асамблеї громадян. Обговорення, формальне чи неформальне, державних справ було однією з головних розваг та інтересів його життя. Отож Перикл найбільше пишається

тим, що Афіни краще, ніж інші держави, засвоїли таємницю того, як дати змогу своїм громадянам об'єднати піклування про свої приватні справи з участю у громадському житті.

Афінський громадянин не нехтує державою, бо він піклується про свою домівку, і навіть ті з нас, хто займається ремеслом, мають дуже ясне уявлення про політику. Тільки ми вважаємо людину, яка не цікавиться державними справами, некорисною, лише небагато з нас спроможні бути політиками, але всі можуть оцінювати їхні дії.

Присвячення всього свого часу приватним справам за доби Перикла сприймалося б жахливим спотворенням цінностей; виробники афінян, зокрема гончарів і зброярів, свого часу були найкращими у грецькому світі, але навіть ремісник повстав би проти життя, де не залишалось б місця для участі у спільних справах, справах міста.

Цьому бажанню участі кожного у громадському житті відповідав той ідеал, коли зовнішні розбіжності в становищі чи багатстві нікому не повинні ставати в цьому на заваді.

На почесні державні посади висувають тих, кого шанують за чесноти, і привілей не дає більшого успіху, ніж особиста доблесть, а скромність звання не заважає біднякові прислужитися своїй країні.

Іншими словами, ніхто не народжений для посади і ніхто не купує собі посаду, однак рівні шанси ставлять людину на те місце, на яке їй дає право її природний хист.

Нарешті, цей ідеал спільного життя, в якому усі могли б брати активну участь, містить у собі оптимістичну оцінку політичних здібностей пересічної людини. З другого боку, припускається, що суворі муштра й глибока спеціалізація не потрібні для того, щоб розумно розсудити політичні й соціальні питання. У промові Перикла найвиразніше бринить гордість, з якою демократ-афінянин сприймає свою “щасливу різнобічність”.

Ми покладаємося не на управління чи хитрість, а на наші серця та руки. А в питаннях виховання, тим часом як вони (спартанці) з дитинства виснажують себе важкими вправами, маючи на меті бути сміливими, ми живемо вільно, а проте так само готові долати небезпеки, як і вони.

Це, звичайно ж, глузливе зауваження про Спарту з її суворою

військовою дисципліною, але не тільки. Духом аматорства завжди була пронизана афінська практика. Афінянин мав гострий розум і був готовий повірити, собі на біду, що гострота розуму могла замінити глибокі знання чи фахові навички. І все ж таки правдою в похвалі афінянина було те, що він міг перевершити представників усіх інших народів своїми здобутками – у мистецтві, в ремісництві, у війні на морі, в управлінні державою.

Отож, згідно з афінським розумінням, місто було спільнотою, де якомога більшої кількості громадян слід дозволяти брати активну участь у громадському житті, не роблячи різниці щодо звання чи багатства, і де здібності її окремого члена знаходили природний, несподіваний і щасливий вихід. І досить великою мірою – мабуть, більшою, ніж будь-якій іншій людській спільноті, – Афінам Перикла тяжко реалізувати цей ідеал. І все-таки це був ідеал, а не факт. Навіть у свої найкращі часи демократія мала свій зворотний бік, який так само пов'язаний з початком політичної теорії, як і з її успіхами. Платонову “Державу”, либонь, можна охарактеризувати як критику демократичного поняття “щаслива різнобічність”, поняття, яке, на Платонову думку, було нічим іншим, як невикорінною вадою будь-якого демократичного устрою. І справді, знаючи про руйнівні наслідки Пелопоннеської війни, він міг сумніватися у вартості демократії більше, ніж Перикл. В “Історії” Фукідіда, щодо “Надгробного слова”, також є жахлива іронія, бо воно протиставляється розповіді про наступну поразку Афін.

Стосовно ширшої проблеми досягнення гармонійного спільного життя також слід визнати, що місто-державою мало лише обмежений успіх. Вже сама інтимність і всесяжність його життя, яка пояснює більшу частину моральної величчю ідеалу, призвела до вад, які були зворотним боком його чеснот. Загалом міста-держави мали, ймовірно, стати жертвами фракційних сутичок та партійного суперництва, які були настільки запеклими, наскільки може бути лише суперництво між близькими людьми. Фукідід малює жахливу картину наступу круглих змін і розброду на грецькі міста у міру того, як поглиблювалася війна.

Необачна відвага вважалася відданою сміливістю; обережна

затримка була виправданням боягузтва; стриманість приховувала слабодухість; знати все – означало нічого не робити. Шалена енергія була істинною ознакою чоловіка... Політичні узи виявлялися міцнішими за кровні зв'язки... Довіра ґрунтувалася не на божественному законі, а на співучасті у злочинах [6, с. 6, 82].

Пізніше, після завершення війни, Платон сумно стверджував, що “всі міста, навіть найменші, поділені навпіл, на місто багатих і місто бідних” [7, с. 422].

Саме тому, що ідеал гармонії було лише частково або ненадійно реалізовано, він аж надто наполегливо формує частину грецької політичної думки. Була тенденція повсякчас виявляти відданість скоріше конкретній формі правління чи партії, ніж місту, а це надто просто відкривало шлях до чистісінького політичного егоїзму, в якому не було місця лояльності для партії. У цьому відношенні становище в Афінах, певне, було кращим, ніж у цілому, хоча кар'єра Алквіада висвітлює як небезпеку розколу, так і безсовісний егоїзм, можливі в афінській політиці.

Хоч би як ненадійно реалізований, цей ідеал гармонійного спільного життя, участь у якому мала бути головною втіхою для кожного громадянина, залишається провідною думкою у грецькій політичній теорії. Це більше, ніж будь-що, пояснює здивування, яке охоплює сучасного читача одразу після того, як він уперше звертається до Платонових чи Аристотелевих праць. Там немає наших найбанальніших понять, зокрема поняття окремих громадян, наділених особистими правами, і поняття держави, яка за допомогою закону захищає права своїх громадян і вимагає від них визнання необхідних для цього обов'язків. Наша політична думка припускає наявність певної рівноваги між цими двома протилежними тенденціями – достатньою владою, щоб держава була ефективною, і достатньою свободою, щоб громадянин залишався вільним у своїх діях. Філософ міста-держави не розглядав ані таке протистояння, ані таку рівновагу. Право чи справедливість означає для нього устрій чи організацію спільного життя громадян, а мета закону – визначити кожній людині її місце, її звання, її функцію в загальному житті міста. Громадянин має права, але вони не є атрибутами певної особистості, вони асоціюються

з його званням. Він також має обов'язки, але вони не накладаються йому державою, вони виростають з необхідності реалізувати його власні можливості. Грек щасливо уникав як ілюзії, що в нього є спадкове право чинити так, як йому заманеться, так і удавання, наче його обов'язок “суворо заповідав голос Божий”.

У межах кола, окресленого, таким чином, за допомогою концепції громадянської гармонії та спільного життя, афінський ідеал визначив місце для двох фундаментальних політичних вартостей, завжди тісно пов'язаних у грецькій свідомості, які були, так би мовити, стовпами системи. А саме – свобода і повага до закону. Важливо відзначити, як Перикл поєднує обидві вартості майже в одному і тому самому висловлюванні.

У нашій державі ми живемо вільно і в повсякденному житті уникаємо взаємних підозр; ми не відчуваємо ворожості до сусіда, якщо він у своїй поведінці керується особистими нахилами; ми не кидаємо на нього похмурих поглядів, які неприємні, хоч і нешкідливі. В той час як наші особисті взаємини не обмежені, наше громадське життя просякло духом шанування; ми шануємо владу і не порушуємо законів, надто тих, які встановлені на захист скривджених, а також законів неписаних, порушення яких усі вважають негідним.

Міська діяльність відбувається за добровільної співпраці громадян, а головний засіб цієї співпраці – вільне й вичерпне обговорення політики в усіх її аспектах.

Великою перешкодою для дії, на нашу думку, є не дискусія, а бажання того знання, яке здобувається за допомогою обговорення, що переважає дії. Адже ми маємо особливу силу думати, перш ніж діяти, і все-таки діяти, в той час як інші люди, сміливіші через незнання, розміркувавши, стають нерішучими.

Саме ця віра в обговорення, як найкращий засіб визначення державних заходів і запровадження їх у життя, – ця віра, згідно з якою мудрий захід чи гідна інституція мають витримати перевірку багатьма головами, – зробила афінянина творцем політичної філософії. І не тому, що він зневажав звичай, він просто ніколи не вірив, що засновані на традиції звичаєві закони є обов'язковими лише завдяки своїй стародавності. Він вважав за краще вбачати у звичаї підставу для

припущення існування основоположного принципу, який витримав би раціональну критику, а відтак став би чіткішим і зрозумілішим. Ця проблема взаємин звичаю та розуму пронизує всю теорію міста-держави. Отож скептицизм, згідно з яким право є лише сліпим звичаєм, а політичні інститути – це всього-на-всього засіб для здобуття переваг для беніфацій системи, був, на думку Платона, найсмертельнішою соціальною отрутою. Але в цьому відношенні Платон обстоював ту природжену віру греків, що державне управління у крайньому разі спирається на переконання, а не на силу, і що його інститути існують для того, щоб переконувати, а не примушувати. Урядування не є таємницею для шляхетних нащадків Зевса. Свобода громадянина залежна від того факту, що він має раціональну здатність переконувати інших і дозволяти переконувати себе у вільному й беззастережному спілкуванні зі своїми співвітчизниками. Грек по суті дещо наївно вважав, що йому одному з усіх людей властива така здатність і що з усіх форм урядування лише місто-держава давало їй вільний вихід. Саме в цьому корінилося зверхне ставлення до “варварів”, які, за словами Аристотеля, були рабами за натурою.

3.3. Перикл та афінська демократія

Після укладення миру вся увага Спарти та Афін була спрямована на внутрішню політику, на консолідацію сил та підготовку до нової війни, у неминучості якої жодна з сторін не мала сумнівів.

В Афінах у той час велася боротьба за політичне керівництво між двома партіями – аристократичною та демократичною. Головою аристократичної партії після Кімона став Фукідід, син Мелесія (його не слід плутати з істориком Фукідідом, сином Олора). Фукідід об'єднав усі елементи, що були незадоволені демократичною політикою Афін, та утворив з них сильну опозицію демократичній партії.

Демократичну партію очолив Перикл. Боротьба ця велася з великою пристрасстю та впертістю. Обидві сторони застосовували всі засоби, які були їм доступні, всі види демагогії, судові переслідування, наклепи й т.ін. Перикл “надав кермо народові, став проводити пронародну політику”. Нарешті після багатьох років напруженої

боротьби перемогу здобув Перикл.

Фукідід був людиною незвичайною й, за словами Плутарха, досить гідним супротивником Перикла. Фукідід зазнав поразки, яка пояснювалась не його особистими якостями, а нереальністю поставленої мети. В часи широкої демократизації афінського суспільства він прагнув відновити аристократичну партію, позицію якої підтримав сам. Незважаючи на всю утопічність мети, Фукідіду на деякий час вдалося об'єднати ворожі демократичній конституції елементи та, за виразом Плутарха, перетягнути важелі в свій бік.

Перемога Перикла знаменувала собою перемогу демократії, при цьому головним чином міської та морської демократії. Перикл рішуче виступав за розвиток морської сили Афін. “Внаслідок цього демос відчув свою силу та прагнув зосередити всі політичні права в своїх руках”[8, с. 27].

Спочатку Перикл вів боротьбу з аристократичною партією в союзі зі своїм однодумцем Ефіальтом. Ефіальт проклав шлях Периклу та забезпечив йому перемогу. Наші відомості про Ефіальта дуже малі. Аристотель називав його людиною непідкупною та справедливою в державних справах. Головним гальмом в укріпленні демократії Ефіальт вважав ареопаг, що здійснював вищий нагляд за державними закладами, законами та поведінкою громадян. За часів греко-перських воєн демократичні заклади послабли, а права ареопагу як вищого органа держави, навпаки, розширилися.

Консервативні антидемократичні групи й у подальшому боролися за збереження ареопагу. Це можна побачити, наприклад, у промові афінського оратора Ісократ (IV ст.), яка була проголошена ним на захист ареопагу (“Ареопагітик”): наші предки були надто розсудливі та передбачливі, тому доручили раді ареопагу охороняти “добрі порядки”, а в цьому органі могли знаходитись “тільки люди з доброго роду”.

Спочатку Ефіальт вів боротьбу з окремими членами ареопагу, залучаючи їх до суду за зловживання владою під час здійснення судових та, взагалі, державних функцій. Підготувавши таким чином ґрунт, Ефіальт у 462 р. виступив проти ареопагу в Народному зібранні та здобув майже повного знищення його політичної влади. За

ареопагом залишилося лише право суду у справах про навмисні вбивства, підпали, а також нагляд за культом. Верховні права ареопагу передавалися трьом демократичним закладам: гелієї, раді п'ятисот та еклесії. Успіху Ефіальта сприяла й та обставина, що його головний супротивник та захисник прав ареопагу Кімон у той час знаходився в Спарті й внаслідок цього не міг взяти активної участі в політичній боротьбі. За свою сміливу спробу обмежити права ареопагу Ефіальт був підступно вбитий.

Передача верховних прав аристократичного органу – ареопагу – демократичним закладам мала величезне принципове значення. З цього часу верховним суддею, сувереном в усіх справах, що стосувались держави та окремого громадянина, визнавався сам народ.

Після остракізму Фукідіда фактичним правителем Афінів став Перикл, який у званні першого стратега керував Афіньською державою безперервно протягом 15 років (443-429 рр.).

Народився Перикл на початку греко-перських воєн, близько 500 р. По лінії матері він походив з роду Алкменіонідів та був племінником Клісфена. Батько Перикла, Ксантип, афіньський стратег, командував грецьким флотом в бійці біля мису Мікале. За соціально-економічним положенням Перикл належав до афіньських землеробців-аристократів. Його маєток був розташований неподалік Афінів та відзначався доброю організацією.

Афіньська конституція при Периклі

Час правління Перикла вважається “золотим віком” афіньської історії, епохою найвищого розквіту Афінів. До цього часу остаточно склалася демократична конституція Афінів в її класичній формі. Афіньська конституція V ст. була органічним доповненням, видозміненням та розвитком конституції Клісфена.

Верховним органом Афіньської держави визнавалось Народне зібрання, чи еклесія. За часів Перикла еклесія перетворилася в регулярно діючий вищий політичний орган. Вона збиралася від двох до чотирьох разів на місяць у головному місті Аттики Афінах, на приміському пагорбі Пиксі. Еклесія вирішувала важливі справи общини, питання війни та миру, продовольчого постачання міста, мала

вищий державний контроль, розглядала судові справи в останній інстанції й т.ін. Аристотель – головний наш авторитет в області політико-правових закладів стародавньої Греції – так описує функції та порядок праці еклесії.

З них (Народних зібрань) “одне головне, в якому слід проводити перевірку виборних влад, – чи знаходить народ їх розпорядження вірними, потім – обговорювати питання відносно провізії та захисту країни; в цей день усі бажаючі можуть зробити надзвичайні заяви; нарешті, слід зачитувати описи конфіскованого майна та заяви про затвердження прав на спадок, щоб усі знали про кожний отриманий спадок” [8, с. 43].

Активними правами в еклесії користувалися усі афінські громадяни, що досягли двадцятирічного віку, без обмеження майновим чи якимось іншим цензом.

Перетворення еклесії в постійний, регулярно діючий орган змінило й природу іншого важливого політичного органу афінської конституції – ради п’ятисот. Він залишався вищим урядовим органом. Він стояв на чолі держави, розпоряджався справами війни та миру, на нього були покладені різноманітні адміністративні функції, як от: управління афінськими фінансами, нагляд за арсеналами, доками, флотом, контроль та регулювання торгівлі, контроль над діями посадових осіб, однак найголовнішою функцією було попереднє обговорення справ, що потім надходили на розгляд Народного зібрання. Він був перш за все дорадчим органом, “радою попереднього обговорення”.

Колись всемогутня колегія архонтів також повинна була втратити своє значення, оскільки призначення та контроль посадових осіб переходили до еклесії. Обиралися архонти жеребкуванням, як і всі посадові особи, за виключенням стратегів, які обиралися в еклесії відкритим голосуванням шляхом підняття рук (хіротонія).

Вищою судовою інстанцією та вищим контролюючим юридичним органом залишався суд присяжних – гелієя. Як було вже зазначено вище, після реформи Ефіяльта до гелієї перейшли права ареопагу. Афінська гелієя складалася з 6 тисяч чоловік, які обиралися жеребкуванням по 600 чоловік від кожної філи. З присяжних

складалися спеціальні судові комісії, звичайно по 500 чоловік. Адвокатура в афінських судах не припускалась. Кожний громадянин повинен був захищати себе сам, хоч у більшості випадків захисні промови для обвинувачених складалися особами, які були обізнані з судовими справами. Внаслідок повільності судовиробництва справ накопичувалось дуже багато, тому вони надовго залишались не розглянутими. В коло повноважень гелієї входили не тільки судові справи самої Аттики та Афін, але й усієї Афінської держави. За часів Перикла судові процеси, склад суддів та їх функції були впорядковані. Число геліастів (присяжних) було точно визначено.

Наступним державним органом була колегія десяти стратегів, значення якої дуже зросло з часів греко-перських війн. Колегія десяти стратегів була єдиним в Афінській державі закладом, де можна було переобиратись необмежену кількість разів, де не існувало щорічної підзвітності. Стратегів засуджували лише у випадку їх зради чи військових поразок. У цьому разі в них конфісковували майно, висилали, іноді позбавляли життя. Навіть Перикл, який був 15 років стратегом та фактично єдиновладним правителем Афін, врешті-решт після першої ж своєї невдачі був позбавлений посади та засуджений на виплату штрафу, хоч швидко був реабілітований.

В еклесії припускалась повна свобода слова. Говорити міг будь-хто, не дуже дотримуючись порядку денного. Голосування проходило шляхом підняття рук чи кидання в урни камінців. Будь-хто мав право запропонувати якусь постанову, поставити на обговорення новий закон, підняти питання про скасування існуючого закону. Проте саме ця процедура скасування чи запровадження супроводжувалась дотриманням складних формальностей, за допомогою яких прагнули обмежити афінський рабовласницький устрій від випадковостей та потрясінь. Крім того, протягом року можна було подати в спеціальну судову колегію скаргу про те, що запропонована Народним зібранням постанова суперечить основним афінським законам (“графе параномон”). Якщо якась пропозиція суперечила цим законам, тобто інтересам афінських рабовласників, ініціатор його притягувався до відповідальності. З винуватця протизаконного проекту брали великий штраф, а іноді його засуджували й до смертної кари. Відсутність писаної конституції давала можливість широко практикувати “графе

параномон”.

Для створення реальної можливості участі в державних справах малозабезпечених прошарків населення Перикл (чи Ефіальт) ввів платню за виконання функції присяжного в судах, на засіданнях. Перед вступом в судову палату кожному геліасту доручався суддівський посох та марка (символон), за які він отримував належні йому два обола (дієта).

Крім введення дієт, Периклу приписують ще й введення театральних грошей (теорікон), які видавались громадянам після придбання ними марки чи квитка на театральні вистави. Ці суми в розмірі двох оболов дорівнювали вартості денного утримання однієї людини. Введені Периклом дієти були природним продовженням та розвитком платні за несення державних обов’язків (особливо за військову службу), що встановились за часів греко-перських війн.

До податків на заможну частину громадянства слід віднести також і різні літургії (суспільні повинності) у вигляді озброєння військових кораблів, влаштування свят, оплачування хорів (хорегії) й т.ін.

Встановленням дієт, введенням теорікону та іншими схожими заходами прагнули пом’якшити класові протиріччя, зберегти військову могутність поліса й тим самим продовжити його існування. Те, що аристократія поліса (верхній прошарок громадянства) – купці, “капітани кораблів”, підприємці, работорговці й ін. – втрачали на цьому, вони повертали гроші повністю на торговельних операціях, захопленнях здобичі, работорговлі та інших прибуткових статтях, що надавалися їм полісом.

Афінська держава (архе)

Делоська симахія через об’єктивні фактори перетворилась в Афінську державу (архе). Більшість союзників не брала участі у постачанні озброєних кораблів. Ця справа знаходилася в руках Афін. Союзники ж повинні були сплачувати певні внески – форос (данина). Таким шляхом керівництво справами Делоської симахії закономірно переходило до Афін, що з першого союзника перетворились на гегемона, який диктував свою волю союзу. За словами Фукідіда, афіняни в своїх розпорядженнях та наказах не рахувалися, як колись,

із тим, чи подобається це союзникам, чи ні, не ставили себе на один рівень з іншими. У разі відмови виконувати директиви Афін вони без зусиль підкоряли членів своїй волі [9, с. 62].

Зовнішнім виразом перетворення Делоської симаρχії в Афінську архе слугували перенесення союзної скарбниці з Делоса в Афіни (454 р.) та передача важливих справ союзників на розгляд та рішення афінської гелієї. Сума фороса була встановлена засновником Делоського союзу Аристидом на основі точного врахування прибутків кожного члена союзів. Після організації симахії союзники прохали прислати до них Аристиду, щоб він встановив “помірний внесок” відповідно до можливостей кожного з міст. Афіняни задовольнили прохання союзників та доручили Аристиду справедливо встановити норму внеску; він визначив загальну суму фороса в 460 талантів. Ця сума сама по собі і особливо в порівнянні з форосом більш пізнього часу здавалася вельми помірною.

Відносно сплати фороса всі члени Делоського союзу були розподілені на 5 округів, організованих за географічним принципом. За часів Перикла розмір фороса коливався: в 444/43 м. він дорівнював 426,5 таланта, в 429/28 м. був не більше 410,5, таланта; під час Пелопоннеської війни (в 426 р.) він доходив до 1 300 талантів. Аттичний талант, що містив 26,2 кілограма, дорівнював 60 мінам, або 6 тисячам драхм. Драхма містила 4,3 грама срібла. Приймаючи золотий талант приблизно в 1,5 тисячі золотих карбованців, отримуємо вельми солідну цифру союзницького внеску – від 620 тисяч до 2 мільйонів карбованців на золотий розрахунок.

Крім фороса, союзники платили всіляке мито, несли судові витрати, оплачували чиновників-спостерігачів, що прислалися з Афін, – наглядчів (єпископів) і багатьох інших.

Другу статтю афінських надходжень складало торгове мито, що надавалося звичайно на відкуп приватним особам або відкупним компаніям (телонай). Афіни за часів Перикла перетворилися в торговельне місто світового значення. Через головний афінський порт Пірей ішли торговельні шляхи в усі сторони світу, через нього проходив транспортний шлях зі сходу і північного сходу на захід і південний захід – з Чорного моря в Адріатичне.

Мито в Піреї стягувалося в розмірі 2% з оподаткованого вантажу. Чималий прибуток державному казначейству приносили державні володіння, що віддавалися на відкуп, Пангейські та Лаврійські рудники, а також каменоломні, солончаки і т.п. До розряду державних прибутків треба прирахувати й позики, що отримувалися в критичні моменти від приватних осіб і установ, особливо від храмів. Так, наприклад, в 422 р. була зроблена колосальна позика від храму Афін, в скарбниці якого напередодні Пелопоннеської війни зберігалося біля 10 тисяч талантів.

Скарбниця афінського державного поліса знаходилася в храмі Афін (Парфенон), покровительки міста, на Акрополі. Цим закладом завідували особливі скарбники.

Афінська архе, до складу якої входило біля двохсот держав неоднакової величини і значення, за часів Перикла досягла своєї вищої могутності. Число мешканців всієї території, підвладної Афінам, доходило до 10-15 мільйонів. Число мешканців самої Аттики дорівнювало приблизно 410-420 тисячам чоловік. З них меншу частину складали повноправні громадяни (їх нараховувалося біля 42 тисяч), іншу частину складали жінки та неповнолітні (біля 96 тисяч), метеки та раби. Останніх було не менше половини всього населення.

Озброєні сили Афін склалися з союзницького флоту, який під час Пелопоннеської війни нараховував до 400 трієр і сухопутної армії, чисельність якої складала 27 тисяч чоловік. За масштабами античного світу це була значна сила. Військова повинність в Афінах проводилася дуже суворо. Всі громадяни чоловічої статі від 18 до 60 років зобов'язані були нести військову службу. Громадяни перших трьох класів служили в регулярному ополченні, пішому і кінному, фети служили як легкоозброєні стрільці та весляри на суднах. Молодь від 18 до 20 років (ефеби) несла гарнізонну службу всередині країни та на кордонах держави. Як правильно вказує Аристотель, Афінська архе передусім була військовою організацією, “політією воїнів”.

Військова перевага забезпечувала Афінам їх гегемонію над союзниками і торговою монополію в Егейському морі.

На союзні общини афіняни дивилися, в повному розумінні, як на здобуток афінського народу, яким поліс може розпоряджатися за своїм розсудом. На тій же точці зору стояв і Перикл, визнаний голова

Афінської архе. При всій широті розуму Перикл не міг вийти з рамок рабовласницького поліса.

Під час греко-перських війн Аристид закликав афінян напружити енергію, розгромити ворога та затвердити свою гегемонію в Егейському морі. Тоді, говорив він, прибутки будуть у всіх афінських громадян. Одних забезпечить служба у військах і участь у походах, інших забезпечить гарнізонна служба, треті отримають необхідне від заняття суспільних посад і т.ін. Як для Аристида, так і для Перикла було само собою очевидним, що кошти на утримання афінських громадян повинні поставляти союзники, з одного боку, і раби, з іншого. Погодившись із цим, додає Аристотель, афіняни почали “понадміру деспотично ставитися до союзників” [98, с. 24].

Помалу місто Афін перетворилося в гегемон Афінської архе. На гроші, що отримувалися від внесків союзників і мита, утримувалося більш ніж 20 тисяч афінських громадян-чиновників. Сюди входили булевти (члени ради п’ятисот), геліасти, вершники, стрільці, базарна поліція, іноземна варта й інші дрібні чиновники поліса.

Беручи до уваги відносно велику кількість жителів міста Афін, особливо всієї архе, цифра одержувачів державної допомоги (більше 20 тисяч чоловік), що наводиться Аристотелем, не здається значною. Отже, про яке-небудь марнотратство в цьому відношенні Перикла чи афінської демократії говорити не доводилося. Число громадян, що мали право на отримання допомоги, невелике саме по собі, до того ж дуже обмежувалося спеціальним законом. У 445 р. Перикл відновив старий закон, що обмежив право отримання громадянства умовою обов’язкового походження від обох батьків афінських громадян. Закон свідчив: “Афінянами можуть бути тільки ті люди, що походять від обох афінян”. Закон викликав масу непорозумінь, судових процесів і всякого роду обману і шахрайств. Біля 5 тисяч чоловік, викритих в обмані, було продано в рабство. Повноправних же громадян виявилось усього-на-всього трохи більше 14 тисяч. Не кажучи вже про рабів, греки, що походили не від афінян (метеки), не користувалися правами громадянства. Афінська демократія завжди залишалася демократією меншості дійсних або потенційних рабовласників.

Одіозними ж оплати державних посад та їх роздачу зробили

олігархи, вороги демократії, що користувалися ними як приводом для нападу на демократичні установи в період фінансових і політичних криз.

Посилення фіскального (податного) тиску Афін було однією з головних причин невдоволення союзників своїм гегемоном. Причини невдоволення союзників Афінами, говорить Фукидід, були різними, але самими важливими з них були непосильні внески данини (фороса), постачання кораблів та їх спорядження.

Невдоволення і повстання нерідко приводили до відпадання союзних міст і до виходу з архе. Найбільш великим з усіх відомих нам повстань було повстання на острові Самос у 440 р.

Повстання на Самосі та одночасне з ним повстання в Візантії прийняли дуже великі розміри, загрожуючи вилитися в справжню війну. Афінський флот під Самосом потерпів поразку. Після цього проти непокірного союзника виступив сам Перикл, що вважався неабияким стратегом. Але й йому знадобився рік, щоб подолати опір повсталих. Лише після довгих зусиль місто було взяте в бою. Після восьмимісячної облоги самосці здалися на милість переможців, що поступили з ними надто жорстоко: Самос повинен був віддати свій флот, зруйнувати мури та заплатити велику контрибуцію.

Жорстока розправа з Самосом являє собою лише один приклад політики великодержавних Афін, що безпощадно придушували найменшу спробу союзників звільнитися від тяжкої опіки Афін. Афіни дивилися на себе як на рятівників Греції від варварів і на цій основі надавали собі право розпоряджатися всіма матеріальними ресурсами архе на власний розсуд. Перикл у цьому випадку лише відображав загальний настрій і виступав виконавцем волі державного афінського демосу.

“Афіняни, – говорить комік Телеклід, – дали Периклу право брати данину з міст і приєднувати міста, одних позбавляти свободи, а інших через свавілля нагороджувати, дозволяти зводити їм кам’яні мури, щоб потім їх руйнувати, право скасовувати мирні договори, збільшувати державну скарбницю і збагачувати громадян” [10, с. 16].

З метою привести союзників до покори і показати ворогам Афін, грекам і варварам, потужність афінського флоту Перикл у 437 р. організував експедицію на узбережжя Чорного моря. Утворення

Афінської морської держави, що супроводжувалося фактичним переходом під владу афінян проток і важливих торговельних пунктів, зіграло, безсумнівно, велику роль в історії Причорномор'я. Майже всі міста північного і південного Причорномор'я перейшли в пряму або непряму залежність від Афін. Утвердження ж впливу в цих областях для Афін було надзвичайно важливою справою, бо з давніх-давен Аттика жила імпортом хлібом. Внаслідок конкуренції міст, що входили в Пелопоннеський союз, ввезення хліба з італійських, грецьких міст і Сицилії було ускладнене і причорноморські області залишалися головною житницею як Афін, так і їх союзників. У ряд важливих пунктів північного і південного Причорномор'я прямують афінські колоністи. Місто Стратоклея на Таманському півострові було засноване афінськими колоністами, місто Німфей, що знаходиться по сусідству з Пантикапеєм, перетворилося з часів переходу його під вплив Афін з другорядного населеного пункту у важливий торговельний пункт. Про взаємовідносини між Афінами і Пантикапеєм немає даних. Немає також ніяких даних, що свідчать про те, що Пантикапей був залежним від Афін. У 438-437 рр. тут встановилася тиранія Спартока, про яку в нас немає ніяких конкретних даних. Ім'я Спарток фракійське, але Спарток був, очевидно, одним з представників еллінізованого скіфського роду. Цілком можливо, що тиранія затвердилася в Пантикапеї на противагу афінському впливові. Метою експедиції Перикла, згідно з офіційною декларацією, була демонстрація могутності Афінської держави, "сміливості і безстрашності афінян, коли вони вільно плавають по всіх морях, вважаючи себе володарями моря". Афінська флотилія під керівництвом самого Перикла через Егейське море попрямувала в Геллеспонт і Пропонтиду, а звідти – в Понт. Немає сумніву, що поява афінського військового флоту в Чорному морі повинна була вчинити тиск як на греків, так і на варварів Причорномор'я. Нарівні з військово-політичними цілями чорноморська експедиція переслідувала також і економічні. Вони прагнули частково укріпити старі, частково встановити нові торговельні стосунки з країнами Причорномор'я.

Провідниками афінської політики і впливу в союзних полісах та

общинах слугували афінські колонії клерухії. Клерухії, напівземлеробські, напіввійськові поселення, переслідували одночасно декілька цілей. Вони позбавляли місто від бідного та незадоволеного елемента, від “натовпу, що нічого не робить та втручається в усе”. У той же час вони складали опору афінської державності в союзних областях як постійні гарнізони та як провідники афінської політики, вдач і звичаїв, вселяючи в розуми союзників страх і “попереджуючи можливість якого-небудь перевороту з їх боку”.

Афінські клерухії були на островах Лемносі, Імбросі, Евбеї, Накосі, Андросі, в Херсонесі Фракійському, в гирлах Стрімона (Голячи) і т.д. Частина колоністів не могла закріпитися на державних ділянках, що відводилися їм, і розсіювалася, інша ж частина за допомогою державного кредиту перетворювалася у військовозобов’язаних землевласників середнього рівня. За планом Перикла в 443 р. в південній Італії на місці Сибариса було засноване місто Фурії, в числі мешканців якого було багато афінян. Фурії були незалежні, але перебували в союзі з Афінами.

У соціально-політичному житті Афін V ст. клерухії грали дуже велику роль. Можна назвати вірним те твердження, що однією з головних причин занепаду афінської демократії в післяпериклівський час було їх припинення внаслідок скорочення залежної від Афін території.

Перикл та його діяльність

Навіть вороги Перикла визнавали, що велика частина державних прибутків витрачалася на культурні цілі. Перикл і група проінформованих друзів, що його оточували, прагнули перетворити Афіни в культурний центр тогочасного світу.

Вони вважали, що місто-гегемон повинне зробитися в усіх відношеннях гегемоном еллінського світу. Афіни повинні були стати економічним, політичним, культурним і релігійним центром усієї Еллади, зробитися “Елладаю в Елладі”.

Зовнішній вигляд Афін за часів Перикла абсолютно змінився – із старого напівселянського міста до перської війни Афіни під час неї

перетворилися у велике місто світового значення, яке своїм блиском затьмарило всі інші міста Греції.

Філософи, письменники, вчені, художники та інші творчі люди прямували в Афіни і знаходили там широкий терен для своєї діяльності. Геродот, софісти Протагор і Горгій та багато інших знаменитостей еллінського світу побували в Афінах.

“Так ти колода, – писав один із сучасників Перикла, – якщо не бачив Афін, віслук, якщо бачив їх і не захопився, а якщо за своїм бажанням покинув, то ти верблюд”.

Споруди периклівської епохи вважаються зразком класичного стилю. Велика частина кращих шедеврів античного будівельного і образотворчого мистецтва належить “золотому віку” Перикла. До числа найбільш чудових у художньому значенні споруд цього часу належать: Парфенон (храм Афіни), побудований видатними архітекторами Греції Каллікратом і Іктіном; Ерехтейон (храм Ерехтея), Тезейон (храм, присвячений богу Гефесту) і, нарешті, дивовижні за своєю красою брами, що вели до Акрополю, Пропілеї, прикрашені прекрасною колонадою. Скульптурні роботи, що прикрашали Парфенон, проводилися під керівництвом художника Фідія, першого скульптора Еллади, найближчого радника Перикла. Був відбудований Пірей, який із скромної гавані афінської общини перетворився у величезний порт Афінської республіки. Від Афін до Пірею та Фалеру (іншої гавані Афін) тягнулися масивні “довгі мури”, що захищали місто від нападу з моря. “Тим більшого захоплення заслуговують створення Перикла, що виникли за короткий термін, проте зберігають своє значення досить довгий час. Кожна з цих речей була настільки прекрасна, що справляла враження якихось споруд, які стоять там з незапам’ятних часів, за своєю життєрадісністю ці витвори й досі здаються чимось юним, що тільки-но виникло” [10, с. 13], – так оцінювали архітектурні пам’ятки класичної епохи самі давні письменники та історики.

Характерне для Афін поєднання дорійського та іонійського елементів знайшло своє вираження в монументальному

образотворчому мистецтві. У спорудах периклівської епохи дорійський та іонійський стилі гармонічно поєднувалися. Дорійські елементи виразно виявляються, наприклад, у Парфеноні, Ерехтейон побудований в іонійському стилі.

Як в усіх інших справах, так і в культурному відношенні Перикл спирався на досягнення своїх попередників. Щодо зовнішнього оформлення міста попередниками Перикла були Пісістрат і Кімон. Пісістрат побудував ринкову площу (агора), спорудив монументальний вхід в Акрополь і забезпечив місто водою. Кімон заклав Тезейон, побудував Кольоровий портик (Стоа Пейкила), мури якого розписані відомим майстром старовини Полігнотом.

Культурно-освітня діяльність Перикла не обмежувалася одними тільки спорудами та скульптурами. Його наміри були набагато ширшими. Він бажав виховувати афінських громадян в дусі доброчесності (ареті), зробити їх, як тоді говорили, прекрасними в усіх відношеннях. Прекрасною людиною греки класичного періоду вважали добродійну людину, а головними якостями доброчесності визнавалися хоробрість, правдивість, благочестя, почуття міри (софросюне) та краса. Фізичні якості людини цінилися так само високо, як і духовні. Елементарна письменність була загальнообов'язкова для всіх громадян. З мовленнєвих мистецтв вище всього цінувалося красномовство, що знаходило широке застосування в суспільному житті Афін.

Поряд з художніми цілями широке будівництво, розгорнене Периклом, переслідувало, як сказано вище, й інші цілі: політичні, економічні і т.ін. Залучаючи в Афіни масу іноземців, він прагнув розширити торгівлю Афін, що підвищувало заробіток ремісників, власників готелів, заїжджих дворів і т.д. На спорудах працювала маса ремісників різних спеціальностей: теслярів, скульпторів, ливарників, ткачів, різьбярів, каменярів, рудокопів, фарбувальників, золотих справ майстрів, граверів і т.д.

Центральна ідея поліса – допомога громадянам, і в цьому випадку стояла на першому плані. Число робітників-рабів на суспільних будівництвах обмежувалося певним відсотком. Кожне ремесло складало начебто особливу самостійну корпорацію, подібно

військовій фаланзі, керованій своїм стратегом. Роботи організовувалися таким чином, що в них брали участь люди різного віку і звань. Зовнішній успіх будівельної політики Перикла був блискучий. “Створювалися споруди, видатні за значенням, неповторні за чарівністю контурів, причому всі майстри прагнули перевершити один одного можливістю свого мистецтва, тонкістю своєї праці“ [10, с. 13].

Фуکیدід у своїй “Історії” наводить промову Перикла, ніби вимовлену ним під час поховання воїнів. У ній змальовується ідеал політичного устрою, заснованого на мудрому поєднанні інтересів суспільства з інтересами окремої людини, на наданні індивіду можливості розгорнути свої особисті таланти та ініціативу. “Наш лад, – говорить Перикл, – називається демократією тому, що він погоджується не з меншістю, а з інтересами більшості”. Ідеал афінян – красиве й просте життя. Вони користуються багатством швидше як умовою для суспільної діяльності, ніж як предметом для вихвалання. Афіняни вміють об’єднати турботу про домашні справи з державними справами. Людину, що ухиляється від участі в суспільних справах, афіняни вважали пустою людиною, бо вважають шкідливим, не обговоривши справи у всебічних дискусіях, перейти прямо до виконання того, що треба.

Люблячи красу і освіченість, афіняни не поступалися жодній з еллінських народностей, в тому числі й спартанцям, у військовому мистецтві. Але сила афінян полягала не в військовій муштрі та хитрощах, а в цивільному ентузіазмі і патріотичному завзятті до спільної справи...

“Я затверджую, – вказує Перикл, – що вся наша держава – центр освіти Еллади; кожна людина може, мені здається, пристосуватися у нас до численних родів діяльності і, виконуючи свою справу з витонченістю й спритністю, усього кращого може досягти для себе сама. Що все сказане – не гучні слова, а справжня істина, доводить саме значення нашої держави, придбане нею саме завдяки цим властивостям” [6, с. 41].

Наведена промова у викладі Фуکیدіда найближчим чином мала агітаційне значення: показати перевагу афінського ладу перед спартанським. У ній показані тільки одні позитивні сторони афінської

конституції та приховані негативні. Перикл обходить питання про суперечки між багатими і бідними, про деспотизм поліса відносно союзників і власних громадян, про безправний стан рабів і т.д. У промові Перикла Фуکیدід дає нам ідеальне уявлення про спрямованість політики “золотого віку” Перикла.

Відносно самого Перикла як державного діяча в історичній літературі висловлювалися й сьогодні ще висловлюються найрізноманітніші думки. Та чи інша оцінка особистості Перикла майже завжди залежить від відношення даного історика до афінського суспільного устрою за часів Перикла, а іноді й взагалі до демократії.

Високу оцінку Периклу як особистості, так й як політичному діячеві, дав відомий англійський історик Джордж Грот у першій половині XIX ст. На противагу Гроту інші, переважно німецькі, історики прагнули зменшити значення особистості вождя афінської демократії, заперечуючи всяку оригінальність політичного мислення (Вілламовіц), відтіняючи його демагогічні прийоми (Шварц, Курциус) або ж оголошуючи його політику недостатньо демократичною. Недооцінка Перикла є і в книзі Белоха “Аттична політика після Перикла”.

Однак жодна з наведених точок зору щодо Перикла, які незаслужено знижують його переваги, не може бути визнана правильною. Не можна не погодитися з тим, що в умовах Греції V ст. афінський лад був найбільш прогресивним у всьому еллінському світі, а глава Афін – найбільшим політиком свого часу, який краще за інших розумів провідні інтереси Афін та того класу, який він очолив.

Народній масі, в тому числі й рабам, у демократичних Афінах жилося краще, ніж в інших грецьких полісах з іншим державним устроєм. Цього не заперечували навіть принципіві противники демократії, яким був невідомий нам автор так званої “Псевдоксенофонтівської політії” (друга половина V ст.). “Що стосується афінського ладу, – заявляє він, – то я його не схвалюю з тієї причини, що афіняни обрали такий порядок, за яким простому народу живеться краще, ніж благородним... Афіняни в усіх відношеннях віддають перевагу простим та бідним демократам, ніж благородним”. В іншому місці той же самий автор скаржиться на “розбещеність рабів

і метеків” в Афінах – там навіть не можна було побити раба. У російській історіографії найбільш повна і правильна характеристика периклівських Афін надана в “Історії Греції класичного періоду” Р.Ю. Віппера й частково в “Історії афінської демократії” В.П. Бузескула.

Достатньо вказати на культурні досягнення периклівських Афін, щоб справедливо оцінити “золотий вік” Афін та історичне значення їх вождя.

Подальшим поколінням час Перикла здавався дійсно “золотим віком”, коли в державі не було розбрату між громадянами і панував спокій. “Держава стала ніби безтурботною і абсолютно єдиною. Внаслідок цього Перикл зробив підвладними собі Афіни і все, що було пов’язано з Афінами: розподілив союзників, війська, триєри, острови, море, вся величезна влада та гегемонія як над греками, так і над варварами, з тією, що спирається на підвладні племена, на дружні відносини з царями, союзи з володарями” [10, с. 15]. Так оцінює Перикла сучасник, укладач його біографії Плутарх Херонейський, правда, не вільний від ідеалізації периклівських Афін.

Таку ж високу оцінку Периклу як державному діячу дає й Фукідід. Поки Перикл, говорить Фукідід, стояв на чолі держави, він правильно керував нею та твердо охороняв її безпеку. За цих часів Афінська держава досягла вищої своєї могутності.

Підтримуючи та насаджуючи демократичні установи, Перикл разом з тим не займався підлабузництвом та не лестив народу, тримав себе з гідністю великого державного вождя, але й не віддалявся від народу. Виступи Перикла в Народних зборах носили урочистий характер. В Афінах високо цінувалося красномовство, і Перикла вважали першим оратором. У його промовах гармонічно поєднувалися ясний розум, висока культура і непохитна переконаність у правоті своєї справи, патріотизм і почуття міри, краси. Незвичайні здібності Перикла як оратора, прозваного “Зевсом Олімпійським”, не заперечували навіть його вороги. Перикл, великий майстер слова, в красномовстві бачив свого роду музичний інструмент та вміло користувався ним для приведення у виконання своїх широких планів. Перикл, говорить Плутарх, загартовував і викупував своє слово,

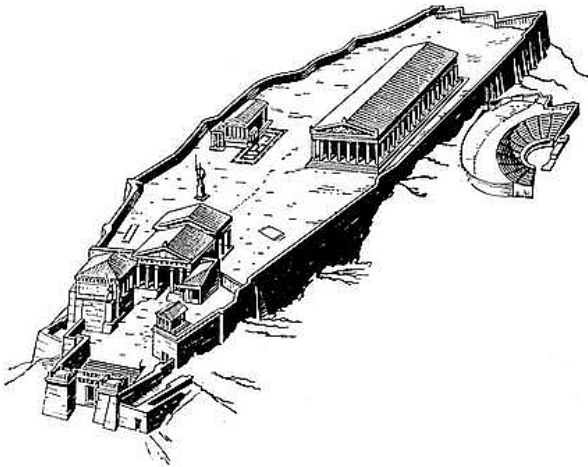
поєднуючи, за прикладом філософа Анаксагора, красномовство з тонким знанням природи [11, с. 3].

3.4. Дипломатія в Стародавній Греції

Найстародавнішою формою міжнародних зв'язків і міжнародного права в Греції була проксенія, тобто гостинність. Проксенія існувала між окремими особами, племенами і державами. Проксен даного міста користувався в ньому, порівняно з іншими іноземцями, певними правами і привілеями щодо торгівлі, податків, суду.

Зі свого боку проксен приймав на себе моральне зобов'язання по відношенню до міста, де він користувався гостинністю, в усьому сприяти його інтересам і бути посередником між ним і урядом свого міста. Через проксенів велися дипломатичні переговори. Посольства, що приходили до міста, зверталися в першу чергу до свого проксена.

Інститут проксенії набув у Греції широкого розповсюдження й став основою для всіх міжнародних зв'язків стародавнього світу. Усі іноземці, що мешкали в якомусь місті, навіть вигнанці, знаходились під захистом божества Зевса-Ксенія (уособлював гостинність).

Розділ 4. Греція і Македонія

Таким же стародавнім інститутом у Греції були і амфіктонії – релігійні союзи, які виникали біля святилища, якогось особливо шанобливого божества. До цих союзів входили племена, що жили навкруги святилища (“амфіктіони” – ті, що мешкають навкруги), незалежно від їх родинних зв’язків.

Спочатку метою амфіктоній були загальні жертвоприношення й свята на честь шанованого божества, захист храмів і його скарбів, що були накопичені від загальних і особистих приношень, а також покара святотатців – порушників священних звичаїв.

Коли це було необхідно, ті, хто збирався на свята, радились щодо суспільних справ, що представляли інтерес для всіх членів амфіктонії. Під час свят заборонялось вести війни, проголошувався загальний мир – ієроменія. Таким чином, амфіктонії перетворювалися в релігійно-політичний інститут міжнародного значення.

У Стародавній Греції існувало багато амфіктоній. Найстародавнішою і найбільш впливовою серед них була Дельфійсько-Фермопільська амфіктонія. Вона створилася з двох амфіктоній – Дельфійської при храмі Аполлона в Дельфах і Фермопільської при храмі Диметри. В Дельфійсько-Фермопільську амфіктонію входило 12 племен. Кожне з них мало по 2 голоси.

Верховним органом амфіктонії було народне зібрання. Воно скликалося двічі на рік – навесні і восени – в Фермопілах і Дельфах. Рішення народного зібрання вважалися обов’язковими для всіх амфіктіонів. Ієромнімони були уповноваженими особами зібрання, які фактично керували всіма справами. Вони назначалися державами

згідно з голосами амфіктонії. Тобто їх було 24. Найголовнішим обов'язком ієромнімонів було дотримання “божого миру” і організація релігійних свят.

У кінці V – на початку IV ст. до н.е. в Стародавній Греції з'являється нова колегія – пілагорів. Через пілагорів та ієромнімонів міста, що входили до складу амфіктонії, приносили одне одному клятви й приймали на себе відомі зобов'язання.

Дельфійсько-Фермопільська амфіктонія являла собою значну політичну силу, що вагомо впливала на міжнародну політику Стародавньої Греції. В руках Дельфійсько-Фермопільської амфіктонії була зосереджена і світська, і духовна влада. Дельфійсько-Фермопільські жерці оголошували і закінчували війну, назначали й звільняли загальних правителів, що входили до амфіктонії.

Ієромнімони вважалися правозвісниками волі Аполлона. Згідно з легендою, у дельфійських жерців були “тайні книги”, які складались із стародавніх пророцтв. Читати ці книги дозволялося лише тим, хто визнавався нащадком самого Аполлона, тобто жерцям і царям.

Могутньою зброєю в руках грецьких жерців були “священні війни”, що велися проти всіх, хто завдавав якоїсь шкоди святилищу Аполлона. В священній війні повинні були брати участь усі члени амфіктонії, що були пов'язанні присягою.

У тексті присяги було сказано: “Не руйнувати ніяке місто, що належить до амфіктонії. Не відводити вод ні під час миру, ні під час війни. Загальними силами виступати проти будь-якого порушника присяги, руйнувати його місто. Наказувати всіма засобами, що маються в розпорядженні того, хто посягнув на власність Бога рукою чи ногою”.

Всі політичні договори прямо чи безпосередньо утверджувалися дельфійським жрецтвом. З усіх суперечливих питань зверталися в Дельфи. Сила жрецтва полягала не тільки в духовному, а й у матеріальному впливі. Дельфи мали величезні капітали, що були накопичені від внесків міст, доходів з паломників, від храмових ярмарок і лихварських угод.

Усім цим і пояснюється та боротьба, що розвернулася між грецькими державами-містами за вплив і голоси в Дельфійській

амфіктонії.

Третім видом міжнародних зв'язків Греції служили договори і військово-політичні союзи – симмахії. Найбільш вагомими з них були Лакедемонська і Афінська (Делоська) симмахії.

Лакедемонська симмахія створилася в 6 ст. до н.е. як союз міст і общин Пелопоннеса. Очолювала союз Спарта. Вищим союзним органом було загальне зібрання сіл-логосів, що скликалося Спартою раз на рік. Всі міста, що входили в союз, мали в ньому по одному голосу, незалежно від величини і значення. Справи вирішувалися більшістю голосів після тривалих суперечок і дипломатичних комбінацій.

Іншим великим союзом еллінських міст-держав була Делоська симмахія, що очолювалася Афінами. Делоська симмахія відрізнялася від Лакедемонської, по-перше, тим, що союзники сплачували особливий внесок у загальну казну на Делосі, а по-друге, тим, що вони більше залежали від свого гегемона Афін.

Конфлікти, що виникали між полюсами, вирішувалися через уповноважених осіб або послів. У різні часи вони називалися вісниками (“керюкс”, “ангелос”) або старішими (“прес бей”). В Афінах, Спарті, Коринфі та інших полісах послы вибиралися народним зібранням з осіб похилого віку, не молодші 50-ти років.

Як правило, послы обирались із заможних громадян, що користувалися авторитетом, мали піроксенів в інших містах, розумних і красномовних. Найчастіше посольські доручення давались архонтам даного міста або частіше архонту-полемарху (головнокомандувач).

Відомі випадки, коли послами призначали акторів. Наприклад, відомий оратор Есхін був актором. Есхін представляв афінську державу у македонського царя Філіпа II. Обрання акторів для виконання високої і почесної місії посла знаходить своє пояснення у великому значенні, яке в античних суспільствах мали красномовство і декламація. Акторське мистецтво надавало більшу вагу і впевненість словам делегата, що виступає перед натовпом, на зібранні, в театрі.

Кількість членів посольств не було чітко регламентованим. Воно визначалося згідно з умовами даного моменту. Усі послы вважались рівноправними. Лише пізніше увійшло у звичай вибирати головного посла – архістарійшину, голову посольської колегії.

На утримання послів під час їх повноважень відводилися деякі грошові суми, так звані “дорожні гроші”. Для послів назначався певний штат служниць. Їм надавалися рекомендаційні листи (“символи”) до проксенів міста, до якого від’їжджали послы. Мета посольства визначалася інструкціями, що були написані на грамоті, яка складалася з двох разом складених листів, що надавалися старійшинами. З цієї форми і виникло слово “дипломатія”.

Інструкція слугувала основним керівництвом для послів. Однак вони користувалися певною свободою і могли проявити свою ініціативу.

Прибувши до місця свого призначення, послы разом з проксеном направлялися до посадової особи даного міста, що заправляв дипломатичними справами. Вони пред’являли йому грамоти і отримували від нього певні поради і вказівки.

Найближчим часом після реєстрації (в Афінах за звичаєм 5 днів) послы виступали в Раді або на Народному зібранні з поясненням мети свого візиту. Після цього розпочиналися дебати або ж справа передавалася на розгляд спеціальної комісії.

Як правило, до іноземних послів відносилися з повагою, їм надавали добрий прийом, запропонували подарунки, запрошували на театральні вистави, ігри і свята. Коли послы поверталися до рідного міста, то надавали звіт про результати своєї місії до народного зібрання.

У випадку ухвалення послы отримували почесні нагороди. Найпочеснішою серед них був лавровий вінок із запрошенням наступного дня пообідати в Британії – особливому будинку біля Акрополя, в якому обідали почесні гості міста-держави. Кожному громадянину надавалося право при звіті посла висловити свою точку зору або навіть виступити проти нього з обвинуваченнями.

Одним з головних обов’язків послів у Греції було складання договорів з іншими державами, підписання договорів. В античних містах на договір дивилися як на щось магічне. Порушення договору, на думку людей стародавнього світу, викликало божу кару. Тому підписання договору і введення дипломатичних переговорів в Елладі було обставлено строгими формальностями. Договірні обов’язки закріплювалися клятвами, що закликали в свідки божественну силу, щоб освятила підписаний договір. Клятви давалися обома сторонами у присутності магістрів того міста, де підписували договір. До клятви

приєднувалося прокляття, що падало б на голову порушника договору.

Суперечки і непорозуміння, що виникали на ґрунті порушення договору, передавалися на розгляд третейської комісії. Вона накладала на винуватців грошовий штраф. Штраф вносився до казни якогонебудь божества – Аполлона Дельфійського, Зевса Олімпійського та ін. У випадку впертого небажання підпорядкуватися вимогам третейського суду проти непокірних громадян запроваджували сувору кару, навіть “священні війни”.

Після прийняття угоди кожній стороні ставилося в обов’язок вирізати текст договору або текст клятви на камінному столі, стелі і зберігати в одному з головних храмів. В Афінах, де був храм Афін Паллади на Акрополі, копії найбільш важливих договорів зберігалися в національних святилищах у Дельфах, Олімпії і на Делосі.

Договори писалися на декількох мовах – за кількістю сторін, що домовляються. Один текст обов’язково надходив до державного архіву. У випадку розриву дипломатичних відносин і проголошення війни стела, на якій був вирізаний текст договору, розбивалась. Тим самим договір розривався.

Розвиток Македонії

Довгий час Македонія була відособлена від Греції. На історичну сцену вона виходить пізніше, ніж грецькі міста. Нижня Македонія являла собою рівнину, Верхня – гірську місцевість. Грунт Македонії був зручний для сільського господарства, але головним багатством Македонії був ліс. Ліси покривали величезні простори Македонії в той час, коли вони були вже майже винищені в Греції.

Рання історія Македонії головним чином подібна до історії інших, більш відомих нам, античних суспільств. В етнічному відношенні македонці, за пануючою в науці думкою, близькі до греків. Населення складалось із суміші грецьких, головним чином фессалійських, племен з північними іллірійсько-фракійськими племенами. Македонський діалект близький до фессалійського.

Соціально-політичний лад Македонії наприкінці V і в IV ст. ще зберігав багато рис гомерівського ладу. На чолі держави стояв *цар*, що спирався на військово-родову аристократію, так званих супутників (*гетайрів*) – землевласників і скотарів. Основну масу македонського населення складали пастухи і хлібороби, частиною вільні, частиною залежні. У Македонії порівняно рано розвилася гірська справа. Крім того, з Македонії вивозилися ліс і продукти лісової промисловості – дьоготь і смола. Жителі прибережної смуги з успіхом займалися рибальством і торгівлею. У класичний період Македонія майже не відігравала значної ролі в загальноеллінських справах.

Зростання Македонії почалося з Пелопоннеської війни, що стала наслідком внутрішнього розвитку Македонії і винятково сприятливої міжнародної кон'юнктури. Наприкінці V і на самому початку IV ст., при царі *Архелая* (419-399 рр.), Македонія займає вже значне місце серед грецьких держав на Балканському півострові. Подібно іншим царям і тиранам, Архелай мав багатий двір, виявляв цікавість до еллінської культури і вважався знавцем і заступником її. При дворі Архелая, між іншим, жив “найрозумніший із всіх еллінів” – афінський трагік Еврипід, що написав драму “Архелай”, присвячену македонському царю-меценату. Продовжувачем Архелая був *Філіп II* (359-336 рр.), творець Македонської держави. З ім'ям Філіпа пов'язана військова реформа, створення знаменитої македонської

фаланги (зімкнутої пішої і кінної колони) і *грошова реформа*. Грошова реформа Филипа полягала у введенні *біметалізму* – срібної і золотої валюти. Перша панувала в грецькому світі, а друга була прийнята в Перському царстві. Филип поставив срібло поряд із золотом і тим самим понизив цінність останнього. Це була свого роду валютна війна між Грецією і Персією, що, за авторитетним судженням Момзена, у значній мірі і визначила результат наступної перської кампанії.

Ядро македонської армії при Филипів II складала колона (фаланга) важкоозброєних піхотинців, найнятих із більш заможних громадян. Македонська фаланга, що мала глибину в двадцять рядів, являла грізну лавину, що повільно рухалася на ворога. Фалангісти були озброєні довгими списами довжиною до 2 метрів – сарісами. Для захисту боків фаланги служила легка піхота і кавалерія, найнята із сусідніх фракійсько-іллїрійських племен. Поряд з легкою кавалерією в Македонії існувала ще *важка кіннота*, поповнювана з аристократії, царських гетайрів. У поєднанні різних видів військ і кращому технічному оснащенні армії і полягала реформа Филипа II. Македонське військо складалося частиною з найманців, більшою ж частиною – з тубільних селянських ополчень, які очолювались місцевими басилеями.

Спираючись на силу свого війська, Филип II у короткий термін опанував усім македоно-фракійським узбережжям, зайнятим грецькими колоніями, багатими мінералами і корабельним лісом, містами Амфіподом і Підною і золотоносною гірською місцевістю Пангеєм. У 348 р. під владу Македонії потрапило місто *Олінф*, що стояло на чолі спілки фракійсько-халкідських міст і знаходилося у союзі з Афінами. Після завзятого опору Олінф був захоплений македонським царем і зруйнований вщент, а жителі захоплені у полон і продані в рабство.

Захоплення Пангейських розсипів і дало можливість Филипіві провести грошову реформу.

Таким чином, до середини IV ст. Македонія з другорядної напівварварської держави перетворилася в першокласну державу, що заявляла права на світову гегемонію і, врешті-решт, домоглася цієї гегемонії.

Швидкому зростанню Македонії сприяли близькість грецьких колоній Халкідського півострова і внутрішня слабкість самої Греції. Македонія втягувалася в справи грецьких колоній, ставала торговою і рабовласницькою країною і просувалася до моря. У той же самий час підсилювалася влада пануючих і слабшала родова аристократія. Племінні басилеї, що затримували об'єднання Македонії, поступово втрачали свою колишню самостійність і перетворювалися в царських дружинників (гетайрів). Поруч зі старою резиденцією македонських царів *Егами* виникає нова столиця Македонії *Пелла*, що розташована неподалік від моря.

Міжнародне становище якомога більше сприяло Македонії. Раніше було зазначено, як зживали себе старі грецькі поліси і яка запекла боротьба кипіла між ними й усередині них. Війни, що не припинялися, і внутрішні перевороти вкрай розхитали господарський і політичний лад полісів. В Афінах, Спарті, Фівах і в інших грецьких полісах було чимало прихильників македонського царя, що мали, на їхню думку, позбавити Елладу від внутрішньої анархії і політичної слабкості. “Якщо сам не можеш володіти зброєю, то треба дружити з тим, хто нею вміє володіти”, – таким було гасло прихильників сильної влади.

З усіх грецьких держав найбільш небезпечним суперником Македонії були Афіни. Возвеличення Македонії, як було зазначено вище, могло відбутися лише за підтримки грецьких прихильників Македонії і друзів пануючого Филипа, яких було чимало в Афінах. Велика частина прихильників Македонії належала до багатих класів, рабовласницької знаті – землевласників, судновласників, багатих деміургів та ін. Симпатії афінських олігархів до македонського царя в першу чергу викликалися страхом революційних вибухів усередині самих Афін, подібних до аргоського побиття багатих громадян.

Внутрішній стан грецьких полісів у досліджувану епоху досить яскраво показано в характеристиках, що наводяться Платоном і Ісократом – сучасниками усіх цих подій.

“У наш час, – говорить Платон, – кожна з еллінських держав являє собою безліч держав, а не одну державу, подібно до того, як при грі в містечка. Яку з них не візьми, у неї завжди знайдеш дві ворожі одна

одній держави: одна – бідняків, інша – багатих. І кожна з них у свою чергу розпадається на окремі держави” [12, с. 168].

Настільки ж похмуру картину життя грецьких мас малює Ісократ, афінський письменник IV ст. У ряді численних народних бід Ісократ називає безробіття серед вільних ремісників і хліборобів, бродяжництво і наймитство.

Македонська й антимакедонська партії в Афінах

Виразником македонських настроїв і провідником македонської політики в Афінах був знаменитий афінський письменник, учитель красномовства *Ісократ* (436–338 рр.). Ісократ прожив майже сто років і був очевидцем і сучасником самого складного і цікавого періоду грецької історії. Від Ісократів збереглося багато творів, на підставі яких можна відтворити грецьку історію й історію еллінської думки першої половини IV ст. Для нашої мети найбільше значення мають наступні твори Ісократів: “Панегірик”, “Ареопагітик” і його “Листи до Филипа”. Ідейним вождем прихильників македонської орієнтації й ідеологом македонського царя Ісократ став не відразу. До цього він ішов складним шляхом.

Після Анталкідового миру Греція переживала почуття глибокого національного приниження і ганьби. Егейське море опинилося під владою перського царя фінікійських міст, старих конкурентів Греції, які заступалися за нього.

Ісократ думав, що єдиним виходом з положення може бути тільки нова *загальногрецька* (панеллінська) війна з Персією. Передбачувана війна – такий хід думок Ісократів – буде священною війною, помстою еллінів персам за наругу святинь і за приниження народної гордості. Разом з тим вона звільнить Грецію від внутрішніх нещасть, від економічної і моральної кризи, виведе з того безвихідного тупика, у якому вона перебуває тепер.

“Наша батьківщина, – писав Ісократ, – стала тепер пустелею – одні загинули від насильства, інші на чужині блукають зі своїми родинами, зі страху змушені боротися проти своїх же братів греків” [13, с. 94–96].

Щаслива війна з Персією, а в цьому Ісократ не сумнівався, повинна була, на його думку, відкрити простір підприємницькому

духу, звільнити Грецію від мас бездомного люду і дати роботу “бродячим елементам”, що загрожують існуванню еллінської держави і культурі. Схід має незліченні і невичерпні багатства, що у випадку перемоги перейдуть до еллінського народу.

“Нехай натхненне патріотичною ідеєю воїнство зробить Грецію власницею невичерпних фінансових сил Сходу, центром світового обміну!.. Перенесемо війну в Азію, а щастя Азії до себе!” [14, с. 9].

Поставало питання: хто візьме на себе ініціативу організації і ведення війни, – що при тодішньому стані еллінського світу було дуже важливим питанням. Спочатку Ісократ, як і взагалі всі афінські патріоти, покладав надію на власну міць Афін або на коаліцію Афін, Спарти і Фів. Незабаром, однак, довелося відмовитися від цієї, здавалося б, найпростішої і природної ідеї. Війна Фів зі Спартою і невдала спроба створення панеллінської федерації переконали афінських патріотів у неможливості власними силами відродити Грецію й організувати війну з Персією.

Тому необхідно було шукати об’єднувача і вождя де-небудь в іншому місці. Єдиним серйозним претендентом на гегемонію Греції виявився македонський цар. На нього тепер і кинули погляди ті грецькі “патріоти”, однодумці Ісократа, що сподівалися за допомогою царя-варвара згуртувати роз’єднану Грецію й організувати східний похід.

“Якщо ти дійсно є гідним нащадком Геракла, – писав Ісократ пануючому Филипові, – то зроби все це, і тоді усі будуть зобов’язані тобі найбільшою подякою – греки за ті благодіяння, що ти їм зробиш, а македонці за те, що ти будеш над ними законним государем, а не самодержавцем. Увесь же інший рід людський – за те, що ти звільниш еллінів від варварського деспотизму, після чого всіх людей ошасливиш еллінською культурою” [14, с. 154-155].

У випадку ж відмовлення Филипа виконати своє велике історичне покликання “Греції неминуче загрожує внутрішня катастрофа. Вона загине від бродячих елементів, сикофантів (донощиків) і від дурних ораторів і демагогів”.

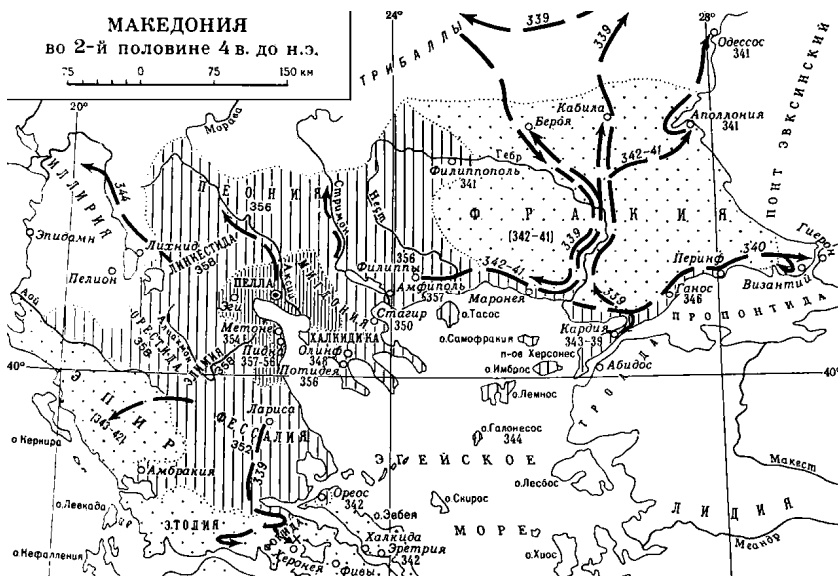
В особі Ісократа ми маємо типового прихильника військової диктатури, готового для порятунку Греції від “бродячих елементів” на

передачу всієї країни під владу Македонії.

Ісократ виражав думки, почуття і настрої прихильників македонської орієнтації, ворогів демократії і захисників дідівських порядків. Крім Ісократа, з відомих людей афінського суспільства за об'єднання з Македонією стояли Евбул, Есхін, Фокіон та ін. *Евбул* – відомий афінський фінансист, адвокат і демагог; йому належить закон, за яким залишкові суми з усіх кас повинні були, як театральні гроші, надходити до народу. Він належав до помірно-олігархічної групи і думав, що союз з Македонією зробить благотворний вплив на афінські фінанси, послабить економічну кризу і дасть можливість збільшити роздачі.

Точку зору Евбула розділяв і *Есхін*, відомий афінський адвокат, суспільний діяч і оратор, один із самих гарячих прихильників Македонії. До македонського ж угруповання схилявся *Фокіон*, видатний афінський стратег і суспільний діяч, та ін. З відомим правом до тих, хто співчував македонській орієнтації, відносять і *Аристотеля*.

Македонська партія в Афінах знаходилася в поживлених

Розділ 5.

Право грецького громадянства у зв'язку з розвитком міжнародних відносин

зносинах з македонським царем, що підтримував її порадами і, головне, грошима. Заради досягнення визначених політичних і особистих цілей Филип грошей не шкодував. “Навантажений золотом віслук, – говорив він, – візьме саму неприступну фортецю”.

Македонській партії протистояла інша партія – антимакедонська. І тут економічні інтереси мали вирішальне значення. До антимакедонської партії схилялися всі, чиї інтереси розходилися з великодержавною політикою македонських царів. Насамперед сюди належали торгові елементи, які були зв'язані з Чорним морем і не бажали випускати зі своїх рук протоки і північно-східний (чорноморський) ринок. Далі, до антимакедонської партії примикали афінські зброярі і, нарешті, маса середньої і дрібної демократії, яка страхалася північного “варвара”, руйнівника священних традицій демократичних порядків. В очах демократичної маси перемога Македонії означала кінець афінської демократичної конституції з її роздачами, народними судами, видовищними грошима і загальним голосуванням. Для багатьох афінян демократичний поліс був головним джерелом їхнього існування, і скасування демократичних порядків було рівнозначне закриттю цього джерела.

На чолі антимакедонської партії стояв знаменитий афінський оратор *Демосфен* (384-322 рр.). Демосфен був гарячим прибічником афінських демократичних установ і до того ж власником великого збройового ергастерія. Крім Демосфена, з видатних діячів до антимакедонської партії належали відомий афінський фінансист

Лікурґ, суперник Евбула, адвокат *Гіперід* і деякі інші представники афінської інтелігенції. Основною вимогою антимакедонської партії було збереження демократичної конституції. Вождь партії Демосфен, один з найбільших грецьких ораторів, у своїх промовах і виступах постійно нагадував про велике минуле Афін, про силу і велич політичної волі. Промови Демосфена вводять нас у гущину соціально-політичного життя Афін того часу, показуючи картину внутрішнього розкладання афінської демократії напередодні македонського завоювання.

У своїх виступах Демосфен, порівнюючи класичну демократію із сучасною йому демократією, приходив до сумних висновків. Колишня волелюбність греків зникла як дим. Великі політичні проблеми пішли в минуле, зникло почуття національної гордості і войовничості, що так вигідно відрізняло еллінів від варварів. Усе тепер розпродано на ринку! Інтерес до суспільних справ, патріотизм, хоробрість, самопожертва і витриманість старих афінян у даний час змінилися єдиним бажанням: не сплачувати податків, не нести військової служби й одержувати державну допомогу. Еґоїзм і індивідуалізм знищили колишню єдність поліса, яким відрізнялися старі Афіни.

“Тепер усе розкуплено, як продажний товар, і поміняно на те, що повалило Елладу у невиправну біду. На що ж саме? На все, чим звичайно супроводжується низька продажність. Кораблів, військ, грошей, запасів і всього, чим прийнято вимірювати силу держави, тепер у нас набагато більше, ніж колись, але все це робиться негідним, марним, недійсним завдяки тому, що все це стало предметом мерзенного торгу” [15, с. 53-54].

У своїй критиці македонської партії і Филипа Демосфен не шкодував ні слів, ні енергії. Македонський цар, говорив Демосфен в одній зі своїх філіппік, не має ніякого відношення ні до Греції, ні до грецької культури. Це – варвар, тиран, деспот, що не врятує, а задушить останні залишки еллінської незалежності, волелюбності і культури.

“Усі прихильники македонської партії, що запевняють афінян у філеллінстві македонського варвара, знаходяться у нього на утримуванні і роздачах македонських грошей і обманами

підкуповують нещасливий, що втратив голову, афінський демос.

У підступних задумах македонянина не може бути ніякого сумніву. Єдина мета, до здійснення якої прагне Филип, полягає в пограбуванні Еллади, у відібранні її природних багатств, торгових і стратегічних пунктів. Як засобом для досягнення своїх мерзенних намірів Филип користується розбратом і незгодою серед самих еллінів. Не говорячи вже про Олінф, Метон і тридцять два міста Фракії, винищених з нечуваною жорстокістю, не говорячи про знищення фокійців, він забрав у міст Фессалії волю і державний устрій, посадив, як тиранів, своїх агентів у Евбеї, на такій близькій відстані від Афін” [15, с. 45-49].

Позитивна частина програми антимакедонської партії зводилася до утворення союзу незалежних грецьких полісів і до загальногрецької війни з Македонією, що планомірно захоплювала північ і просувалася вглиб Греції. Безперечно, вказував Демосфен, сьогоденне положення найвищою мірою критичне, але все-таки ще є можливість зупинити рух македонян. Поки афінські кораблі цілі, усі, від малого до старого, повинні взятися за діло. Коли ж хвилі почнуть хльостати через борти корабля, то вже буде загублено все і всі зусилля виявляться марними. Таким чином, Демосфен на противагу македонської партії закликав до боротьби за незалежність батьківщини проти Македонії, за збереження демократичного ладу і проти військової диктатури македонського царя.

Священна війна. Битва під Херонеем. Коринфський конгрес

Приводом до втручання Филипа у грецькі справи послужила *Священна війна* (355-346 рр.) між фокійцями і фіванцями. Фокійці, Філомел і його брат Ономарх, які мали потребу в грошах для вербування найманців, захопили багатства Дельфійського храму і напали на сусідні міста, що стали на захист Дельфійського храму. Проти Фокіди утворився союз беотійських, фессалійських та інших середовищ негрецьких міст, до яких приєднався і македонський цар. Уся Фессалія визнала гегемонію Македонії. Після цього Филип всю увагу направив на Халкідський півострів.

У 348 р. був зруйнований *Олінф*, що чинив найбільший опір македонській агресії на півночі. Таким чином, Филип становився гегемоном усього північного узбережжя.

Закріпившись на півночі, Филип міг уже більш рішуче діяти в Середній Греції. Через два роки після зруйнування Олінфа в Пеллі між Македонією й Афінами був укладений *Філократів мир* (346 р.), за яким Афіни позбавлялися своїх володінь на півночі, за винятком афінських поселень.

Незабаром була закінчена і Священна війна. Фокіда погодилася повернути Дельфам захоплені скарби і підкоритися волі македонського царя. Стіни міст фокійського союзу були зруйновані, і самі міста перетворені в села.

На подяку за зроблену допомогу Филип був прийнятий у дельфійську амфіктіонію як рівноправний член. Після всього цього Филип скористався миром у Греції для завоювання фракійського узбережжя.

Філократів мир був тільки тимчасовою угодою, що не задовольняло ні ту, ні іншу сторону. Тим часом невблаганний Демосфен розвив надзвичайну енергію, організувавши проти Филипа сили Греції. Йому вдалося підняти почуття патріотизму і розбудити любов до волі і демократичних традицій великого минулого. На заклик Демосфена відгукнулися Керкіра, Акарнанія, Евбейські міста, Коринф і його колонії, а також ряд інших міст. До антимакедонської коаліції примкнули і Фіви. Фінансову допомогу повинні були зробити перси, що підтримали антимакедонську партію через страх перед Македонією як конкурентом в Егейському морі. На перську допомогу Демосфен та інші вожді демократичної партії покладали великі надії.

Однак, незважаючи на всі зусилля Демосфена, затримати просування Филипа не вдалося. При *Хероней* в Беотії у 338 р. відбулася рішуча битва, що закінчилася повним розгромом союзників. Дві третини грецького ополчення потрапило в полон, тисяча чоловік полягли на полі бою, інші розсіялися. Сам македонський цар, розповідає біограф Демосфена Плутарх, під час херонейського бою зовсім озвірів. Після бою Филип напився, влаштував п'ятику і танці серед трунів загиблих афінян і їхніх союзників, повторюючи п'яним

голосом: “Демосфен, син Демосфена, ухвалив...” [16, с. 62]. Обурений поведженням царя, пише Діодор, афінський оратор Демад, що знаходився серед полонених, крикнув йому: “Цар, ти граєш роль Терсита, а тобі доля визначила трагічну роль Агамемнона”. Протверезившись, Филип жажнувся від усього, що відбулося. Цар прекрасно розумів, додає Плутарх, що Демосфен протягом якої-небудь години силою свого слова досягав того, чого македонський цар-варвар не міг досягти протягом усього життя.

Про які-небудь подальші спроби протистояти Филипові після херонейського розгрому не могло бути і мови. Не допомогла навіть і крайня міра, до якої вдавалися греки в критичні періоди своєї історії, – звільнення на волю рабів, зайнятих у рудниках, ергастеріях і сільському господарстві. Демосфен змушений був тепер залишити Афіни і піти у вигнання. Після цього антимакедонська партія розпалася.

Поразка демократичної коаліції пояснюється військово-технічною і фінансовою перевагою Македонії й архаїчністю самої програми Демосфена. Ідеалом Демосфена залишалася стара демократична Греція, що вже не мала в той час міцних соціально-економічних коренів. Демократичні групи, на які думав покластися Демосфен, були економічно слабкі, нечисленні і нездатні до тривалої і напруженої боротьби.

Ідеал Демосфена, як би він сам по собі не здавався величним і привабливим, лежав не перед, а за пройденим історією шляхом. У цьому полягала трагедія як самого Демосфена, так і всієї очолюваної їм демократичної партії.

Македонська орієнтація перемогла. Цар, який побоювався можливої угоди греків з персами, із задоволенням прийняв мирні пропозиції афінських патріотів. У 337 р. був скликаний загальногрецький конгрес (синедріон) у *Коринфі*, що складався з делегатів усіх грецьких полісів, розташованих до півдня від Фермопіл. Першою справою конгрес проголосив загальний мир і встановив принцип майбутньої грецької федерації. Потім урочисто була проголошена недоторканність приватної власності і суворо заборонялися будь-які переділи землі, касація боргів і звільнення рабів

з метою державного перевороту. Між знову утвореною грецькою федерацією і Македонією утворився оборонний і наступальний союз. Окремим полісам і областям гарантувалася автономія.

Корінфський конгрес закінчує історію класичної Греції. Старі держави еллінського світу – Афіни і Спарта – після проголошення автономії дрібних громад, що означало фактичний розпуск союзів, сходять на ступінь другорядних кантонів. Вершителем долі еллінського світу з цього часу стає Македонія, і центр грецької політики пересувається на північ. З одного боку, об'єднавчий рух ішов від північних країн, що втягувалися в загальногрецьку історію. З іншого боку, назустріч цьому рухові йшли деякі угруповання в самій Елладі, виразником яких в Афінах був Ісократ.

Тут закінчується історія еллінських полісів і починається історія елліністичних держав, що продовжувалася біля двохсот років (IV-II ст.). Ці сторіччя є новою епохою в історії середземноморського світу – *епохою еллінізму*.

Кожний грецький поліс являв собою тісно згуртовану спільноту громадян. Повноправним громадянином грецького поліса вважали тільки того, чий батьки (батько і мати) були повноправними громадянами даного поліса.

В Афінах людина, що походила від афінянина і не афінянки, не була членом сім'ї батька і не могла мати прав громадянства. Перикл підтвердив цей закон, що не завжди точно здійснювався, особливою постановою в 445 р. Згодом самому Периклу поза цим законом прийшлося просити народні збори надати цивільні права його незаконнонародженому сину. Народні збори уважили прохання свого керманича і зробили виняток із загального закону, тому що морова виразка позбавила Перикла всіх його родичів. У 403 р. за пропозицією Аристофонта закон був знову відновлений, але без оберненої дії, тобто стосувався тільки осіб, що народилися після вступу його в силу.

За правильністю внесення осіб у число афінських громадян стежили особливі посадові особи, що записували повнолітнього члена общини в списки філ і демів, до яких, як правило, приписані були всі афінські громадяни. По досягненню 18-літнього віку молодий громадянин реєструвався в общинній книзі того дема, до якого належав його батько. Всякий прийнятий у число громадян повинен був дати клятву і прийняти цивільну присягу. При цьому він вимовляв такі слова: “Я не посоромлю священної зброї і не залишу товариша в битві, буду захищати й один, і з усіма все святе і заповітне, не зменшу сили і слави батьківщини, але збільшу її, буду розумно коритися існуючому уряду і законам, встановленим і що мають бути прийнятими, а якщо хто буде намагатися знищити закони або не коритися їм, я не припушу цього і буду боротися проти нього й один, і з усіма, буду також шанувати вітчизняні святині. У цьому і будуть мені свідками боги” [17].

Стародавні греки право громадянства вважали священним, старанно оберігали його, тому що воно шанувалося за честь. Вчинки і дії, що ганьбили цю честь, спричиняли часткове або повне позбавлення прав громадянства (атимія). Стародавні письменники наводять чимало фактів атимії, а також дані про порядок відновлення в громадянстві. Греки перевіряли списки громадян по окремих общинах

систематично. В історії Афін дві такі перевірки (“чищення”) явилися важливим державним заходом. Перша мала місце в 445 р. при Периклі, коли біля 5 тис. громадян були виключені зі списків і позбавлені прав громадянства з усіма наслідками, що звідси випливали. Друге “чищення” мало місце в 345 р. при архонті Архії. Позбавлення прав громадянства нерідко супроводжувалося конфіскацією майна і продажем у рабство осіб, схильних до атимії.

Громадянство в грецьких полісах, навіть демократичних, було обмежене порівняно невеликим колом осіб. Не варто забувати, що антична демократія була рабовласницькою. Цивільних прав позбавлені були раби і метеки. Метеки не мали права набувати нерухомої власності (землі) і не мали прав громадянства, що у давнину було пов'язано з володінням земельним наділом усередині общин. Будучи вільними, метеки цю свободу реалізували лише в заняттях торгівлею і ремеслом, за що вони сплачували державі великі податі і податки. Інша категорія іноземців – раби – позбавлені були громадянства не тільки як іноземці, але і як “річ” (“одухотворене знаряддя”, за Аристотелем) і не могли на цій підставі будь-чим володіти. Раби в Аттиці являли собою уярмлене населення інших країн, тобто переважно іноземців, то навіть звільнення раба не давало йому ніяких цивільних прав. Раби і метеки утворили в кожній общині той далекий їй світ, що існував поряд із привілейованою общиною повноправних громадян. В умовах грецьких держав і повноправні громадяни користувалися привілеями тільки всередині своєї общини, а за межами свого поліса ставали безправними іноземцями, втрачали права громадянства. Цією обмеженістю й автаркією своїх полісів греки завжди пишалися. Лексикон Гезихія відзначає, що слово “*xenos*”, що означає “іноземець”, мало також значення “ворог”. Іноземець у будь-якій грецькій державі не мав цивільних прав і не міг придбати їх за допомогою натуралізації, що є звичайним у сучасному праві європейських народів. Він не міг укласти законного шлюбу з жінкою з іншого поліса. У Ксенофонта ми дізнаємося про закон, що забороняв іноземцю володіти в Афінах землею, навіть якщо цей іноземець уже давно жив у місті і грав не останню роль у його економіці. Не могли іноземці і заповідати власність, і одержувати її за заповітом, свідчити в

суді тощо. Проте всі ці обмеження не завжди дотримувалися, були і винятки.

Більш ніж будь-яка інша грецька держава, підтримувала свою відособленість Спарта. Не дивно, що саме в Спарті міг створитися такий інститут, як “ксенеласія” (переслідування чужоземців). Стародавні письменники приписують його створення легендарному законодавцю Лікургу. Плутарх говорить, що “метою Лікурга було виховати громадян у доблесті” і тому він не дозволяв їм виїжджати зі своєї країни і проводити час в інших краях, для того щоб вони не привчалися до чужих вдач, до безладного способу життя і не запозичали в іноземців політичних думок, не узгоджених з устроєм Спарти. Тому він заборонив іноземцям приїзд без важливої на те причини – не з побоювання, як думає Фулідід, що іноземці стануть наслідувати спартанський устрій і навчатися у спартанців доблесті, але для того, щоб вони не “зробилися вчителями зла”. В числі своїх функцій ефорат мав і задачу спостереження за здійсненням ксенеласії в цивільному житті спартанців. Геродот красномовно розповідає нам про застосування санкцій відповідно до закону (ксенеласії) стосовно якогось Меандра, що тікав з острова Самоса (після невдалої політичної діяльності) у Спарту, де він став шукати притулку у царя Клеомена. Але Клеомен відкинув усі подарунки Меандра і наказав ефорам вигнати його за межі країни.

Але розвиток міжнародних зв'язків і спілкування між містами вже потребували скасування або хоча б пом'якшення законів, що охороняли відособленість грецьких полісів. Суворе введення в життя жорстокого закону проти іноземців ще в давнину викликало різку критику. Багато грецьких поетів і філософів гудили ксенеласію. Аристофан висміював її у деяких своїх творах [18, с. 49]. Платон характеризував цей спартанський закон як вираз варварства і нелюдськості [19, с. 950]. Поступово суворість застосування закону про ксенеласію пом'якшувалася навіть у Спарті.

Плутарх розповідає, що деякі іноземці, якщо тільки вони одержували спартанське виховання, допускалися в число громадян Спарти.

Ще у VII ст. поет Терпандр був викликаний у Спарту для того,

щоб владнати внутрішні незгоди. Під час другої мессенської війни (початок VII ст.) у Спарті дістав права громадянства ліричний поет Тиртей, походженням з Афін. Проте подібні винятки з ксенеласії були спочатку дуже рідкісні. Геродот, перераховуючи всі випадки надання громадянства в Спарті іноземцю, міг зупинитися крім приведених вище тільки ще на одному випадку – з деяким Тисаменом.

У іншому становищі знаходились іноземці в Афінах. Розвинута морська торгівля і зв'язки з іншими грецькими державами, здійснювані шляхом укладання торгових та інших договорів, – все це приводило до більш тісного спілкування афінян з іноземцями. На противагу Спарті в Афінах полісна обмеженість долалась швидше і легше.

До зрівняння в правах усіх греків, незалежно від того, звідки вони були родом, не дійшов жодний поліс, але вже в ранні періоди грецької історії виникли певні інститути, що регулювали стосунки між громадянами різноманітних міст-держав.

Згодом торгові, дипломатичні й інші зв'язки між грецькими містами розвилися настільки, що з'явилася необхідність юридично оформити перебування іноземців у чужій державі. У зв'язку з цим створюється “*проксенія*”, що є найдавнішою формою міжнародних зв'язків і міжнародного права, на якому заснований розвиток усіх наступних форм міжнародних зв'язків у Стародавній Греції.

Проксенію як інститут гостинності, що регулював ставлення громадян до іноземців на принципі взаємності, визначали різними способами. Дуже цікаве визначення Полукса, що посилався на дані стародавніх авторів. “Проксен, – говорить Полукс, – є той, що робить загальні послуги цілому місту (чужому. – *А.К.*), живучи в іншому (своєму. – *А.К.*) місті, наприклад, бере на себе обов'язок по розміщенню приїжджих, у разі потреби турбується про їх доступ до Народних зборів і місця в театрах” [20, с. 88]. Послуги проксена були добровільними і водночас почесними. Проксенія здійснювалася між окремими особами, а згодом – між цілими державами.

З ростом економічних зв'язків між полісами важливо було забезпечити, щоб добровільні послуги проксенів набули постійного характеру. Це привело вже до укладання формальних договорів і

затвердження проксенів постановами.

Уряд доручив іноземців і турботу про них особливим уповноваженим – проксенам. Проксени, як правило, були громадянами того міста, де вони здійснювали проксенію стосовно іноземців із різних міст. Одне грецьке місто мало проксена або проксенів в іншому місті. Проксени були їхніми захисниками і посередниками між урядом. Через них велися дипломатичні переговори: приїжджаючі в місто посольства насамперед зверталися до свого проксена. Проксени були засновані в Спарті, в Дельфах і в усіх інших містах-державах, куди завдяки розвитку зовнішніх зв'язків або для урочистих свят та ігор з'їжджалося багато народу з різних держав. Так поступово за звичаєм приватної гостинності створювався інститут міжнародних відносин, дуже близький за своїми функціями до сучасних посольств і консульств. Слід, проте, пам'ятати, що проксенія зберігала протягом усього свого розвитку характер приватної гостинності, або гостинності приватної особи. Від сучасних посольств і консульств проксенія відрізняється ще тим, що вона здійснюється громадянином свого міста й у своєму місті стосовно іноземців-громадян чужого міста, тоді як послі і консули в сучасній дипломатії беруть на себе захист не чужих, а своїх громадян, і не у своїй державі, а в чужій. Проксенія була певним шаблоном у розвитку грецького міжнародного права.

Система гостинності, що практикувалася, давала іноземцю лише деякий захист і тим самим тільки частково знищувала перепони, створені відособленістю грецьких республік, поділом на громадян і іноземців. По цій системі гостинності (проксенії) іноземець ще не міг користуватися правами громадянина в місті, куди він прибув.

Під тиском економічних і військово-політичних інтересів розподіл на громадян і іноземців усередині поліса поступово став згладжуватися. Коли дві держави-міста бажали з'єднатися вузами дружби і взаємного благосприяння, вони уклали угоду про “*ісополімію*”. За такою угодою громадянам однієї держави надавалися в іншій державі ті ж державні і приватні права, якими користувалися місцеві громадяни. Грецькі держави практикували ісополітію двох родів: перша – коли обидві договірні сторони одержували для своїх громадян одні і ті ж права відповідно до укладених договорів; інша ж

форма ісополітії передбачала не взаємне, а одностороннє надання прав громадянства іноземцям, головним чином за різноманітні заслуги і допомогу. До нас дійшли написи критських міст, що містять цікаві “ісополітичні” договори про взаємне, двостороннє надання прав громадянства. Проте такі договори були небагатоманітні, частіше практикувалася інша форма ісополітії – одностороннє надання прав громадянства. Наприклад, платійці користувалися ісополітією в Афінах, обмеженою ісополітією користувалися в Афін евбейці, нарешті, за особливі заслуги перед державою ісополітію одержували приватні особи, наприклад, трапезит Пасіон в Афінах.

Ісополітія виявилася дуже серйозним кроком у розвитку міжнародного спілкування і практики міжнародних угод у давнину. Таким кроком у розвитку практики міжнародних угод виявилися так звані “*симболи*”, тобто договори про правові норми в різноманітних судових процесах, що виникають між громадянами різних міст у зв’язку з торгівлею, з кредитними операціями і всякого роду угодами.

Симболи укладалися головним чином між союзними містами або, принаймні, містами, що ставилися одне до іншого дружньо. До договорів подібного роду варто віднести і монетні угоди, як, наприклад, між Мітиленою і Фокією, та ін. Таким чином, симболи вирішували спірні питання і регулювали стосунки між громадянами різних держав при наявності доброї волі або союзних стосунків між ними.

Таким чином, ісополітія і симболи, що регулювали цивільні і політико-економічні взаємовідносини між державами та їхнім цивільним населенням, являють собою початки міжнародних норм права.

У безпосередньому зв’язку із практикою ісополітій і символ народжується й ідея арбітражу, що знайшла свій відбиток в організації третейських судів. Про характер третейських судів можна судити по написах і вироку, що дійшли до нас і які відрізняються своєю лаконічністю, про суперечку між двома містами (416 р. до н.е.). “Тому що мелійці і кимолійці оголосили, що вони підкоряються рішенню аргів’ян відносно спірних островів, то аргіви присудили, що Поліега, Гетерія і Лібія належать кимолійцям. Цей вирок вирішує суперечку на

Розділ 6.

Грецька культура класичного періоду

користь кимолійців” [21].

У іншому написі, часів VI ст. до н.е., уже є формулювання стародавнього союзного договору, безсумнівно, якоюсь мірою типового для наступних договорів: “Договір між елейцями і герійцями. Бути союзу на 100 років, починаючи з цього року. Якщо знадобиться говорити або діяти, нехай обидва народи діють заодно рішуче в усьому, як і на війні; якщо ж вони не будуть діяти заодно, то ті, хто порушить договір, повинні будуть заплатити один талант срібла Зевсу Олімпійському. Якщо хто-небудь знищить цей напис, нехай то буде посадова особа або народ, то уразить того священний проклін” [22].

При укладенні наступних договорів, як, наприклад, договори про Нікієвий мир 421 р. або про Анталкидовий мир 387 р., використовувалася вже сформована практика і сталі норми.

Поряд з ідеями міжнародного права, що народжувались, панували звичаї, старі встановлення і навіть закони, що уже не відповідали новим умовам економічного і політичного життя. Як приклад, можна зазначити афінський закон про “*андроленсії*”. Сутність його полягала в тому, що якщо громадянин республіки убитий за межею, то родичам покійного дозволялося схопити трьох підданих тієї держави, яка не дала задоволення за образу, і подати їх в суд для покарання” [23, 71]. Це є прикладом застосування первісної помсти.

У Греції класичного періоду ще зберігався звичай приватної відплати, що розглядався як цілком законний акт або особливий міжнародний засіб. Лісій говорить, що біотинці цілком відкрито

користувалися правом приватної відплати стосовно Афін за несплату останніми двох талантів [24, с. 22]. Можна навести ще цілий ряд прикладів застосування звичаю приватної відплати. Іноді сама держава брала на себе здійснення права приватної відплати і виступала в цьому випадку як ексекUTOR. Жителі Халкедона вимагали відплати в грошах для сплати своїм найманцям. Вони запропонували громадянам і навіть метекам, що мали які-небудь претензії до приватних осіб за кордоном (іноземців) і до чужих міст, зробити про те привселюдну заяву. Таким чином, держава взяла на себе захист приватних претензій і здійснила його шляхом захоплення кораблів, що направлялися в Понт Евксинський. Таким чином, у даному випадку право приватної відплати як старий звичай було використано не окремою особою, а цілою державою для покриття витрат по виплаті платні найманцям.

Проте в боротьбі зі старими відживаючими звичаями греки укладають різноманітні угоди, що обмежують застосування застарілих звичаїв. Одним із найцікавіших угод цього роду є трактат, укладений ще у V ст. до н.е. між двома локридськими містами – Еантом і Халейоном. Ці два міста погоджуються цілком скасувати право приватної відплати на суші, але зберігають цей звичай (шляхом фіксації його в договорі) на морі, крім гавані. Текст цього трактату дійшов до нас у написі. Незважаючи на обмежений вплив нових правил на відносини між грецькими містами-державами, самий факт їхньої появи свідчить про те, що поступальне прямування вперед лишало позаду первісні пережитки, старі звичаї і рутину в розвитку народів Стародавньої Греції.

Право війни і миру

Рабовласницька теорія війни насамперед підтверджувала природний стан війни між греками і “варварами”, тобто не греками. Багато письменників стародавності розвивали цю теорію.

“Варвар – це, – на думку Еврипіда, – істота більш низького інтелекту, груба і яка визнає лише фізичну силу”. Великий філософ давнини Аристотель ще з більшим цинізмом принижував рабів і протиставляв їм вільних еллінів. Він вважав, що для грека свобода – органічна потреба, тоді як варвару вона не властива і не потрібна в

житті. Таким чином, він обґрунтовував панування еллінів над варварами як звичайний закон природи.

Аристотель стверджував, що боротьба проти варварів, будь-які військові дії проти них є цілком законним засобом придбання здобичі – рабів і майна. “Такого роду війна, – пише Аристотель, – по природі своїй справедлива” [25, с. 74]. Платон у своїй “Державі” присвячує цілу главу обґрунтуванню теорії про допустимість і правомірність війн греків із варварами. Війни ж і сутички між самими греками Платон не припускав і вважав це “домашніми справами”, “обуренням” серед еллінів. “Ми скажемо, – писав Платон, – що греки по природі ж друзі”, і всякі розбрати між ними варто оплакувати, справжня ж війна можлива тільки проти варварів. Весь характер викладу “військової” теорії Платона свідчить про те, що він усі народи, що не належать до еллінів, розглядає як “варварів”, війна з якими є природним явищем у житті еллінів. Проте Платон змушений був визнати припустимими війни і між греками в тому випадку, якщо тільки такі війни, на його думку, викликаються необхідністю, як-от: “щоб у нас достатньо було землі орної і для пасовиць” [26, с. 94-96]. У зв’язку з загостренням соціальної боротьби усередині грецьких міст, у зв’язку з конфліктами між різними грецькими містами-державами публіцисти IV ст. визнають законну війну між греками. Визнається нормальним при цьому, що люди, що потрапляли в полон, продавалися в рабство.

Демосфен у своїй промові проти родосців дав класифікацію війн між греками. Він стверджував, що існують два роди війн: війни демократії з олігархією і війни між демократичними державами. У цьому визначенні війн Демосфен виходив, таким чином, із соціальної їх характеристики. При цьому важливо, що він вважає найозлобленішими і непримиренними війнами ті, що ведуться між демократичними державами, з однієї сторони, й олігархічними – з іншої. Війна з олігархією, на думку Демосфена, являє собою найозлобленішу війну, тому що вона ведеться за свободу і незалежність демократичної держави. Війни ж між демократичними республіками розглядаються як війни за могутність і славу. Тут сильна ворожнеча, говорить Фукидід [27, с. 95], може закінчитися міцним миром, коли здолана сторона за великодушністю пропонує помірні

умови миру і не торкається основ політичного ладу в переможений країні. Цілком інше при війні демократії з аристократією або олігархією. Якщо перемагає демократична країна, то в переможений аристократичній вона вводить свої демократичні порядки, якщо ж перемагає аристократична, то в переможений демократичній вона вводить свої аристократичні порядки. Навряд чи це потрібно ілюструвати прикладами. Кращим прикладом цього є Пелопоннеська війна і пов'язані з нею військові дії в містах Афінської морської спілки. Війна, її хід і результати показали, що Спарта проводила політику групування навколо себе аристократичних елементів грецьких держав, а Афіни очолювали демократію майже всіх міст Греції.

Спочатку звичаї греків ще не створювали яких-небудь основ міжнародного права у війні і мирі. Єдиний звичай – встановлений порядок оголошення війни – якоюсь мірою нагадував про нормалізацію початку військових дій і закладав основи права. Так, держава, що вирішила воювати з іншою з тих чи інших причин, формально повідомляла їй про війну через герольда або особливого посла, що стояв під захистом божества і вважався недоторканим. Діяльність герольда складалася не тільки в оголошенні війни, але й у закладенні миру, необхідного для поховання полеглих у битві або для розміну полонених. При оголошенні війни іноді відбувалися особливі релігійні обряди перед самим початком військових дій. Афіняни, починаючи війну із сусідами, виганяли зазвичай на межу одне ягня, що мало символічне значення відкриття військових дій. Проте війна велася і без попереднього оголошення, як про те свідчить Ксенофонт [28, с. 62-63]. Віроломні напади і знищення або поневолення населення переможеної держави були звичайним явищем у рабовласницькій Греції. Під час війни спустошення ворожої землі і руйнація міст вважалися звичайним засобом примушення супротивника до миру. Не обмежуючись викраденням плодів, супротивник нерідко вирубував самі дерева, виривав із корінням виноградну лозу. Про руйнацію міст відомо, що в суперечці еліян і писанців було знищене місто Писа, під час війни було зруйноване місто Кадм, у боротьбі критських общин

загинули деякі їхні міста. Міста руйнувалися і за постановою амфіктіонів (наприклад, місто Крисса).

Жорстоке поводження з переможеними, продаж населення в рабство, захоплення майна було звичайним явищем у війнах між греками. Про ставлення до військовополоненого можна судити з того, як чинили афіняни із самоськими полоненими. На тілі кожного полоненого із Самоса випалювали клеймо (фігура корабля) і на правій руці відрізали великий палець, щоб жодний із полонених не міг більше володіти списом. У помсту самосці стали випалювати клеймо (фігуру сови) на всіх полонених з Афін. Але старі звичаї, що регулювали спілкування народів, старі норми ведення війни з часом ставали у протиріччя з швидко зростаючими відносинами народів стародавності. Цей процес посилювався в результаті колонізації, торгівлі, договорів і т.п. Старим звичаям протистояли нові ідеї міжнародного права.

Оголошення війни стало підпорядковуватися певним умовностям, що повинні були регулювати війну. Виникали угоди або правила про порядок ведення війни. Замість варварського звичаю вбивати полонених був введений звичай обміну військовополонених або право їх викупу [6, с. 103]. Затверджувалося поступово і право видачі переможцями трупів убитих для поховання [9, с. 63]. Наруга над трупом убитого ворога, навіть варвара, вважалася вже незаконною. Для поховання вбитих укладали перемир'я [29, с. 61-62].

Незважаючи на те, що війна була звичайним явищем у житті грецьких міст-держав, незважаючи на те, що військові дії супроводжувалися нерідко жорстоким поводженням із супротивниками, в Греції виробляється ряд норм, що стосуються ведення війни і поводження сторін, що воюють.

Цілий ряд міжнародних правил і звичаїв склався в зв'язку із загальногрецькими святкуваннями. Під час Олімпійських ігор, наприклад, війна між грецькими державами з моменту відкриття цих ігор переривалася "священним перемир'ям", і всякий, хто порушив це прийняте правило, піддавався покаранню, частіше великому грошовому штрафу.

Стало узвичаєним правило, що храми є недоторканими для супротивника і в той же час слугують священним притулком і

захистом. Всякий раз під час війни оракули нагадували грекам про цей закон.

Було чимало спроб налагодити конфлікти шляхом договорів і угод. Система договорів одержує широке застосування. Різнилися союзні, мирні й інші види договорів, що підпорядковуються певним звичаям. Укладення миру було обставлено цілим рядом формальностей. Слід зазначити, що мирні договори укладали на визначений термін. Договірні сторони начебто визнавали, що вічного миру між ними бути не може. Термін цей був іноді коротким, але мирні договори на 30, 50 і більше років не були рідкістю у Стародавній Греції. Для того, щоб вселити повагу до мирного договору і підкреслити громадянський обов'язок кожного у виконанні всіх його пунктів, текст договору (його умови, імена тих, хто підписує його і дає клятву вірності договору) заносився на мармурові плити і виставлявся на площі міста або частіше в якомусь храмі. Найважливіші договори зберігалися серед статуй богів у Дельфійському і Олімпійському храмах. Для закріплення укладеного мирного договору приносилися також жертвоприношення і клятви, при цьому клятви і присяги відбувалися щорічно, як би поновлюючи договір.

Великим досягненням в умовах рабовласницьких держав давнини було зародження і розвиток посередництва і третейського суду при сутичках або конфліктах держав між собою. Третейський суд або посередник вибирався за взаємною згодою сторін, що сперечаються. Посередником могла бути яка-небудь авторитетна людина або ж ціла держава. Так, аргів'яни вирішували передати на суд якийсь державі або приватній особі спірне питання про межі з Лакедемоном. З джерел нам відомо, що посередницьку роль виконували дельфійський оракул або амфіктиони.

Так поступово формувалися і проникали в побут нові ідеї і закони про спільне життя народів Стародавньої Греції.

Роздрібнені грецькі поліси, що ринулися до автаркії, автономії (життя за своїми законами), змушені були в силу об'єктивних умов надати відомі переваги громадянам сусідніх держав і сформулювати норми, що регулюють взаємовідносини між різними містами. Війни,

перемир'я, мирні переговори, третейські суди – все це привело якщо не до створення послідовної системи міжнародного права, то до встановлення окремих його норм, що застосовувалися, проте, лише у відносинах між грецькими полісами. Характерний для грецьких рабовласників розподіл людей на еллінів і варварів не дозволяв їм поширити на останніх багато з тих норм, які вироблені були у процесі зміцнення зв'язків між грецькими містами. Проте пізніше, в епоху еллінізму, у цьому відношенні зроблений був відомий крок вперед.

Всенародні свята

Демократія, що приходила на зміну родовій аристократії, несла з собою нові почуття, думки й ідеї. Аристократична ідеологія VIII-VI ст. до н.е. поступалася місцем новій, демократичній ідеології V-IV ст. до н.е. Ясніше всього зміна одних ідеологічних форм іншими відчувалася в Афінах, у центрі еллінського світу. В ідеології аристократії знайшли своє відображення світовідчуття і світорозуміння невеликого кола людей, що дивилися на себе як на обранців і як на вищу породу людей. Думки і почуття аристократії спрямовувалися до далекого минулого, до героїчних століть мікенсько-гомерівської епохи, або ж концентрувалися навколо інтимних переживань любовної лірики.

Для століття демократії, навпаки, характерні широта і масовість. Демократична широта найбільш повний вираз знайшла у всенародних святах на честь найбільш популярних грецьких богів – Афіни, Деметри і Діоніса.

На честь Афіни справляли свято панафіней, у якому брало участь усе афінське населення. У богині Афіни знайшла своє втілення державна централізація, до якої прагнули всі афінські державні люди, починаючи із Солона і Пісістрата. Панафіней відбувалися щорічно й особливо урочисто в кожний четвертий рік. Свято продовжувалося шість днів підряд. Програма свята складалася в кінному і пішому змаганні, бігу зі смолоскипами, у хоровому співі, танці, декламації і музичних змаганнях.

Всенародне значення мали також і свята на честь Деметри (елевсинські містерії) і цілий цикл свят, присвячених богу Діонісу. Спочатку всі названі божества були аграрними божествами, а свята на їх честь – землеробськими святами. Перикл, відповідно до його загальної політичної ідеї, прагнув афінським святам і божествам н а д а т и панеллінського характеру.

Грецький театр

З пісень і молитов, що прославляли Діоніса (дифірамбів), виникла грецька трагедія. Трагедія власне означає “козляча пісня”. Одягнені в цапині шкіри люди зображували супутників Діоніса – сатирів. У культурі

Діоніса збереглося багато пережитків глибокої давнини у вигляді оргіастичних танців під різкі звуки флейт, бубнів і тимпанів, екстатичного сп'яніння, заклання тварин і пожирання закривавленого м'яса. Культ Діоніса поширюється з VII ст. до н.е. в багатьох містах. В Афінах з часів Пісістрата устрій малих (сільських) і великих (міських) діонісій взяла на себе держава, і тоді культ Діоніса і Деметри перетворився в державний культ.

Спочатку дифірамби на честь Діоніса, що співаються хором, не відрізнялися ні складністю, ні музичною розмаїтістю, ні художністю, і тому було великим кроком уперед введення в хор діючої особи, актора. Актор декламував міф про Діоніса і подавав репліки хору. Між актором і хором зав'язувалася розмова – діалог, що складає основу драматичної вистави. Перші трагедії створені були в Афінах ще в VI ст. до н.е. Під час іонійського повстання Фриніх поставив трагедію “Узяття Мілета”, що змусила слухачів плакати, але влада наклала на автора великий штраф за те, що він нагадав про близькі нещастя.

Справжнім творцем грецької трагедії вважають Есхіла. Введенням другої діючої особи Есхіл ще більше оживив розповідь, зробив драму більш динамічною і тим самим наблизив її до глядача. Крім того, Есхілу приписують організацію удосконаленого сценічного апарату – введення декорацій, масок, котурн, літальних, що імітували грім, та ін. Власне, з Есхіла і починається історія грецького театру.

Подібно грецькій драмі грецький театр невіддільний від культу Діоніса і діонісій. При здійсненні жертвоприношень і магічних церемоній, що їх супроводжували, присутні розташовувалися у вигляді амфітеатру на схилах сусіднього пагорба, що прилягав до жертовника. Такий початок грецького театру. Принцип амфітеатру зберігався і надалі. Грецькі театри протягом усієї історії залишалися амфітеатрами, розташованими в підніжжях пагорбів, під відкритим небом, без даху і завіси. Грецький театр був вільним простором, що утворював півколо (амфітеатр). Таким чином, вже в самій конструкції грецького театру був закладений демократичний принцип. Не зв'язані закритим приміщенням, грецькі театри могли бути дуже великих розмірів і вмщали велику масу народу. Так, наприклад, театр Діоніса в Афінах умщав до 30 тисяч глядачів, але це далеко не найбільший з відомих

нам театрів Стародавньої Греції. Згодом, в елліністичну епоху, були створені театри, що вмщали 50, 100 і навіть більше тисяч глядачів. Головну частину театру складала: 1) койлоне – приміщення для глядачів, 2) орхестра – місце для хору, а спочатку й акторів, 3) сцена – місце, де вивішувалися декорації і пізніше виступали актори.

Усередині орхестри мистився багато прикрашений жертвник Діоніса. Задня частина сцени була декорована колонами і звичайно зображувала царський палац. Місця для глядачів (глядацька зала) від іншої частини міста були відгороджені дерев'яною чи кам'яною стіною без даху. Введенням теорикона Перикл зробив театр доступним для всіх афінських громадян.

Театральні вистави давалися тільки у свята Діоніса і належали спочатку культу. Лише поступово театр став здобувати суспільне значення, будучи політичною трибуною, місцем відпочинку і розваги. Високий загальнокультурний рівень грецьких полісів у значній мірі треба приписати театру, що організовував, виховував і просвіщав народні маси. Драматичні вистави невіддільні від демократичних полісів, а демократію полісів неможливо собі уявити без театральних вистав, на які іноді збиралася ледве чи не половина міста. Поряд з театральними виставами слід зазначити спортивні змагання, які влаштовували держава і приватні особи, ігри, боротьбу, музичні, літературні і багато інших видів фізичного і духовного спорту. “Організуючи щорічно ігри і жертвоприношення, – говорив в одному зі своїх виступів Перикл, – ми давали нашій душі можливість одержати різноманітний відпочинок від праці і благопристойності домашньої обстановки – повсякденну насолоду, що проганяє зневіру і тугу”. Укладач олігархічного трактату вважає любов афінян до театральних вистав і свят одним із природних наслідків демократичного ладу. Він говорить при цьому, звичайно, з іронією і злістю, але самий факт любові афінян до театру і свят, як і органічний зв'язок театру з демократичним ладом, не підлягає сумніву.

Предметом театральних вистав слугували трагедії і комедії. З V ст. до н.е. під час театральної вистави ставилися звичайно три трагедії (трилогія), кожна з яких складала продовження попередньої. Умови античного театру викликали необхідність дотримання трьох єдностей

(єдність місця, часу і дії), що згодом були теоретично обґрунтовані Аристотелем і дотримувалися аж до XVIII ст. н.е. До трагічної трилогії приєднували ще сатиричну драму (драма-дія). Зміст і мотиви грецьких трагедій дуже різноманітні. В основу грецьких трагедій звичайно покладений який-небудь міф про богів і героїв, найчастіше гомерівського циклу, рідше користувалися яким-небудь історичним фактом.

До історико-міфологічної основи трагедії приєднувалася маса вселяких релігійних, політичних і психологічних мотивів. Сюди входили: боротьба вільної волі людини проти сліпої долі, метаморфози долі, зіткнення соціального з індивідуальним, нескінченні зміни щастя і нещастя, гордість і приниження, любов до батьківщини і зрадництво, віра і безвір'я. Іноді в трагедії звучали цілком визначені політичні мотиви.

Всесвітньо-історичне значення грецької трагедії полягає в її дивному багатстві ідей і у філософській глибині питань, що трактувались. До цього треба додати ще майстерність вірша, багатство і барвистість мови, нескінченну розмаїтість образів високої краси. Незважаючи на архаїчність сюжету, грецька трагедія завжди насичена ідеями сучасності і повна життя. Укладачі трагедій брали міфологічний чи історичний сюжет і наповняли його змістом сучасності, наближаючи його головним чином до масового глядача. Історія і сучасність у здобутках античних драматургів гармонійно поєднувались. В умінні поєднати історію з сучасністю, зробити далеке близьким, зрозумілим і цікавим – в цьому і полягає значення грецької трагедії для світової культури.

Розквіт грецької трагедії збігається з “золотим століттям” Перикла, з розквітом афінської демократії і продовжується до кінця Пелопоннеської війни. Війна не тільки не послабила, але навіть посилила пристрасть до театру. Філософ Платон говорить про “театрократію” як про певний рід повальної хвороби, що охопила Афінську державу. Витрати на театральні вистави, організацію свят і жертвоприношень досягли дуже великої суми і були обтяжливими для державного бюджету. У самий розпал Пелопоннеської війни, після сицилійської катастрофи й олігархічного перевороту чотирьохсот,

афіняни витратили в 410-409 рр. на устрій панафіней колосальну суму в 5 талантів і 1 тисячу драхм. Витрати на театральні вистави і свята частково покривалися з можливостей поліса, велика ж частина їх у вигляді літургій розподілялася між багатими громадянами (хорегія).

З грецьких трагіків світової слави набули три корифеї античної драми: Есхіл, Софокл і Еврипід. Старший з них, Есхіл (525-456 рр.), родом з Елевсина, головного центру таємничих і похмурих елевсинських містерій, був сучасником і безпосереднім учасником великих боїв греків за волю батьківщини. Есхіл у своєму світогляді поєднав почуття й ідеї двох поколінь – демократичного й аристократичного. Багато що в демократичному ладі Афін було далеке Есхілу, що і змусило його частину життя прожити поза Афінами, у Сицилії. За переказом, Есхіл написав сімдесят драм, з яких цілком дійшли до нас тільки “Орестейя”, що складеться з трьох частин: “Агамемнон”, “Хоефори” і “Евменіди”, і чотири інші трагедії: “Перси”, “Семеро проти Фів”, “Закутий Прометей”, “Благаючі”.

З грецьких трагіків Есхіл ближче всього стоїть до первісного джерела трагедії – діонісових містерій. Думка Есхіла глибока, титанічна, часто таємнича, мова його – смілива, багата метафорами й зворотами. Зображувані Есхілом характери сильні так само, як сильні зовнішні і внутрішні конфлікти зображуваних ним героїв – богів і титанів. Джерелом усіх конфліктів у Есхіла є незалежний ні від людей, ні від богів фактор – доля (Мойра), перебороти яку не можуть не тільки люди, але навіть і самі боги. Колізія вільної волі індивіда з втручанням нездоланного фактора – долі – складає лейтмотив трагедій Есхіла. У цьому є певна частина містики, таємничості і марновірства, властивих Есхілу і легко пояснюваних історично. Есхіл жив у період великих подій греко-перських воєн і зміни аристократичного ладу демократичним. Думка і почуття людини були збуджені всім, що відбувалося, але її розум був ще не досить озброєний науковим знанням для вирішення питань і проблем, що постали перед нею. У цьому причина містицизму і формалізму як трагедії Есхіла, так і взагалі грецької трагедії.

Разом з ідеєю долі трактувалася й інша – ідея відплати. Усякий зроблений, свідомо чи несвідомо, злочин неминуче у силу долі

спричиняє відплату. Ясніше всього ідея відплати показана в трилогії “Орестейя”. Сюжет “Орестейя” узятий з міфу про повернення героїв. Аргоський цар Атрей вчинив тяжкий злочин, нагодувавши свого брата Фієста смаженим м’ясом його власних дітей. Атрей зробив це з помсти за зваблення Фієстом його дружини. Один раз зроблений злочин у силу неминучого об’єктивного закону спричиняє серію інших, настільки ж жахливих злочинів. Дружина Агамемнона, сина Атрея, Клитемestra вступає в зв’язок із сином Фієста Егісфом. Агамемнон, що повернувся з-під Трої, стає жертвою помсти Клитемestри, що мстить йому за вбивство дочки Іфігенії. Клитемestра, задоволена помстою, у свою чергу стає жертвою помсти з боку свого сина Ореста, що мстить матері за вбивство батька. Таким чином, Клитемestра і її коханець Егісф одержують справедливу помсту долі. В останній частині трилогії, “Евменідах”, Есхіл змалював Ореста, переслідуваного злими Ериніями, богинями помсти. Орест прибуває в Афіни і з’являється перед судом ареопагу, що засновується для цього самою Афіною. Ареопаг виносить виправдовуючий вирок. Еринії, заспокоєні Афіною, перетворюються в Евменід, благодійних богинь-покровительок. Використаний Есхілом міфологічний сюжет про виправдання Ореста відбивав глибоку старовину і виник в епоху боротьби між відживаючим материнським правом і батьківським правом, яке було в процесі становлення.

“Евменіди” поставлені були в 458 р. і відобразили гостру політичну боротьбу, пов’язану з реформами Ефіальта. Есхіл, закликаючи до згоди і виступаючи проти міжусобиць, виступив з захистом ареопагу, цього оплоту аристократії, підкреслюючи давню його установу.

Ідея відплати й ідея примирення взаємно переплітаються і в іншій трилогії, яку приписують Есхілу, – “Прометей”. Трилогія “Прометей” складалася з трьох частин: “Прометей, що викрадає вогонь”, “Закутий Прометей” і “Звільнений Прометей” (до нас дійшла тільки друга). Розум і воля титана Прометея підіймаються проти незламного об’єктивного закону Мойри. Прометей, що викрав вогонь у Зевса і передав його людям, за свою зухвалість прикутий Зевсом до скелі гірського хребта Кавказу. Коваль Гефест важким молотом ударяє його

по грудях, але гордий титан (Прометей) не здається.

У “Прометей” сплітаються два мотиви, співзвучні перехідній епосі, у яку жив “батько еллінської трагедії”: прагнення до свободи і творчості й об’єктивна неможливість одержати цю свободу. Свідомість і воля індивіда – чи бога, чи титана, чи людини – прагнуть до звільнення, але у своєму прагненні наштовхуються на нездоланні фактори у вигляді всякого роду традицій і забобонів – кровних, локальних, релігійних і т.д., названих мовою античних трагіків долею. Образ Прометея як борця проти усього вульгарного, обмеженого, самовдоволеного і нерозумного одержав високу оцінку у прислів’ї: “Нечестивий не той, хто відкидає богів юрби, а той, хто приєднується до думки юрби про богів”.

Філософія цього не приховує. Зізнання Прометея є її власне зізнання, її власний вислів, спрямований проти всіх небесних і земних богів, які не визнають людської самосвідомості вищим божеством.

Ідея долі і відплати, що зустрічається в працях Есхіла, із ще більшою визначеністю виступає в працях іншого грецького трагіка – Софокла.

Софокл (497-403 рр.) походив з афінського передмістя Колони, був сучасником і палким шанувальником Перикла. Софокла називають Гомером грецької драматургії, намагаючись цим сказати, що Софокл так само повно і яскраво відбиває “золоте століття Перикла, як Гомер відобразив у своєму епосі життя, вдачі та уявлення епічної Греції. В усіх здобутках Софокла відчувається таке ж усвідомлення величі і гордості людського генія, як і у вищенаведеній програмній мові Перикла.

Ідея долі в Софокла сполучається з прославлянням людського генія, творця і споглядача матеріальних і духовних цінностей у межах, відведених йому життям. Саме поняття долі в Софокла більш абстрактне, ніж у Есхіла. В останнього доля близька до божества, у Софокла цього немає.

Основна ідея повніше усього викладена у кращій трагедії Софокла “Цар Едіп”. В основу трагедії “Цар Едіп” покладене сказання, чи міф, про Едіпа, сина фіванського царя Лая і його дружини Іокасти. Лаю було передвіщено оракулом, що він загине від руки власного сина, який одружиться зі своєю матір’ю. Тому після того, як у Лая та Іокасти

народився син Едіп, вони наказали відправити його в гори і пробуравити йому ноги. Випадково царський пастух коринфського царя Поліба натрапив на хворого Едіпа, пожалів його і привів до свого пана. Поліб залишив Едіпа у себе й усиновив його.

Один раз Едіп відвідав дельфійського оракула і довідався, що йому призначено долею вбити свого батька й оженитися на своїй матері. Зі страху перед здійсненням злочину Едіп поспішив залишити своїх несправжніх батьків і пішов з їхнього дому. Дорогою він зустрів невідомого йому чоловіка, вступив з ним у сварку і випадково вбив його. Цей незнайомиць був його рідним батьком Лаєм.

Повернувшись у Фіви, Едіп позбавив місто від страшного чудовиська Сфінкса і за це вдячними громадянами був проголошений царем, зайняв палац колишнього царя, убитого їм Лая, і оженився на його дружині, своїй матері, Іокасті. Передбачення долі і пророкування оракула збулися.

Після цього йде серія мук і відплат, що переживає нещасливий, ні в чому не винний цар Едіп. Нарешті, коли йому була відкрита правда, він, щоб змити ганьбу, не бачити світла і людей, сам засліпив себе. Після довгих поневірянь і каяття сліпий старий Едіп, супроводжуваний своєю вірною дочкою Антигоною, нарешті знайшов останній спокій у передмістях Афін, на пагорбі Колони.

Продовження сюжету “Царя Едіпа” складають трагедії “Едіп у Колоні” і “Антигона”. Зміст “Антигони” у декількох словах такий. Після смерті Едіпа почалася боротьба за фіванський престол між його синами Етеоклом і Полініком, що закінчилася загибеллю обох суперників. Новий цар Фів Креонт, зять Едіпа, наказав поховати з належними почестями Етеокла, а труп Полініка, що підняв зброю проти батьківщини (трагедія Есхіла “Семеро проти Фів”), наказав викинути собакам і птахам. Незважаючи на наказ царя, Антигона, сестра загиблих братів, поховала труп Полініка, накликавши на себе тим найстрашніший гнів Креонта. Креонт наказав заточити Антигону в підземелля, де вона повинна була загинути від голоду. Але коханець Антигони, син Креонта Гемон, пробрався в підземелля з метою звільнити свою наречену, але, на жаль, було вже пізно. Антигона позбавила себе життя, повісившись. Гемон не витримав смерті

Антигони і теж позбавив себе життя, нарешті, мати Гемона також не пережила загибелі свого улюбленого сина.

Весь довгий ланцюг боротьби за трон, переслідувань і смертей відбиває в якійсь мірі мікенську епоху, повну дивовижних драм і злочинів.

Значення долі і відплати в трагедіях Софокла виступає зовсім чітко, але воно не вбиває людської особистості і не знищує вільної людської свободи. Софокл зображає людину як свідому істоту, що несе відповідальність за свої вчинки.

Саме усвідомлення власної відповідальності в людей дозволяє Софоклу поставити своїх героїв у більш вільні відносини з богами.

За переказом, Софокл написав сто двадцять три трагедії, з яких збереглося сім: “Цар Едіп”, “Едіп у Колоні”, “Антигона”, “Філокетет”, “Аякс”, “Трахинянки” і “Електра”.

Для Есхіла доля наближається до божества, для Софокла доля – відсторонене поняття, що знаходиться поза людиною, а для Еврипіда, третього великого трагіка Афін, доля закладена в самій людині. Еврипід ототожнює долю з домінуючою пристрастю людини. Еврипід – творець реальної психологічної драми.

Біографія Еврипіда мало відома. За одними джерелами, Еврипід (480–403 рр.) був сином дрібного торговця і торговки зеленню. Але дані ці навряд чи достовірні: вони засновані на випадках проти Еврипіда авторів комедій. Зважаючи на все, Еврипід обертася в середовищі видатних афінських діячів того часу. Цілком можливо, що він був близький Алквіаду. З інших біографічних даних заслуговує на увагу вказівка, що він був протягом якогось часу живописцем. На підставі трагедій Еврипіда можна без сумніву вважати, що він був дуже освіченою людиною, учнем софістів і демократом. Ідеї софістів він виказував у своїх працях, роблячи їх зрозумілими і доступними широкій публіці. У його працях знайшли відображення усі великі проблеми того часу, що ставили софісти і які хвилювали думки і почуття його сучасників. Питання про природу богів і людей, про значення культу, про природне право, про права жінок, рабів, про відношення статей, про родину і т.д. – усе це прямо чи побічно входило в зміст еврипідівського репертуару. На противагу Софоклу,

що показував не реальних, а ідеальних людей, як Едіп і Антигона, Еврипід зображував колізію людських пристрастей, високих і низьких. У цьому відношенні його можна вважати дійсним попередником і вчителем Шекспіра. Взагалі вплив Еврипіда на світову літературу і театр дуже значний.

Розділ 7. Політико-правові вчення Греції

Нестримна жадоба помсти зганьбленої жінки чоловіку, що зрадив її, покладена в основу найдосконалішої трагедії Еврипіда – “Медея”. Медея віддається одній-єдиній пристрасті – помститися своєму чоловіку Язону, що проміняв її на коринфську красуню. Медея клянеться не тільки знищити самого Язона і його кохану, але також умертвити і своїх власних дітей від шлюбу з Язоном. Боротьба протилежних почуттів ображеної і захопленої ревнощами жінки, з одного боку, і до нестями люблячої своїх дітей, з іншого, складає психологічну основу “Медей”.

“Ваша мати, позбавлена своїх дітей, повинна тягти злиденне життя, жалюгідне існування. Вам самим уже не призначено її бачити. Вам призначено перейти в інше життя... О горе, горе! О мої діти! Навіщо цей ласкавий погляд? Навіщо ця посмішка, остання посмішка? О горе! Що робити мені, нещасній? Сили залишають мене, о жінки, коли зустрічаю ясний погляд моїх дітей. Ні, не могу: геть від мене, злочинницький задум. Я відвезу їх звідси. Якщо мені потрібно покарати їхнього батька, то навіщо карати його нещасних дітей моїм власним подвійним нещастям? Ні, ні, геть від мене, мій задум!” Слідом за цим настає новий сплеск почуття ревнощів і помсти.

“Помріть ви, – вигукує Медея, власноруч убиваючи своїх дітей. – Я не стерплю, щоб мої діти піддавалися образам і насильству. Їхня загибель все одно неминуча. Я, що дала їм життя, краще уб’ю їх сама. Їхня доля вирішена, ніщо не може визволити їх... Будьте щасливі, тільки не тут. Батько відняв у вас щастя на землі. Пристрасть, що штовхає людину на найбільші злочини, сильніше за розум”.

Кривава драма закінчується співом хору, що нагадує глядачам про

всемогутню сліпу долю, шляхи якої непорушні і незбагненні. Крім “Медеї”, Еврипіду належить “Електра”, “Іфігенія в Авліді”, “Іфігенія в Тавриді”, “Гекаба”, “Іполіт”, “Благаючі про захист”, “Орест” та ін. У цілому збереглося вісімнадцять повних трагедій Еврипіда й одна сатирична драма (“Кіклоп”), не враховуючи великої кількості уривків з різних трагедій, що до нас не дійшли.

Суспільні мотиви, що звучать у трагедіях, знайшли яскраве відображення й у грецькій комедії. Комедія виросла з тих же самих історичних коренів, що і трагедія. Діонісії закінчувалися святковими танцями, ходою зі співом і пиятикою. Цей хід звався комос; слово “комедія” утворилося з “комос” і “ода” – пісня і означало буквально “пісні під час комосу”. Згодом комічним пісням була надана літературна обробка, і в такий спосіб вийшов новий літературний жанр – комедія. Сюжетом комедії слугувало повсякденне життя з усією його злободенністю і дріб’язковістю. Мова комедії наближалася до розмовної, літературно неправильної мови. У відношенні вибору слів, виразів, сцен і положень грецька комедія відрізнялася більшою вільністю, ніж драма, що будувалася за більш строгими правилами. Особливою вільністю відрізнялися комедійні танці. Жінки і діти на виставах комедій не були присутні.

Більш вільний зміст комедій обумовив і більш вільну техніку комедії. У комедіях у більшій мірі висувалася особистість автора, який у виступах постійно звертався до публіки від імені діючих осіб чи хору. Кількість діючих осіб у комедіях була значно більшою, ніж у трагедії, костюми і декорації яскравіші і строкатіші, а маски різноманітніші.

У демократичних Афінах з їх широко розвиненим політичним життям найбагатший матеріал для комедій давало саме політичне життя. Афінська комедія класичної епохи була переважно комедією політичною. Неперевершеним майстром політичної комедії вважався Аристофан (450-388 рр.), уродженець Афін, єдиний творець політичної комедії, – дійшло до нас його одинадцять п’єс. Помітними властивостями творчості Аристофана були: художня краса форми, невичерпна дотепність, сполучення драматичних, комічних і ліричних настроїв. У своїх комедіях Аристофан виражає інтереси аттичного

селянства і середніх прошарків міської демократії.

Головною мішенню аристофанівського сарказму служив вождь афінського демосу Клеон, показаний у двох комедіях – “Вавілонянах” (дійшли тільки уривки) і потім у “Вершниках”, про яку згадувалося в іншому зв’язку. Сюжет “Вершників” (424 р.) такий. В афінського Демоса, що постарів, в старця, що несповна розуму, два чесних, але слабохарактерних раба – Нікій і Демосфен. Поряд з ними є ще третій народний слуга – Клеон, пафлагонець-шкіряник, шахрай, дурень і нахаба. Обіцяючи Демосу купу благ, пафлагонець насправді обманує і розорує нещасливий афінський народ. Обурені поведженням свого колеги, Нікій і Демосфен ідуть на хитрощі, сподіваючись вибити клин клином. З цією метою вони підмовляють якогось ковбасника, ще більшого шахрая і демагога. Ковбасник вступає в змагання з пафлагонцем, обіцяючи ще більші блага Демосу. Зрештою перемога залишається за ковбасником. Розгніваний народ проганяє свого недавнього кумира, пафлагонця. Після цього відбувається чудесне омолодження Демосу, перевареного ковбасником у казані. Помолоділий Демос починає нове здорове життя, береться за розум і проганяє демагогів. У зіставленні з нашим попереднім викладом зрозуміло, наскільки образ Клеона в зображенні Аристофана далекий від історичної дійсності.

Аристофан жив у складний і бурхливий період афінської історії – у період Пелопоннеської війни. У його комедіях знайшли відображення усі великі події і явища цієї чудової епохи світової історії. Так, у комедії “Мир” (421 р.) найжорстокішим чином осміяна військова партія, що затягнула Афіни в пелопоннеську авантюру і зруйнувала весь добробут Афін. Головна діюча особа комедії – Тригей – на гнойовому жуку піднімається на небо і там довідується, що причиною всіх нещасть афінян є замкнена в печері богиня миру, що тепер не може розсипати свої блага на афінський поліс, на виноградники, маслинові гаї, ріки і моря. Виноградар Тригей звільняє богиню миру, і тоді все входить у нормальну, мирну колію. Люди живуть, радіють, п’ють, їдять і люблять. Усі радіють, за винятком одних зброярів, головних винуватців війни, занурених у глибокий сум. Та ж сама ідея миру приводиться в комедії “Лісістрата”, поставленій

на афінській сцені в 411 р. Цього разу миру вимагають жінки і домагаються його тим, що розлучаються зі своїми чоловіками. Змовою жінок керує Лісістрата, за ім'ям якої і названа комедія. У “Жіночій еклесії”, поставленій у 392 р., Аристофан вводить нас у соціальну боротьбу афінських партій і знайомить з політичними гаслами і програмами цього періоду. Комедія “Плутос” (“Багатство”) (388 р.) присвячена зображенню всепоглинаючої пристрасті афінян до придбання багатств будь-якими засобами.

Отруйні стріли Аристофана летіли не тільки на голови політичних діячів, але і на голови письменників і філософів. У “Жабах” (405 р.) Аристофан виводить інтригуючих один проти одного знаменитих афінських трагіків Есхіла та Еврипіда.

Історична цінність цієї комедії полягає в тому, що вона вводить нас у життя афінської інтелігенції, показуючи її з побутового, переважно негативного боку.

Присутній при суперечці бог Діоніс, що втомився від цих суперечок, що є нісенітницею, зрештою, зупиняє їх, говорячи: “Не діло це, щоб трагіки сварилися, як рознощики”.

Симпатії самого Аристофана – на стороні консерватора Есхіла, а не новатора Еврипіда.

“Але хіба, – втручається в розмову Гера, – немає в Афінах маси іншого роду молодиків, що плодять тисячами трагедії, й у тисячу разів більш бездарних і балакучих, ніж Еврипід?” На це Діоніс, що виступає від імені Аристофана, відповідає: “Так, але це дрібні, сухі гілки, базіки, що щебечуть, як ластівки-перебійщики, творча сила яких виснажується однією п'есою, вони відразу виплескують своє дарування трагічній музи”. У “Хмарах” (423 р.) Аристофан піддає сатирі софістів, до числа яких він зараховує також Сократа, і нові принципи виховання. В “Осах” (422 р.) Аристофан глузує з манії афінян до сутяжництва, у “Птахах” (413 р.) висміюються демагоги, що втягують афінян у всякого роду ризиковані авантюри. Аристофан мав, безсумнівно, на увазі сицилійську експедицію, що принесла афінянам стільки нещастя. Вплив Аристофана на сучасників був дуже великим.

¹ Дріади – німфи-заступниці дерев.

² Діана – римська богиня луни і полювання.

³ Фавн – бог, заступник полів та лугів.

Це був простий, легкий, але в той же час і дуже дієвий вид політичної агітації, що потрапляла на насичений політичною боротьбою ґрунт Афін.

Менше значення мала лірика другої половини V ст., розвиток її пов'язаний більше з роками тиранії й олігархії, ніж з епохою розвинутого демократичного життя. З прозаїчних здобутків V ст. особливого значення набули історичні праці. Геродот написав “Історію греко-перських воєн”, а Фулідід – “Історію Пелопоннеської війни”. Обидва ці твори сприяли розвитку історичного жанру.

Мистецтво

Поряд з театром і святами велике виховне значення в грецьких полісах, особливо в демократичних Афінах, мали пластичні мистецтва – архітектура і скульптура. Пластичні мистецтва безпосередньо щодня впливали на око, почуття і розум людини, виховували в ній почуття прекрасного, гармонійного і піднесеного.

За загальним законом грецькі мистецтва вийшли з практичної діяльності, з ремесла і на певному рівні відокремилися в самостійні художні галузі. Виокремлення мистецтва з ремесла припускало не тільки високий культурний рівень, але і відповідно високий ступінь технічної майстерності, досконалості інструментів і вміння користуватися матеріалом.

У V ст. досягла вже значної висоти, пройшовши довгий шлях розвитку, грецька архітектура. До цього часу остаточно визначилися два головні архітектурні стилі – дорійський та іонійський – і почав складатися коринфський, що найбільше поширився в наступному столітті. У класичний період будівельна діяльність ширше всього розгорнулася в Афінах.

З часів Пісістрата, Кімона й особливо Перикла в Афінах з'являється ряд художніх чудових будівель, храмів, портиків, будинків для гімнастичних і музичних змагань. Усе це – будівлі суспільного характеру, а приватних будівель, що заслуговували б на якусь увагу, у період розквіту демократії Афіни, як і взагалі Греція, не знали.

Найчудовішим пам'ятником будівельного мистецтва класичної епохи був Парфенон, що викликав подив простотою своїх пропорцій,

художньою майстерністю і пишнотою матеріалу.

Парфенон був побудований з пентелійського мармуру і являв, як уже відзначалося вище, цілий ліс колон. Галерея, що оточувала храм, складалася з 46 колон дорійського ордеру. На метопах і фронтонах містилися скульптурні зображення, що відтворювали героїчні розповіді і легенди, а на фризі представлена була процесія панафінейського свята в Афінах. У самому храмі знаходилася статуя Афіни.

До XVII ст. древній Парфенон зберігався у відносно гарному стані, але наприкінці XVII ст., під час війни турків з венеціанцями, будівля Парфенона занадто постраждала. Залишки скульптур Парфенона зібрав англієць Ельджин і подарував їх Британському музею в Лондоні.

Художні будівлі споруджувалися не тільки в Афінах, але й в інших частинах Греції. Особливою славою користувалися храм Зевса в Олімпії, храм богині Афіни на острові Егіне і храми деяких міст Сицилії.

У тісному зв'язку з архітектурою розвивалася скульптура, що досягла на грецькому ґрунті високої, майже неперевершеної досконалості. Високої досконалості грецька пластика V ст. досягла в роботах Мирона, Фідія і Поліклета, що ввійшли у світову історію мистецтва.

Розквіт діяльності Мирона відноситься до V ст. Скульптор ставив собі за мету зобразити людське тіло в момент руху. Найкраще вдалося йому цього досягти в статуї, що зображує юнака – металника диску (“Дискобол”).

Справжньою гордістю “золотого століття” Перикла справедливо вважаються здобутки друга Перикла, афінського майстра Фідія, що поєднав у своїй особі різні спеціальності. Він був чудовим скульптором, ливарем, архітектором і декоратором. З 450 р. Фідій керував усім художнім оформленням Афін. Йому належить прикраса афінського Акрополя. Світової слави Фідій набув дивними статуями Афіни. Бронзова статуя Афіни – проводирки в битвах (Промахос), що стояла в дворі Акрополя, відрізнялася серед усіх інших творів мистецтва. Інша статуя Афіни – Афіна-Діва (Парфенос), культова Парфенона, – була зроблена за допомогою хрисоелефантинної техніки

(золото і слонова кістка на дерев'яній основі). Вона мала 12 метрів у висоту, стояла, спираючись на спис, і її золоті шати спадали до землі. У правій руці вона тримала статую Перемоги (Ніке). На щиті була зображена боротьба греків з амазонками, на сандаліях у рельєфі – битва кентаврів з лапифами.

Не менший подив і захват у сучасників і у наступних поколінь викликала велична статуя Зевса в Олімпії, виконана в хрисоелефантинній техніці. Усі ці й інші твори Фідія до нас не дійшли і відомі або за літературними описами, або за поганими пізніми копіями. Сучасником Фідія був Поліклет з Аргоса, голова аргоської школи скульпторів. Сила таланта Поліклета найяскравіше відобразилась у винятково тонкому і правдивому зображенні людського тіла. До кращих здобутків Поліклета належали “Дорифор” (списник), ідеальної статури юнак, що несе спис, “Поранена амазонка”, “Діадумет”, юнак-атлет, що накладає пов'язку переможця на свою голову, і особливо монументальна статуя Гери з золота і слонової кістки в храмі Гери в Арголіді. Поліклет відомий не тільки як першокласний майстер-практик, але і як теоретик мистецтва, який намагався встановити й обґрунтувати закони пропорційності частин і гармонії людського тіла. Велич, спокій і урочистість, з одного боку, пишнота матеріалу і художність, з іншого, складають помітні ознаки як статуй Фідія і Поліклета, так і взагалі всього класичного мистецтва.

Третьою самостійною галуззю грецького мистецтва був живопис, представником якого був Полігнот, уродженець Фасоса (V ст.), але жив і діяв в Афінах і прославився своїми картинами, поміщеними на стінах “Строкатого портика” в Афінах і лесхи (альтанки) кнідійців у Дельфах.

Уявлення про сюжети і характер праць Полігнота дає опис його картин у Павсанія, а уявлення про стиль і манеру живопису Полігнота можна скласти за зразками вазового живопису. Майстри-ремесники, що розписували вази, знаходилися під сильним впливом Полігнота. Більш того, у даний час говорять про вплив творчості Полігнота навіть на самого Фідія. Новий напрямок у живописі був представлений Аполлодором (друга половина V ст.). Пліній говорить, що Аполлодор

прославився своїми творами по всій Греції. Аполлодору приписують мистецтво розміщати світло і тінь і передавати перспективу на своїх різнобарвних картинах.

Такою у головних рисах уявляється нам грецька культура класичного періоду. Однак класичним періодом розвиток грецької історії і культури ще не закінчується. За класичним пішов елліністичний період, який у багатьох відношеннях затьмарював класичний.

Незважаючи на війни і кризи, будівельна, літературна, художня і тому подібна діяльність після Пелопоннеської війни не припинялася, змінювалися тільки культурні центри. З кінця IV ст. центрами грецької культури стають Македонія, Єгипет, малоазійські міста і резиденції елліністичних царів.

7.1. Міфи Стародавньої Греції та Стародавнього Риму як основа розбудови поглядів

Чому ж саме міфи невеликого грецького народу, котрий намагався зрозуміти все, що трапляється навкруги, стали основою загальнолюдської ідеології і мають привабливу силу? Вони настільки глибоко проникли в уявлення і образ думок сучасної людини, що вона несвідомо, в щоденній мові говорить про сизифову працю (маючи на увазі беззмістовне, марне витрачання часу), про титанічні зусилля і гігантські розміри (а титани і гіганти – породження богині Землі, яка боролася з грецькими богами), про панічний страх (а це дії бога Пана, який полюбляв наводити несвідомий жах на людей), про олімпійський спокій (котрий мали стародавні боги – мешканці священної гори Олімп) або про гомеричний сміх (це невтримний громовий сміх богів, змальований поетом Гомером). До загальноприйнятих порівнянь можна віднести і уподібнення могутньої і міцної людини Геркулесу, а сміливій і рішучій жінці – амазонці. Митців, поетів, скульпторів приваблювала перш за все глибина і художність міфічних образів. Але, мабуть, не лише в цьому необхідно шукати пояснення тієї сили впливу на людей, котру несла в собі грецька міфологія. Вона виникла як спроба стародавніх пояснити появу життя на землі, причини стихійних явищ природи, перед якими людина була безсила, визначити її місце в оточуючому світі.

Саме створення міфів було першим кроком людини до творчості і пізнання самої себе. Поступово з окремих оповідань, які зародилися в галузях грецької землі, склалися цілі цикли про долі героїв і богів. Усі ці легенди, гімни і пісні, які виконували мандрівні співаки-аеди, згодом об'єднувались у великі епічні поеми, такі як “Іліада” і “Одіссея” Гомера, “Теогонія” і “Праці і дні” Гесіода і багато інших, що не дійшли до нашого часу. Великі давньогрецькі поети-драматурги V ст. до н.е. – Есхіл, Софокл, Еврипід – будували свої трагедії на основі стародавніх оповідань про богів і героїв.

Стародавні греки були діяльним, енергійним народом, який не боявся пізнавати реальний світ, хоча він і був заселений ворожими

людині істотами, що наводили на неї страх. Але безмежне бажання пізнання цього світу переважало страх перед невідомою небезпекою. Пригоди Одісея, похід аргонавтів за золотим руном – це відображені в поетичній формі ті ж прагнення дізнатись якомога більше про ту землю, на якій живе людина. В своїх пошуках захисту від жахливих стихійних сил греки, подібно всім стародавнім народам, пройшли крізь фетишизм – віру в одухотвореність мертвої природи (каменя, дерева, заліза), котрий потім залишився в поклонінні прекрасним статуям, що зображували їх численних богів. В їх віруваннях і міфах можна помітити і сліди анімізму і найбрутальніших забобонів первісної епохи. Але греки досить рано перейшли до антропоморфізму, створивши своїх богів згідно з образом і подобою людей, при цьому надавши їм обов'язкові і неперехідні якості – красу, вміння приймати будь-який образ, а найголовніше – безсмертя. Давньогрецькі боги були у всьому подібні людям: добрі, великодушні і ласкаві, але в той же час часто жорстокі, мстиві і підступні. Людське життя неминуче закінчувалося смертю, боги ж були безсмертні і не знали меж у виконанні своїх бажань, але все одно вище за богів була доля – Мойра – передбачення, змінити яку не міг ніхто з них. Таким чином, греки навіть в участі безсмертних богів вбачали їх схожість із долею смертних людей. Так, Зевс в “Іліаді” Гомера сам не в змозі вирішити кінець бійки героїв Гектора і Ахілла. Він питає долю, кинув жереб обох героїв на чаші золотих терезів. Келих із жеребом смерті Гектора опускається вниз, і вся божественна влада Зевса безсила допомогти його улюбленцю. Доблесний Гектор гине від списа Ахілла, всупереч бажанню Зевса, в згоді з вирішенням долі. Ми можемо побачити це і у римського поета Вергілія. Він змальовує в “Енеїді” вирішальну бійку троянського героя Енея з італійським вождем Турном, поет змушує верховного бога римлян Юпітера (“зрівняв стрілку терезів”) кинути обидва жереби тих, хто бореться, на келихи. Келих з жеребом Турна іде донизу, і Еней страшним ударом меча вбиває свого суперника.

Боги і герої грецького міфомистецтва були живими і повнокровними істотами, які безпосередньо спілкувалися з простими смертними, що вступали з ними в любовні відносини, допомагали своїм улюбленицям і обранцям. І стародавні греки бачили в богах

істоти, у котрих все, притаманне людині, виявлялося в більш грандіозному і піднесеному вигляді. Безумовно, це допомагало грекам крізь богів краще зрозуміти себе, з'ясувати власні наміри і вчинки, гідним чином оцінити свої сили. Так, герой "Одіссеї", якого переслідувала лють могутнього бога морів Посейдона, з останніх сил чіпляється за рятівні скелі, виявляючи мужність і волю, котрі він здатен протиставити розбурханим по волі богів стихіям, щоб вийти переможцем. Стародавні греки безпосередньо сприймали всі життєві перипетії, тому і герої їх оповідань виявляють ту ж безпосередність у розчаруваннях і радощах. Вони простодушні, шляхетні і водночас жорстокі до ворогів. Це – відбиття реального життя і реальних людських характерів стародавніх часів. Життя богів і героїв насичені подвигами, перемогами і стражданнями. Горює Афродіта, що втратила палко коханого прекрасного Адоніса; страждає Деметра, у котрої сумний Аїд вкрав улюблену доньку Персефону. Нескінченні і нестерпні страждання титана Прометея, що був прикутий до вершини скелі і його роздирав орел Зевса за те, що він вкрав божественний вогонь з Олімпу для людей. Кам'яніє від горя Ніоба, у якої загинули всі її діти, вбиті стрілами Аполлона і Артеміди. Гине герой Троянської війни Агамемнон, по-зрадницьки вбитий своєю дружиною відразу ж після повернення з походу. Найвеличніший герой Греції – Геракл, що позбавив людей від багатьох страхіть, які нападали на них і розорювали землю, закінчив своє життя на вогнищі в жаклихих стражданнях. Багатостраждальний цар Едіп у відчаї від скоєних їм по незнанню злочинів виколів собі очі, мандрує зі своєю донькою Антигоною по грецькій землі, ніде не знаходячи собі спокою. Дуже часто ці нещасні несуть покарання за колись скоєні їх пращурами злочини. І хоча все це визначено раніше, вони самі себе карають за створене, не чекаючи покарань богів. Почуття відповідальності перед самим собою за свої вчинки, почуття обов'язку по відношенню до близьких і до батьківщини, характерні для грецьких міфів, отримали подальший розвиток у давньоримських легендах. Але якщо міфологія греків вражає своєю яскравістю, різноманіттям, багатством художньої вигадки, то римська релігія бідна на легенди. Релігійні уявлення римлян, котрі, по суті, являли собою суміш різних італійських племен,

які склалися шляхом завоювань і спілкових домовлень, утримували в своїй основі ті ж вихідні дані, що і у греків, – страх перед незрозумілими явищами природи, стихійними лихами і поклоніння перед виробничими силами землі (італійські землевласники поважали небо – як джерело світла і тепла і землю – як подавальницю різних благ і символ родючості). Для стародавнього римлянина існувало ще одне божество – сімейне і державне вогнище, центр домашнього і суспільного життя. Римляни навіть не намагались вигадати які-небудь цікаві історії про своїх богів – у кожного з них була лише визначена форма діяльності, але по суті ці всі божества були безликими. Той, хто молився, приносив їм жертви, боги повинні були зробити йому ту милість, на котру він розраховував. Для простого смертного не могло бути й мови про спілкування з божеством. Винятком були лише донька царя Нумітора Рея, Сільвія, засновник Риму Ромул і цар Нума Помпілій. Зазвичай італійські боги виявляли свою волю польотом птахів, ударами блискавки, таємними голосами, які виходили з глибин священного гаю, з темряви храму або печери. Римлянин, який молився, на відміну від грека, що вільно споглядав статую божества, стояв, покривши голову частиною плаща. Робив він це не лише для того, щоб зосередитись на молитві, але і для того, щоб ненароком не побачити покликаного їм бога. Благаючи бога за всіма правилами про милість, прохаючи його про полегкість і бажаючи, щоб він почув його прохання, римлянин злякався б, раптом побачивши це божество. Недарма казав римський поет Овідій у своїх віршах: “Врятуй нас від споглядання Дріад¹ або Діани,² що купається, або Фавна,³ коли він серед дня гуляє полями”. Римські землевласники, повертаючись ввечері після роботи додому, дуже боялись зустріти когось із лісових або польових божеств.

Поклоніння численним богам, які керували майже кожним кроком римлянина, полягало в основному у чітко передбачених звичаями жертвоприношеннях, моліннях і в суворих очисних обрядах. В римській релігії поєднувались боги всіх племен, котрі ввійшли до складу Римської держави, але до більш тісних контактів з грецькими містами у римлян і уявлення не було про ту насичену яскравими і повнокровними образами міфологію, котру мали греки. Ні про яке

вільне спілкування римлянина з богами не могло бути й мови. Їх можна було лише шанувати, ретельно дотримуватись обрядів і прохати про щось. Якщо один бог не реагував на прохання, то римлянин звертався до іншого, оскільки їх була велика кількість, пов'язаних з різними моментами його життя і діяльності. Іноді це були просто “одноразові” божества, до яких закликали один раз за все життя. Так, наприклад, до богині Нундіни звертались лише на дев'ятий день після народження малюка. Вона нагадувала, що дитина, очистившись, отримує ім'я і амулет від дурного ока. Божества, пов'язані з отриманням їжі, були також надзвичайно чисельні: боги і богині, що годували посіви в землі, оберігали перші ростки; богині, які сприяли дозріванню, знищували бур'яни; боги жнив, молотьби і помелу зерна.

Для того, щоб римський землевласник міг належним чином розібратися в усьому цьому, в Римській державі були створені так звані Індігітаменти – переліки офіційно затверджених молитвених формул, які утримували в собі імена всіх тих богів, котрих необхідно закликати при будь-яких подіях людського життя. Ці переліки були створені римськими жерцями до проникання грецької міфології в сувору і абстрактну релігію римлян і тому цікаві. Вони дають картину суто італійських вірувань. За словами римського письменника Марка Порція Варрона (I ст. до н.е.), Рим протягом 170 років обходився без статуй богів, а стародавня богиня Веста і після спорудження статуй в храмах богів “не дозволяла” ставити статую в її святе місце, а уособлювалась лише священним вогнем. Згодом, як значення і влада Римської держави підвищувалась, у Рим “вирушило” багато іноземних божеств, котрі досить легко розташовувалися в цьому великому місті. Римляни вважали, що, переселивши богів завойованих народів до себе і надавши їм належну пошану, Рим уникне їх гніву. Але привабивши до себе грецький пантеон, ідентифікувавши своїх богів (Юпітера, Юнону, Марса, Мінерву, Діану) з головними божествами греків або надавши Гермесу ім'я Меркурія, зблизивши Посейдона з Нептуном (етруський бог моря Нептун) і просто позичивши бога-заступника мистецтв Аполлона, римляни не змогли відмовитися від своїх релігійних абстракцій. Серед їх святих місць були храми Вірності,

Блідості, Страху, Юнацтва. Зовсім особливу роль у римській релігії відіграли етруски – дивний і загадковий народ, чия писемність до цього часу не розшифрована, чії пам'ятники являють абсолютно особливий світ, – до цього часу не осягнені вченими. В релігії етрусків велике місце відводилося магічним обрядам, ворожінням і тлумаченням різних знаменуваль, які наслали боги. Згідно з розповіддю римського оратора і письменника Марка Тулія Цицерона, у етрусків існувала наступна легенда. Якось землеорач на полі біля міста Тарквінії провів плугом дуже глибоку борозну. Звідти раптово вийшов веселий маленький божок по імені Тагес із дитячим обличчям і тулубом, але з сивою бородою і мудрий, як старець, і звернувся до плугатаря з промовою. Той від переляку підняв галас. Збіглись люди, яким Тагес пояснив, як необхідно по внутрішностям жертвовної тварини передбачати майбутнє. Крім Тагеса, мистецтву передбачення їх навчила німфа Вегоя. Вона пояснила, як трактувати удари блискавки. І вожді наказали записати промови Тагеса і німфи Вегої в священних книгах. У наступних підручниках були наведені поради щодо врядування держави, будівель міст і храмів. Ці книги переклали латинською мовою при царі Тарквінії стародавньому. Але і вони, як і твори римського імператора Клавдія з історії етрусків, не дійшли до нашого часу. Оскільки етруське світоспоглядання з його надзвичайним захопленням питаннями загробного життя було зовсім чуже римлянам з їх формальним і розсудливим підходом до релігійних питань, то вони запозичували в етрусків лише науку про передбачення, ворожіння і знаменування як найбільш практичну і таку, що мала прикладне значення, частину їх релігійних уявлень. Цю науку етрусських жерців – гаруспиків (ворожителів по внутрішностям жертвовних тварин, в особливості по печінці) римляни внесли в свої релігійні обряди. Але в особливо важливих випадках у Рим запрошувались етруські фахівці.

Рим сприйняв грецьку міфологію і перетворив її в греко-римську, зробивши людству велику послугу. Справа в тому, що більшість геніальних творів грецьких скульпторів дійшли до нашого часу лише в римських копіях, за незначними винятками. І якщо зараз наші сучасники можуть судити про надзвичайне образотворче мистецтво греків, то за це вони повинні бути вдячні римлянам. Як і за те, що

римський поет Публій Овідій Назон у своїй поемі “Метаморфози” (“Перетворення”) зберіг для нас усі примхливі, пречудні і в той же час такі зворушливі в своїй безпосередності твори яскравого грецького генія – народу.

7.2. Виникнення і розвиток політичних вчень у Греції

Історія грецьких вчень починається з часу вступу на історичну сцену іонійських натурфілософів. Іонія – країна перших грецьких мудреців і поетів. Більше, ніж інші області грецького світу, Іонія пов’язана була з культурними країнами Стародавнього Сходу. Багатовіковий досвід і багатовікові спостереження, накопичені у Вавилоні, Єгипті та інших східних країнах, використані були грецькими мислителями, які або безпосередньо знайомилися з досягненнями східної науки, або приймали її через посередництво інших народів (лідян, фінікійців). Трохи пізніше, ніж в Іонії, виникли філософські вчення в еллінських містах-державках Сицилії, Південної Італії, островів Егейського моря і Балканського півострова. Різні відомості, запозичені з країн Стародавнього Сходу, були греками критично перероблені. Боротьба всередині полісів, що рухала вперед їх розвиток, сприяла звільненню від традиційних вірувань. У Греції не було жрецтва як особливого стану або каст, не було обов’язкової релігійної догматики, грекам стала доступна певною мірою свобода думки, а це сприяло відділенню науки і філософії від релігії, чого не знала давньосхідна культура.

На ранній стадії свого розвитку філософія не була відділена від природничонаукових і математичних знань. Першими грецькими філософами були натурфілософи – астрономи і математики, що вивчали природу, походження світу і його розвиток. Серед іонійських філософів світової популярності набув Фалес із Мілета (VI ст. до н.е.), фундатор іонійської філософії. Фалес відомий тому, що він зробив сміливу для свого часу спробу створити моністичну філософію природи і може бути з повним правом названий першим грецьким філософом-матеріалістом, що зріс в умовах змінного соціального

життя малоазійських міст. Фалес відкидав існування мертвої матерії, знаходячи всюди життя і рух. Основним елементом світу Фалес вважав воду як вічно рухомий і в той же час незмінний елемент природи. Вода, що з'єднує вічний рух з вічним спокоєм і розчиняє в собі всі інші речовини, є джерелом життя всього світу, отже, в тому числі і людини. Землю Фалес уявляв плаваючою в цій первинній воді, яка наповнює весь світ. Небесна півкуля утворює зведення над земною поверхнею. Фалес відомий не тільки як фізик, але і як математик. Він знав, як виміряти висоту єгипетських пірамід на основі їх тіні, визначив значення для мореплавства Малої Ведмедиці, передбачив сонячне затемнення (585 р.) тощо. Греки відносили Фалеса до семи мудреців.

Одночасно з фізичною школою в іонійських містах в VI ст. склалася математична школа на чолі з Анаксимандром (611-545 рр.). У своєму творі “Про природу” Анаксимандр оголошує початком світу апейрон – нескінченну, безсмертну, що знаходиться у вічному русі, першостихію – матерію. З цієї першостихії (апейрон) виділяються два протилежні початки – тверде і рідке, тепло і холод, з яких шляхом різних комбінацій утворюються всі відомі нам предмети – земля, вода, повітря і вогонь. У центрі філософської системи Анаксимандра стоїть питання про походження і розвиток органічного світу. Світ (космос) уявлявся Анаксимандру таким, що розвивається і формується, породжуючи з себе вічно нові життя. В області математики Анаксимандру приписується складання систематичного курсу з геометрії, географії, складання географічних карт і постановка питання про кулеподібність землі і винахід сонячного годинника.

Учень Анаксимандра Анаксимен (585-525 рр.), сучасник Фалеса з Мілета, на місце невизначеної першостихії поставив абсолютно певний елемент природи повітря (аер) як усе утримуючий і об'єднуючий початок. З повітря шляхом розрідження і згущення утворюється видимий світ. З повітря все народжується, і в нього все знов повертається. Люди, тварини і рослини вдихають частки повітряного начала, що дає їм життя і рух.

Анаксимандр і Анаксимен вплинули великим чином на Піфагора (580-500 рр.), уродженця острова Самоса, найосвіченішої людини свого часу. Верховним началом усього сушого Піфагор вважав число.

Вся природа, за теорією Піфагора, є не що інше, як комбінація чисел і величин. Вся природа живе і міняється, лише одне число залишається вічно незмінним. Отже, число – основа всіх речей, першоджерело світу. Кожне явище може видозмінюватися до нескінченності, але чисельний його атрибут залишається незмінним.

Гегель правильно звертає увагу на “сміливість подібного твердження, яке відразу усуває все те, що уявлення вважає сутнім або сутнісним (істинним), і винищує чуттєву сутність”, вважаючи сутність в логічній категорії, хоч би дуже обмеженій і односторонній. Подібно тому, як число підлягає певним законам, так підлягає їм і всесвіт – цим уперше висловлюється думка про закономірність всесвіту.

З широкої ідеалістичної системи Піфагора і піфагорійців збереглися лише окремі положення про математичні ряди, пропорції і широко відома теорема Піфагора про співвідношення квадратів сторін трикутника, що входила до складу більш загального вчення про властивості квадратних чисел.

Заняття математикою і філософією Піфагор вважав вищою самоціллю людського життя. Життя, говорив він, подібне олімпійській грі, де одні шукають слави і вінків, інші вигод, а треті, справжні філософи, або друзі мудрості, приходять насолоджуватися найчудовішим видовищем: картиною світу. Спостереження і пізнання світу, доступне друзям мудрості, є найвище з усіх насолод і нагород.

Учні і послідовники Піфагора – піфагорійці – об'єднувалися в особливі релігійно-містичні союзи (гетерії), куди приймалися тільки обрані люди, що подолали певну спокусу і що належали здебільшого до олігархічних родів. Піфагорійські гетерії діяли головним чином у Великій Греції, беручи активну участь у політичному житті південноіталійських міст, особливо міста Кротона, де проживав один час і сам Піфагор. Прихильники Піфагора були переконаними захисниками аристократії і під час демократичних переворотів зазнавали гоніння.

Найбільшим грецьким філософом, сучасником Піфагора, вважається Геракліт з Ефеса (535-475 рр.). На жаль, наші відомості про Геракліта такі ж уривчасті і суперечливі, як і про Піфагора. За переказами, Геракліт вів аскетичний образ життя, віддалявся в гори,

цілком поринаючи в свої думки. Геракліт жив у бурхливу епоху грецької історії, в період постійних війн і переворотів, загостреної соціальної боротьби і частоті зміни урядів. Все це не могло не відбитися на його поглядах. Джерелом усього існуючого Геракліт вважає боротьбу (війну). “Війна – батько всіх речей” (“полемос патер пантоп”). Боротьба протилежностей – основа всякого буття і думки. У природі і в соціальному житті відбувається вічний рух, все тече і змінюється. Непостійна навіть ріка, в яку двічі не ввійдеш. Буття і небуття як самостійних категорій не існує. У процесі вічного руху і змін буття непомітно переходить в небуття і навпаки. У одні і ті ж води ми занурюємося і не занурюємося, ми існуємо і не існуємо. У своїх поясненнях всесвіту Геракліт підходить до діалектичного розуміння природи, і в цьому його величезна заслуга з точки зору науки. “Світ, – вчив Геракліт, – єдиний із всього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно запалюється і закономірно затухає”.

Причина наших помилок, по Геракліту, коріниться не в недосконалості наших почуттів, а в обмеженості нашого розуму. Істинне пізнання можливе тільки при усвідомленні процесу буття. Знаряддя пізнання слугує розум, що містить частину “божественного ефіру”, і справжніх результатів досягає тільки розум, що живиться почуттями. Основною функцією розуму є синтез, тобто узагальнення в одній думці розрізнених емпіричних спостережень. У синтетичній здатності Геракліт убачав відмінність між розумними і безглуздими людьми. Розумний від безглузкого відрізняється тим, що він прагне пізнати загальне, а безглуздий задовольняється деталями. Осел віддає перевагу чортополоху перед золотом, тому що для осла, що не задається високими цілями синтезу, чортополох дорожче за золото. У визнанні почуття первинним джерелом пізнання і суб’єктивності пізнання Геракліт стикається з софістами.

Свої думки Геракліт виклав у трактаті “Про природу”, з якого збереглося досить багато фрагментів. Писав Геракліт вишуканим стилем у вигляді афоризмів, не завжди зрозумілих навіть для сучасників, що прозвали його Гераклітом Темним.

У протилежність Геракліту, що розглядав світ як вічний рух,

Парменід (біля 500 р.), голова еліатської школи у Великій Греції, вчив про незмінність і вічність світу, про тотожність світу (буття) і мислення. Без буття немає і мислення. “Без буття не буде і мислення, бо мислення не що інше, як буття”. У світі не існує ні минулого, ні майбутнього, є тільки один теперішній час, думка. Поряд з дійсним світом, що досягається розумом, є інший – світ явищ, що сприймається нашими почуттями. Світ явищ є недосконалий світ. У подоланні чуттєвого світу і зануренні в надчутливий світ розуму і є, за Парменідом, задача, цінність і мета філософії.

Своє вчення Парменід виклав у поемі “Про природу”, написаній у вигляді афоризмів і алегорій, розуміння яких представляє чималі труднощі. Парменід вплинув великим чином на Платона, і він же поклав початок алегоричному тлумаченню міфів.

У визнанні синтезуючої функції розуму з Гераклітом погоджувався Анаксагор (500–428 рр.) з міста Клазомен у Малій Азії, сучасник, вчитель і друг Перикла. У протилежність іонійцям, що вважали за основу світу яку-небудь одну стихію, Анаксагор у трактаті “Про природу” визнавав нескінченну безліч стихій елементів, або сім’я (гомоймеріїв – подібно-окремих часток). З безлічі стихій, що постійно розщеплюються на якісно нові елементи, утвориться всесвіт. Цей всесвіт і упорядкування всесвіту є результатом дії світового розуму, “найчистішої і тоншої з усіх речей”.

Подібно багатьом своїм сучасникам, Анаксагор багато займався математикою та астрономією. Він висловив погляд, що зірки є розжареною масою, що місяць отримує своє світло від сонця тощо. Сам місяць уявлявся Анаксагору подібним до землі і населеним живими істотами.

Син багатого клазоменського громадянина, Анаксагор нехтував багатством і пошаною в рідному місті, цілком віддавшись науці. Перетворившись з багатого на жебрака, Анаксагор пишався тим, що він своїм розоренням зобов’язаний науці, що звільнила його від життєвої суєти. Досягши великої слави і впливу при Периклі, в кінці свого життя Анаксагор, звинувачений у безбожжі (асебії), вимушений був покинути Афіни і глибоким старцем помер у вигнанні в місті Лампсаке. Напис на його могилі свідчив: “У цій могилі лежить

великий Анаксагор, дух якого підіймався до найвищих істин”.

Таким чином, вже на ранніх етапах розвитку грецької філософії спостерігається боротьба матеріалізму й іdealізму.

Грецьку філософію не можна вважати самостійною областю знання. Наука і філософія в Греції склали єдине ціле. Вже в іонійській Греції фізико-математичні знання греків досягали високого рівня. Серед математиків V ст. великим авторитетом користувалися Епід, уродженець Хіоса, і афінянин Метон, який визначив довжину сонячного року в 365 днів, 8 годин і 57 хвилин. Метон, ще більше уточнив цю цифру і склав сонячний календар.

Нарівні з математикою греки займалися медициною, біологією, ботанікою, географією та історією. У кожній дисципліні існувало декілька шкіл, що змагалися одна з одною. Так, зі всіх медичних шкіл найбільшим авторитетом користувалася коська школа, представником якої був Гіппократ (середина V ст.), фундатор наукової медицини. Гіппократ написав багато творів з різних розділів і галузей медицини – патології, хірургії тощо. Основний принцип Гіппократа – в лікуванні слідувати природі (органічний принцип) і лише у випадку, якщо сама природа не дає зцілення, вдаватися до більш рішучих методів впливу на організм хірургії. Гіппократ займався не тільки питаннями медицини, але його цікавили також філософія і суспільні науки. У спеціальному трактаті “Про клімат і про відношення води і суші” Гіппократ встановлює роль географічного, власне кліматичного чинника. Всі зміни, що відбуваються в природі, людському організмі або соціально-політичній області, він пояснює впливом клімату, співвідношенням води і суші. Географічна точка зору у Гіппократа наведена з логічною послідовністю і переконливістю.

Першими картографами вважалися Анаксимандр (VI ст.) і Гекатей Мілетський (V ст.), що описав землю. Населена частина (ойкумена) представлялася круглим островом, з усіх сторін оточеним океаном. Середземне море розділяло ойкумену на дві частини: північну і південну. Південна частина в свою чергу розділялася Нілом і Аравійською затокою на чотири частини.

Про рівень біологічних знань можна скласти уявлення з вчення Емпедокла (490-430 рр.) про походження органічних речовин. Емпедокл намагався дати історію виникнення й еволюції організмів.

Згідно з Емпедоклом, у довгому ланцюгу органічного життя раніше за всіх з'явилися рослини, потім тварини і вже в самому кінці люди. У процесі органічного розвитку виживали лише види, найбільш пристосовані до даних умов, усі ж інші гинули. У теорії Емпедокла, як і в теоріях усіх його сучасників, діалектичні пояснення переплітаються з метафізичними. Визнаючи закономірність еволюції органічного світу, Емпедокл у той же час вводить в органічний процес душу, однаково властиву як рослинам і тваринам, так і людям.

Демокрит з Абдери (460-370 рр.) систематизував науково-філософські знання класичної Греції і розвинув вчення ранніх грецьких філософів-матеріалістів.

Демокрита з повною впевненістю можна назвати найбільшим матеріалістом класичної Греції. Він мав ґрунтовні пізнання у всіх галузях тогочасної науки: математиці, фізиці, медицині, астрономії, музиці і філології. Демокриту належить трактат, що зберігся в уривках, “Про будову тварин” і трактат “Про походження сім’ї, рослин і плодів”. Демокрит відкидає множинність елементів Анаксагора, визнаючи єдиною субстанцією матерію, розливу в пустому просторі. Пустий простір аналізувався Демокритом для пояснення руху і поділу матерії. Він усуває з своєї системи всі наддослідні начала, зводячи всі природні феномени до дії механічних законів тяжіння і відштовхування атомів, найдрібніших неподільних матеріальних часток. Незмінні за якістю атоми розрізняються за формою, величиною і вагою. Внаслідок своєї ваги атоми падають у пустому просторі, наштовхуються один на одного, даючи всілякі комбінації і поєднання.

Немає нічого істинного, нічого достовірного, крім первинних елементів атомів і пустоти. Тільки вони існують насправді. “Початок всесвіту – атоми і пустота”.

Всесвіт є не що інше, як комбінація атомів, що постійно міняється в трьох напрямках: відносно форми, поєднання і положення. Рух і зіткнення атомів здійснюються не випадково, а за певними законами, які можуть бути пізнані людським розумом. Зв’язуючим началом у Демокрита, як і в концепції Анаксагора, є розум (логос), але який стоїть не поза природою, а з нею тісно пов’язаний, нею зумовлений. Продовжувачем і популяризатором поглядів Демокрита був Епікур (IV

ст.).

За своїми політичними поглядами Демокрит, як видно з фрагментів його висловлювання, що збереглися, був прихильником демократії і сильної демократичної держави-поліса. Демокрит говорив: “Бідність у демократії настільки ж краща за так зване благополуччя (громадян) при царях, наскільки свобода краща за рабство”.

Анаксагором і Демокритом закінчується перший період грецької філософії.

Александрійський період

Центром науково-літературної творчості була єгипетська Александрія, ім'ям якої весь елліністичний період грецької літератури іноді називають *александрійським періодом*.

Осередком науково-педагогічної діяльності був *Александрійський мусейон* – водночас вища школа, науковий інститут і колосальна бібліотека. Відкритий у 308 р. з ініціативи *Деметрія Фалерського*, Александрійський мусейон (“храм муз”) представляв розширену копію Платонові Академії й Аристотелівського Лікея. За кількістю наукових сил, допоміжних установ, книг і навчальних посібників Александрійський мусейон перевершував усі подібного роду установи інших міст. У I ст. до н.е. в александрійському книгосховищі нараховувалося до півмільйона оригінальних рукописів, з великою старанністю зібраних з усього світу. Один тільки “Каталог творів, який просяяв у всіх сферах освіченості”, що знаходився в Александрійській бібліотеці, складав сто двадцять книг. До кожного автора додавався особливий коментар, з таких коментарів згодом складалась ціла література (*схолії*), що служила у деяких випадках коштовним джерелом при вивченні античної історії. Укладачем “Каталогу” був поет і грамастик *Каллімах*, охоронець царської бібліотеки. Каллімах є яскраво вираженим типом александрійського вченого, що володів найрізноманітнішими відомостями зі всіляких сфер знання. Каллімаху приписували 800 творів, написаних прозою і віршами, з історії, граматики, поезії тощо. Але творча обдарованість Каллімаха стояла значно нижче його здібності. Учнями Каллімаха були *Ератосфен* і *Аполлоній Родоський*, що зайняв після смерті Каллімаха посаду царського бібліотекаря.

Крім Александрійського мусейона, були мусейони в Антіохії, Пергамі, Сіракузах і в інших великих містах. Елліністичні уряди не шкодували засобів на поповнення і утримування бібліотек, розглядаючи їх як один із засобів зміцнення свого авторитету в очах суспільної думки всередині країни і за її межами.

Кількісний ріст літературної продукції не завжди, на жаль, збігався з її якісним зростанням. Скоріше навіть помічалось зворотнє співвідношення. Чим далі, тим більше виступали негативні сторони *александринізму* – риторичний і дидактичний (повчальний) елемент, навмисна вченість, сентименталізм і втрата художнього почуття міри. Усе це в сукупності свідчило про розрив між літературою і життям, неминучим наслідком чого було виродження й умирання науково-художньої творчості.

Особливим родом літератури були *соціальні романи*, що запам'ятали утопічні настрої елліністичного світу.

У соціальних романах-утопіях *Евгемера*, *Ямбула* й ін. описувалися фантастичні країни, “острови блаженних” і “сонячні царства”, які представляли повну протилежність реальній дійсності. Романи-утопії давали вихід творчій фантазії, вели людей від стомлюючого міського життя з її вуличною штовханиною, поганим повітрям і бідною рослинністю в “сонячні царства”, у чудесну Індію і щасливу Аравію з їх казковою велетенською і різноманітною рослинністю. Там чудова природа, приємне повітря, з математичною точністю повторювані припливи і відливи моря, однакової тривалості дні і ночі, найбагатша рослинність, олія і вино в достатку, плоди очерету самі собою перетворюються в солодкий хліб, вічно сяє сонце. Люди “сонячного царства” (геліополіти) насолоджуються квітучим здоров'ям, правильно складені, живуть до ста п'ятдесяти років і, досягнувши глибокої старості, самі себе позбавляють життя. Хворих і інвалідів у “сонячному царстві” не буває, немає також лікарів – усе робить сама природа. Геліополіти релігійні, поклоняються сонячному диску і зіркам як самим святим і чистим створенням природи. Живуть вони групами по 300-400 чоловік у кожній. На чолі кожної групи стоїть патріарх (родовий цар, чи філобасілевс). Існує правильна зміна праці, що знищує одноманітність, що калічить людську природу. Громадяни

“сонячного царства” поперемінно займаються розумовою і фізичною працею – ремісничують, збирають плоди, керують, прислужують тощо.

Приватної власності в геліополісі не існує ні в якому вигляді, не існує і родини. Діти належать усій громаді і нікому зокрема. Після народження діти піддаються іспиту і добору, і тільки найбільш міцних з них залишають у живих. Живучи в умовах розкішної природи, на вічно квітучих луках, геліополіти ретельно займаються науками, особливо астрономією, спостерігаючи за життям їхнього головного бога – неба. Дійсне життя, як сказано, представляло повний контраст тому, що зображувалося в утопіях і романах. Люди, не вдоволені дійсністю, що утомилися і не бачили виходу зі свого положення, прагнули хоча б у мріях перенестися в далекі країни і перетворитися в громадян “сонячного царства”.

Елемент фантастичного і чудесного в неабиякій дозі міститься і в *історичних здобутках* еллінізму. Військові походи й експедиції, подорожі купців і туристів доставляли багатий матеріал історіку, відкривали раніше невідомі країни, знайомили з побутом, культурою, мовою і віруваннями інших народів. На цьому ґрунті зароджувалися ідеї *всесвітньої історії*, етнографії й історичний роман.

Більшість елліністичних істориків були придворними історіографами, що, природно, не могло не відбитися на їхніх історичних концепціях і оцінках. Найбільш відомими істориками елліністичної епохи є *Феопомп* з острова Хіуса (IV в.), *Ефор*, *Діодор Сицилійський*, *Полібій* (201-120 рр.).

З філософських систем найбільшою популярністю в елліністичному світі користувалися три системи: 1) стоїків, 2) епікурейців і 3) циніків. Загальною усім їм рисою була їхня етична і практична основа. У фокусі їхньої уваги стояла людина і її відношення до світу, держави й інших людей. Проблема була загальною, але методи її вирішення різні.

Основоположником стоїчної філософії вважають *Зенона Молодшого* з міста Кітія на острові Кіпрі, учня Кратеса Циніка. Зенон жив наприкінці IV ст. і мав звичай викладати своє навчання в “кольоровому портику” (“стоа пойкиле”) в Афінах, звідки й вульгарна назва – “стоїчна філософія”. Ідеї Зенона звів до системи і доповнив

Клеант із міста Аса в Місії, сучасник Зенона, і особливо *Хрисипп* із Сол у Кілікії (282-208 рр.).

Стоїки поділяли філософію на три частини: 1) логіку, 2) фізику і 3) етику. У центрі знаходиться етика, якій підлегла логіка і фізика. Фізика показує, що все існуюче є тіло, що діє чи страждає, активне чи пасивне. Логіка ж учить правильно мислити і ясно виражатися, що необхідно для впливу на навколишній світ і подолання пасивного стану. Ціль людського життя є *щастя*, а щастя полягає у свідомій суспільній і особистій діяльності, що протікає за законами людського розуму. Осяяна світлом розуму діяльність мовою стоїків називається *чеснотою*. Чеснота складається з чотирьох складових частин: 1) справедливості, 2) проникливості, 3) мужності і 4) розважливості. Усі ці якості необхідні людині для широкої активної діяльності в інтересах усього людства.

У порівнянні зі служінням усьому людству чи навіть усьому світу любов і турбота про окремі соціальні групи і людей у навчанні стоїків відходить на другий план. Людина, родина, група, клас, держава й ін. розчиняються в більш високому космічному, чи *всесвітньому, ідеалі*. Перед цим всесвітнім ідеалом усі народи, держави і люди рівні. Таким шляхом стоїки логічно приходили до космополітизму і визнання рівності між вільними і рабами, між греками і варварами. У цьому полягає прогресивна сторона стоїчної філософії.

Активним початком людської істоти є душа, а переважну силу душі складає *розум*. Через душу і розум людина зв'язується з усім всесвітом (космосом). Подібно людині космос складається з двох початків – пасивного й активного, матерії і розуму. Всесвітній розум є бог, обумовлений як ефір, чи життєздатний *праогонь*, з якого народжується світ. Світ не вічний. Через визначений період світ гине від вогню і знову з того ж самого правогню відроджується в оновленому вигляді. Світову пожежу стоїки називали всесвітньою необхідністю, або *долею*.

Стоїчна філософія закликала до дії, неослабної роботи над собою, до серйозного вивчення спеціальних наук і філософії. У цей період стоїчна філософія не була відірвана від практичного життя. Стоїки вірили в можливість створення ідеального суспільства, всесвітньої

держави, побудованої раціональним шляхом на основі розуму і наукових даних. Серед стоїків було чимало видатних розумів і добре освічених людей.

Загальною популярністю користувалися два стоїчні філософи: *Панецій* (180-110 рр.) і *Посідоній* з Апамеї в Спрії (135-51 рр.). Особливо цікавий останній, що поєднав глибоку філософську освіту із широким знанням спеціальних дисциплін. Посідоній відомий як філософ, математик, природознавець і історик. Стоїки дуже впливали і на практичну політику як радників державних мужів, так і царів. Згодом, у період Римської імперії, стоїцизм виродився і перейшов до проповіді пасивного відношення до життя і квієтизму. Такий був, наприклад, стоїцизм римських філософів Сенеки і Марка Аврелія.

Відмінну від стоїків філософію розвивали епікурейці. Засновником епікурейської філософії був *Епікур* (341-270 рр.). Епікур, сучасник Зенона, у 306 р. оселився в Афінах, придбав сад і в цьому “саду Епікура” викладав слухачам основи своєї філософії. За переказами, Епікур написав триста книг, з яких жодна до нас не дійшла. Збереглися уривки з пізніх письменників, за якими відновлюють ідеї Епікура.

На противагу стоїкам, що вважали основою пізнання розум, Епікур ширим джерелом пізнання визнавав почуття – *відчуття*. Відчуття виходять чисто зовнішнім шляхом у результаті випадкового зчеплення атомів. У цьому Епікур примикав до атомістики Демокрита. Людська душа, за Епікуром, складається з найтонших атомів, подібно ефіру розлитих по всьому тілу. Щастя людини, що складає ціль усякої філософії, полягає в усуненні неприємних і створенні приємних відчуттів. Досягається це шляхом впливу на почуття розуму і стримування від усяких надмірностей, тобто помірністю. У цьому епікурейці стикалися зі стоїками.

У створенні щиросердечної рівноваги і спокою Епікур убачав вище щастя людини – атараксію. Атараксія припускає волю від усякого страху, особливо від страху смерті і богів. Існування останніх Епікур не заперечував, але він не думав, що вони хоч у якій-небудь мірі піклуються про людей. Негативно ставився Епікур також до *держави*, докорінно розходжуючись у цьому питанні зі стоїками, що

закликали спочатку до активної участі в суспільному житті і політиці. Навпаки, крайній індивідуаліст, Епікур дивився на державу як на джерело прикростей і невдоволень, заподіюваних індивіду. Звідси випливав його заклик до помірності від громадського життя. “Живи приховано” – така мораль Епікура. Найбільш повний виклад епікуреїзму дав римський поет-філософ *Тим Лукреції Кар*.

Ще далі в проповіді атараксії і негативного ставлення до держави пішли циніки. Засновником цієї філософії вважають *Антисфена* (440-366 рр.), учня і друга Сократа. Навчання циніків виникло в середовищі бідної інтелігенції великих міст. Циніки подібно Сократові залишали свої заняття і жили в страшному нестатку, цей нестаток вони звели в особливу філософію. Циніки заперечували всі суспільні встановлення держави – власність, родину, рабство, етичні норми і т.д. Їхнім гаслом був заклик до природи, до простого способу життя, незалежності. Проповідь циніків знаходила велике число прихильників серед народних мас, вільних і рабів, незадоволених існуючим ладом, організувала їх і закликала до боротьби.

Найвідомішим з філософів-циніків був *Діоген* з міста Сінопи на Чорному морі (404-323 рр.). Діоген вступив до числа учнів Антисфена, перейнявся його філософією і послідовно провадив її до життя. Живучи в крайній бідності, Діоген, що обріс довгою бородою, удень ходив по вулицях міста без сандалій, з ціпком у руці і торбою за плечима. Ночі він проводив у бочці за містом. Нехтуючи всіма і всім, Діоген думав своїм дійсним покликанням “керувати людьми”. Існує переказ, що Діоген, до якого прийшов Олександр Македонський і висловив бажання зробити все, що захоче філософ, попросив у нього єдиної милості: не заслоняти йому сонця. Олександр виконав бажання філософа, сказавши при цьому: “Якби я не був Олександром, то бажав би бути Діогеном” [30, с. 68]. Це вказує на популярність вчення циніків не тільки в народному середовищі, але навіть і в придворних колах.

Елліністична релігія

Ідея всесвітності і загальності, що складає ядро світогляду людей елліністичної епохи, знаходить своє вираження також у релігії.

Відмітною рисою елліністичної релігії є її синкретизм, сполучення

раціоналізму, містики й універсалізму. Своє вираження названі особливості елліністичної релігії знайшли в трактаті “Священна хроніка” *Евгемера* (III ст.). Евгемер намагався раціоналістично пояснити походження богів і релігії. Він оповідав, що під час свого перебування на острові Панхеї відкрив напис, на якому була записана вся історія людства і перераховані діяння богів Кроноса і Зевса. З цього він робив висновок, що боги і герої є не що інше, як обожнені сильні люди, а міфологія – вбрана в чудесне історія. Обожнювання має на меті вселити людям страх і зробити їх більш покірними і слухняними. Навчання Евгемера (евгемеризм) мало багато прихильників як у Греції, так і в Римі.

Інші йшли далі Евгемера і заперечували взагалі існування богів, а релігію, подібно Евгемеру, вважали обманом. Таких поглядів тримався, наприклад, *Феодор* з Кірени, прозваний безбожником (атеїстом). На жаль, з безсумнівно багатой атеїстичної літератури до нас дійшли тільки незначні уривки, за якими важко відновити хід думок їхніх авторів. Більш повні наші відомості про філософів-богословів ідеалістичного і містико-релігійного напрямку. До їхнього числа належать два знамениті александрійські богослови – євреї за походженням – *Аристокл* (III ст.) і *Філон* (I ст.). Їхні системи представляли вигадливе сполучення ідей Платона й Аристотеля з навчанням єврейських рабінів. Бог їм представлявся відверненим початком, відділеним від світу, але впливає на нього за допомогою божественної, настільки ж відверненої сили *Слова*, або *Логосу*. Логос же ототожнювався зі світовою душею і творцем світу, що пов’язує світ з богом. Концепція Філона дуже вплинула на християнську релігію.

Релігійний синкретизм виражався у злитті одних божеств з іншими і появі нових універсальних божеств. Старі антропоморфні боги втрачали свої реальні риси, абстрагувалися і, змішуючись з чужими богами, перетворювалися в універсальні відвернені божества. Поруч зі старими грецькими і східними божествами з’являлися нові, безтілесні боги і богині, – Добрих справ, Чистоти, Справедливості, Долі і т.д. Особливо поширена була у всіх суспільних прошарках віра в Долю, що приносить щастя й удачу, кар’єру, славу і багатство. Неважко відшукати соціально-психологічні корені цієї віри. В епоху

глибоких політичних потрясінь, міжособних війн, частих змін у житті суспільств і індивідів, запаморочливих успіхів і настільки ж несподіваних падінь цілком закономірна поява в божественному пантеоні таких богинь, як Щастя, Доля і Вдача.

Божественність приписували усьому, що здавалося незрозумілим, сильним і владним, і насамперед царям. Подібно іншим божествам царі мали свій культ і культові прізвиська: Рятівник (Сотер), Благодійник (Евергет), Виявлений (Епіфан), новий Діоніс і т.д.

Головні філософські системи еллінізму, стоїцизм і цинізм, містили в собі чимало містико-релігійних положень. Сполучною ланкою між релігією і філософією було питання *про смерть* і *про загробне життя*. Питання про загробне життя заклало основу *елевсинських містерій* Деметри і культ давньофракійського героя Орфея (*орфізм*), що злилися в одну складну релігійно-містичну систему, яка одержала широке поширення в країнах еллінізму. Релігійний синкретизм і містицизм виражені також і в культі *Серапіса*, головного божества птоlemeївського Єгипту. На честь Серапіса в Александрії був побудований чудовий храм (Серапейон), згодом зруйнований християнами.

Зі східних божеств більше за все прозелітів (прихильників) мала фригійська богиня *Кібела* (Велика Мати). Спочатку Кібела була фетишем, метеоритом, шанованим у малоазійському місті Пессінунте. Згодом вона еволюціонувала в жіноче божество, у подательку життя, матір усього існуючого. В основу культу Кібели покладений міф про нещасливу любов Кібели до пастуха, красеня Аттіса. Жагуче любляча Кібела силою свого почуття воскрешає трагічно загиблого Аттіса. Віра і любов перемагають смерть! Посвячені у таємниці цієї релігії (*місти*) намагалися шляхом екстазу досягти такого стану, коли вони, по навчанню їхньої релігії, і самі перетворювалися в безсмертних істот, близьких до богів.

Вивчення елліністичних релігійних вчень підтверджує ту правильну думку, що яку б зовнішню форму релігія не приймала, в остаточному підсумку вона завжди прагне до єдиної мети: відвернути людей від суворої дійсності і соціальної боротьби обіцяюкою блискучих перспектив у фантастичному світі майбутнього загробного

життя.

Софісти і Сократ

Софістика як напрям у філософії та політиці була значним чинником культурного і соціального життя класичної Греції.

За своєю професією софісти були мандруючими вчителями мудрості і красномовства, що переїжджали з одного міста в інше. Вони виступали на суспільних святах і урочистостях, виголошуючи відповідні цим дням промови-панегірики місту, надмогильні промови, хвалу якій-небудь особі, суспільному діячу, командиру, поету або письменнику.

Крім демонстрації власних талантів, зразків красномовства і блискучого стилю, софісти займалися викладанням риторики, логіки, граматики і психології. Як вправи учням пропонувалися найрізноманітніші теми, що мали на меті розвинути їх логічні і словесні здібності: панегірики павичам, мишам, горщикам, солі тощо. Негативною стороною софістики був доведений до крайніх меж формалізм, що нерідко переходив у гру словами і поняттями, в схоластику. Філософський скепсис і суб'єктивізм не заважали, однак, деяким софістам з успіхом займатися науками і мистецтвами.

Софістів ділять на старших і молодших. Із старших найбільш відомі Протагор і Горгій. До молодших софістів належать Антифонт, Алкідамант і Критій.

Розквіт софістики відноситься до другої половини V ст., до часу високого розвитку соціально-економічного, політичного і культурного життя Афін. То був час, коли стара система знання, що покоїлася на іонійській натурфілософії і наївному реалізмі, вже не могла задовольнити запити людського розуму, особливо в області суспільних наук. Соціальне життя, накопичений досвід і культурно-філософські запити часу не вмщалися в межах старих теорій і філософських систем.

Уперше в історії людської думки вставало питання про природу самого знання. Що таке знання? Як воно створюється? Що є критерієм об'єктивної істини, і, нарешті, взагалі, чи існує об'єктивна істина?

На останнє питання софісти давали негативну відповідь. Повніше всього точка зору наукового суб'єктивізму або релятивізму

(відносність) проведена в творах Протагора, сучасника Перикла і Сократа, одного з найвідоміших грецьких софістів. Всяке пізнання, вчив Протагор, суб'єктивне і тому має значення тільки для тієї людини, яка його приймає. Виникаючи з взаємодії наших почуттів і природи, пізнання розрізняються для кожного індивіда в залежності від відмінності органів, що їх сприймають. Ніякого надлюдського знання і надлюдських істин, у тому числі і релігійних, не існує. Кожний про речі судить у міру свого розуму і вважає цю думку правильною доти, поки його противник логічними аргументами не доведе йому протилежного. Що здається людині правильним, те і насправді правильно. “Людина – міра всіх речей”. Кожна річ має дві сторони і може бути така, що розглядається з двох точок зору. Так, наприклад, хвороба для хворого – зло, для лікаря – добро, і обидві думки однаково правильні. Добродесність же, про яку так багато сперечаються філософи, Протагором розглядається як найкращий (моральний) стан, що приводить людину до діяльності.

У дещо зміненому вигляді думку Протагора повторює інший відомий софіст Горгій (483-375 рр.) з міста Леонтії в Сицилії. Горгій користувався славою блискучого оратора, письменника і поета. У творі “Про природу”, або “Про неіснуюче”, Горгій висловлює думку, що буття, як такого, самого по собі не існує. Дійсно, говорить Горгій, якщо що-небудь дійсне й існувало б, то воно не могло бути виражене в словах, бо слова не адекватні думці. Задача філософії, за Горгієм, є не в прагненні відшукати істину, бо такої не існує, а в спонуканні людей до доцільної, корисної і приємної діяльності. “Мудрий не може прагнути до пізнання, він може тільки збуджувати в інших людях ті враження, які йому найбільш бажані”.

Заперечуючи існування загальнообов'язкових істин, софісти сильніше за своїх попередників філософів-натуралістів підкреслювали значення методу відбору і групування матеріалу, що в той час було великим науковим прогресом. Тільки володіючи філософським методом, вчили софісти, можна охопити всю різноманітність природних і соціальних явищ. Знання організує природні здібності людини, допомагаючи йому орієнтуватися в складних умовах навколишнього життя. Освічена людина, в повному розумінні довершена, або добродійна людина, – це така, яка вміє встановлювати

правильні стосунки з навколишнім соціальним середовищем.

Такі основні положення софістики, в більшій або меншій мірі відображені у висловлюваннях усіх софістів. Взагалі ж вчення софістів важко уніфікувати, оскільки між філософами, які приєднувалися до софістського напрямку, були істотні розходження з найважливіших питань. Відносно релігії софісти висловлювали погляди, що підривали стару віру в богів. У творі “Істини” Протагор заперечував можливість раціонального знання про богів. “Відносно богів, говорив він, я не можу сказати, чи існують боги чи ні. Багато що перешкоджає пізнанню цього: по-перше, неясність самого предмета і, по-друге, стислість людського життя”. Ще далі пішов софіст Діагор Мілетський, що абсолютно заперечував існування богів і необхідність культу. Не меншою сміливістю і новизною відрізнялося висловлювання софістів відносно рабства. Рабство, а також рабовласницька держава (поліс) оголошувалися категоріями не логічного, а історичного порядку, тобто невічними.

Софіст Алкідамонт стверджував, що “бог створив усіх рівними, природа нікого не зробила рабом”. Відносно держави софісти висували ідею історичного походження держави і природного права. Держава і закони розглядалися як результат договору, а демократія – як організований захист бідних і слабких проти замахів на їх права з боку сильних і багатих. Деякі з софістів, наприклад, Калікл, проповідували право сильного і виправдовували олігархічні перевороти.

В історії античної культури софісти займають приблизно таке ж місце, яке в західноєвропейській культурі займають французькі енциклопедисти XVIII ст. Не було жодної життєвої сфери, якої б не торкнулися софісти. В економіці, політиці, математиці, природознавстві, соціології – у всіх областях людського знання софісти поставили ряд питань і висунули багато нових точок зору. Однак вирішенню цих питань заважали ідеалістична основа філософії софістів, властивий їм скепсис і суб’єктивізм.

До софістів безпосередньо належав Сократ (469-399 рр.), син афінського скульптора Софроніска і сам скульптор.

Незважаючи на свою бідність, Сократ зумів, однак, дістати солідну філософську освіту, виявивши в цьому відношенні велику

силу волі. З іншого боку, це характеризує й Афіни, де навіть найбідніша людина могла займатися тонкими і складними питаннями науки і філософії. Вчителями Сократа були софісти. Події зовнішнього життя Сократа надто прості. Під час Пелопоннеської війни він брав участь у трьох битвах, у Потідеї він врятував життя Алквіаду. Як притан він брав участь у процесі стратегів, що командували флотом у битві при Аргинуських островах. На процесі Сократ виступив проти думки більшості зборів, що засудила стратегів до смерті.

У 399 р. афінським судом Сократ був звинувачений у безбожжі і засуджений до смерті. Йому було поставлено в провину, що вчення, яке проповідується ним, підриває основи державності і демократії.

Міркування Сократа про те, що управляти державою повинні не всі, а люди “знаючі”, “умілі”, “кращі”, тобто аристократи, були явно направлені проти основних принципів афінської рабовласницької демократії. Серед друзів Сократа було багато прихильників олігархії.

Згідно з переказом, Сократ помер у надзвичайному спокої, вважаючи себе абсолютно невинним у висунутих проти нього обвинуваченнях. На пропозицію одного з своїх учнів і друзів, Крітона, що радив йому бігти в Фессалію, Сократ відповів відмовою, вважаючи таку пропозицію негідною щодо законів країни. На питання друзів, як Сократ бажав би бути похованим, він відповів, що це для нього абсолютно байдуже. “Після його смерті не буде того Сократа, який ось тепер говорить зі своїми друзями, але замість живої людини залишиться його холодний, бездиханний труп”. Після бесіди з друзями Сократ прийняв принесену йому чашу з цикутою (отрутою) і скоро помер. Художній опис останніх хвилин життя Сократа дав його учень, філософ Платон, в “Апології Сократа” і в діалозі “Федон”.

В основному вчення Сократа було таке. Сократ був раціоналістом і вважав розум основою людської істоти, а знання – вищою добродієністю. Методом наукового пізнання він разом з софістами визнавав систему питань і відповідей, шляхом суперечки можна було, за Сократом, дійти до істинного висновку. Сократ абсолютно відкидав пізнавальний нігілізм софістів. При цьому центр філософії і гносеології Сократ з області фізики і зовнішнього світу переміщав в етичну область і внутрішньо-психологічну сферу. Інстинкт, або

внутрішній голос, який Сократ називав “даймоном”, підказував йому, що існують абсолютні етичні цінності. Розум ці цінності не осягає, це нерозумні, або нераціональні, істини. Абсолютним, дійсним знанням володіє тільки Бог, людина ж знає тільки одне, – що вона нічого не знає. На свою вчительську діяльність Сократ дивився як на служіння або, як він образно виражався, як на мистецтво повитухи (майєтику), що допомагає народитися думці. Його мета – знайти не саме знання (софія), а розпалити любов до знання, особливо до вищого з усіх знань – філософії.

Пізнавальний процес, вважав Сократ, починається з пізнання самої людини. “Пізнай самого себе” – такий лозунг сократівської філософії і гносеології.

Сократ прагнув, таким чином, подолати гносеологічний і етичний скепсис софістів і стверджував, що існує об’єктивна істина. Але ідеалістична основа філософії у Сократа і софістів була загальною. Вчення Сократа підготувало підґрунтя для платонівського ідеалізму.

Подібно софістам Сократ мав своє коло прихильників або друзів, з якими він вів бесіди з різних питань практичного життя і теоретичної думки. Заняття сократівського гуртка відбувалися в гімназіях, на площах і в приватних будинках. Сократ був свого роду “мандруючим філософом”.

У числі учнів Сократа було багато відомих діячів того часу, дуже різних за своїми поглядами, настроями і соціальною приналежністю. При всій відмінності поглядів усіх їх приваблював діалектичний метод Сократа, що розумівся ними як уміння добре говорити, сперечатися і чинити “згідно з власною природою”.

Звертаючись до характеристики політичних поглядів Сократа, ми повинні перш за все підкреслити їх взаємозв’язок з його етичною теорією. Як і софісти, Сократ підтримував культ розуму, сприяв впливу наукових знань на область політичних досліджень. Але йому було недостатньо пояснення явищ політичного життя. Для нього важливішим було обґрунтування і укріплення в цій області позитивних ідеалів, і цим пояснюється тісний зв’язок між етикою і політикою в рамках його філософського вчення. У випадку з Сократом наголос потрібно поставити на недостатку єдності, що пояснюється прагненням філософа охопити всі сторони людської діяльності.

Вихідною точкою пояснення Сократом політичних відносин було переконання в тому, що й тут повинні існувати загальноприйняті істини, зрозуміння яких повинно надати політичній діяльності той позитивний сенс, якого вона часто не має. Головними такими істинами Сократ вважав справедливість (*dikaiosyne*), або право (*dikaion*), та закон (*nomos*, *nomimon*), яким він, на відміну від софістів, надавав абсолютної правильності, будучи переконаним в їх загальнообов'язковості. Він не підтримував розпочатого софістами штучного протиставлення справедливості і законності та, не соромлячись примхливості людських принципів, проголошував їх втіленням справедливості, ототожнюючи таким чином справедливість із законом.

У “Споминах” Ксенофонта згадується цікава бесіда Сократа з софістом Гіпієм щодо справедливості. У відповідь на прохання Гіпія дати своє визначення цього важливого морально-правового поняття Сократ сказав: “Що законне, те й справедливе” (*to nomion dikaiion einaï*). При цьому Сократ погодився з Гіпієм, що під законом потрібно розуміти те, що громадяни за загальною згодою написали, встановили, що потрібно робити і від чого потрібно відмовитись у своїй діяльності. А на запитання софіста: “Хіба ж можна надавати серйозного значення законам і поклонятись їм, коли самі законодавці часто відмінюють і переробляють їх?” – Сократ відповідає характерною паралельністю з військовою справою, що потрібно сумніватись у значущості військової дисципліни та відваги.

Це зрозуміло, що Сократ розумів відносність будь-якої постанови. Це можна побачити в тій же суперечці з Гіпієм. Намагаючись обґрунтувати об'єктивну всевишню природу законів, він посилався на такі порівняно міцні установи, як загальні для всіх людей неписані закони про повагу до богів. Але відома умовність, звичайність правових установ не повинна, на думку Сократа, ставити під сумнів їх значення як цементуючої людське суспільство норми. Звідси визначення ним обов'язковості підкорення законам, оскільки вони не відмінені і залишаються в силі, тут з'являється ототожнення справедливості з законом. Наскільки принциповим було це переконання Сократа – виконання свого патріотичного обов'язку, підкорення існуючим законам – показує особистий приклад Сократа.

Приговорений судом своєї країни до смертного покарання, Сократ підкорився закону і відмовляється від запропонованої друзями втечі. Платон в діалозі “Критон” з неймовірною майстерністю малює драматичну сцену: наполягання Критона, який радив не підкорятися несправедливому рішенню, і заперечення Сократа, який доводив, що потрібно послідовно дотримуватись головного морального принципу, що забороняє відповідати несправедливістю на несправедливість.

Під кінець Сократ пропонує співбесіднику уявити, як реагували б на його спробу втекти самі афінські закони.” Скажи ж, Сократе, – пропонує він можливу в такій ситуації реакцію законів, – що це ти задумав? Чи не задумав ти своїм вчинком знищити, наскільки це від тебе залежить, нас, закони, та всю державу? Чи, по-твоєму, може ще стояти держава, в якій судові рішення не мають ніякої сили і за бажанням окремих осіб стають недійсними або відміняються?” (Критон).

Даного вислову достатньо, щоб говорити про те, наскільки серйозно і з повагою відносився Сократ до законів, бачив у них втілення морально-правової норми – справедливості. Відповідно як це пристосовувалось ним для своїх морально-правових норм, знання постійного вираження права – закону – прирівнювалось ним до володіння справедливості. Обґрунтуванням цього положення присвячена бесіда Сократа з Евфідемом, яку занотував Ксенофонт (“Спомини”). Ця бесіда коротка, але лаконічна, відзначена як найяскравіший приклад сократівської логіки.

– А чи знаєш ти, які справи називаються справедливими? – запитав Сократ.

– Це ті, які підкоряються законам.

– Виходить, що хто робить справи, які підкоряються законам, той робить справедливі діла, які і повинен робити?

– Саме так.

– Відповідно хто робить справедливі справи, той справедливий?

– Вважаю, що так, – відповів Евфідем.

– Так ти вважаєш, що хто-небудь підкоряється законам, розуміючи, що вони керують?

– Не вважаю, – відповів Евфідем.

- А чи думасш ти, що хто-небудь розуміє, що потрібно робити це?
– Не думаю.
– А чи знаєш ти, що хто-небудь робить інше, а не те, що, на його думку, потрібно робити?
– Ні, – відповів Евфідем.
– Виходить, хто знає постанови закону, що торкається людини, той робить справедливі справи?
– Звичайно, так.
– Відповідно хто робить справедливі справи, той справедливий?
– А хто ж, як не він? – відповів Евфідем.
– Виходить, що врешті-решт ми робимо справедливе визначення, що справедливий той, хто знає постанови законів, що торкаються людини?
– Мені здається що так, – відповів Евфідем”.

Отже, в політиці, як і в етиці, Сократ визначає провідну роль за раціональним критерієм. Значення цього факту потрібно підкреслити для розвитку політичної думки. Акцент на значення політичної норми, безумовно, сприяв введенню в її елементи наукового вивчення. Справедливо висловлюється щодо цього В.С. Нерсесянц про вклад Сократа в розвиток теоретичної думки: “Обговорення моральної, політико-правової проблематики він підіймає на рівень логічних понять, закладаючи тим самим початки особистого теоретичного вивчення в даній сфері. В цьому плані Платон і Аристотель – прямі продовжувачі логіко-філософських та політико-теоретичних досягнень С о к р а т а ” [3 1 , с. 125].

У Ксенофонта і Платона можна знайти багато роздумів Сократа, сенс яких зводиться до прямої залежності благополуччя і щастя держави від розумно обґрунтованої діяльності її керівництва. Вони відповідно до Сократа не можуть розраховувати на успіх без належної підготовки, без вивчення своєї справи. Політика – це особлива область діяльності, і саме тому – специфічна область знань. Без політичної освіти неможливо займатись політичною діяльністю.

Все це було цілком природно з точки зору того соціолого-раціоналістичного напрямку в філософії, до якого належав Сократ.

Але винятковий упор на знання, більш того, проголошення політичної освіти обов'язковою умовою успішної державної діяльності з практичної точки зору могли бути витлумачені – і дійсно пояснювались – дещо по-різному. З одного боку, вимога обов'язкової політичної освіти означала вплив на державне життя принципу компетентності: владу повинні впроваджувати не всі люди, а в першу чергу ті, хто може розумно судити про державні справи, інакше кажучи, отримавши необхідну практичну і теоретичну підготовку, люди освічені.

Проти цього, в принципі, було б важко суперечити, якщо б, з іншої сторони, виконання цієї вимоги, в умовах античного класового суспільства, не оберталось в обмеження прав народу, обмеження демократичних і, навпаки, утвердження аристократичних принципів життя. Насправді, якщо державними справами повинні займатись тільки відповідно освічені люди, а така освіта потребує багато вільного часу і грошей, доступна тільки представникам суспільної верхівки, заможної і знатної меншості, то введення принципу компетентності означало б верховенство аристократії, причому не тільки інтелектуальне, але й соціальне.

Потрібно думати, що це було зрозуміло і самому Сократу. Недарма те високе мистецтво, або справедливість (arete), “дякуючи якому люди робляться здатними займатись державними справами і домашнім господарством, бути правителями і приносити користь собі й іншим”, Сократ визначав як другу найбільшу справедливість” (kalliste arete), як “найвище мистецтво” (megiste techne), яке є привілеєм царів і повинно називатись царським (basilike) [32, с. 65-66]. Тут не одна метафора – тут потрібно бачити розуміння Сократом винятковості тих, кому доступна наука управління. Такий погляд не міг викликати симпатії в демократичних Афінах, тим більше, що Сократ, не соромлячись, критикував і осміював афінські погляди, чим викликав підозру в народі і відштовхував від себе рівнячів демократичних традицій в такій мірі, в якій приваблював антидемократично налаштовану аристократичну молодь.

У “Споминах” Ксенофонта можна знайти багато виступів Сократа з приводу некомпетентності афінських посадових осіб, а особливо воєначальників-стратегів, яких він характеризує як людей “зовсім

невихованих”, оскільки вони в більшості випадків не мають ніякої підготовки. Більш того, він критикує існуючий орган афінської демократії – народні збори. В розмові з Хармідом, який мав талант до суспільної діяльності, але соромився виступати перед народом, Сократ сказав, що розумному і освіченому політику не годиться соромитись перед масою неосвіченого народу: “Ось у мене з’явився намір і тобі показати, що ти не повинен відчувати сорому перед найрозумнішими та страху перед найсильнішими людьми. Невже ж ти соромишся купців, ринкових торговців, столярів, землеробів, які думають лише про те, що б їм купити дешевше та продати дорожче? А Народні збори складаються саме з них”.

Взявши це до уваги, потрібно визнати невдалими всі спроби захистити Сократа від звинувачень в антидемократизмі. Наприклад, В.С. Нерсесянц пише, що “при всіх нападках Сократа на демократію мова йшла не про насильницьку зміну демократії будь-якою іншою політичною формою, а, скоріш за все, про необхідність її удосконалення в бік компетентного управління” [31, с. 130], він тільки повторює аргументи прадавніх захисників Сократа, які спиралися на те, щоб філософ не підбурював своїх слухачів до несправедливої повали демократії. Це, звичайно, вірно, але не зовсім все, більш важливішою була загальна направленість розповідей Сократа, сповнених інтелектуального аристократизму, які підривали віру слухачів в ефективність і необхідність існуючого в Афінах полісно-демократичного ладу.

Тому набагато ймовірніше виглядає судження Ахманова про політичні погляди Сократа: “Ворожо-іронічне відношення до афінської демократії та до її представників і неприхована симпатія до аристократичного ладу Спарти... були органічно поєднані з етичним вченням Сократа про те, що тільки знання робить людину кращою, і те, що цього знання він, Сократ, не знайшов не тільки у більшості, але й навіть у тієї меншості, яка претендує на керуючу роль у політичному житті Афін. Таке вчення, на перший погляд демократичне, бо воно не виключає можливості для кожного стати завдяки знанням філософії знаючим і справедливим як в особистих, так і в суспільних справах, формулювало аристократичний ідеал держави, коли управляє не

більшість вільних людей, як це було в Афінах, а вибрана меншість громадян” [33, с. 19].

Сократ не займався політикою спеціально, і його звертання до політичних проблем носило характер окремих відхилень від основної етико-соціальної теми. Незважаючи на те, ці відхилення виділяються достатньою яскравістю і глибиною, і якщо ми не можемо говорити про систему політичних поглядів Сократа, то окремі його погляди на політичні питання відомі нам дуже добре.

Отож Сократ явно думав над проблемою державного устрою, намагаючись дати визначення різним його формам та розподілення їх за видами в залежності від співвідповідності вищим етичним і правовим нормам. Він підкреслював диференціації різних політичних форм, причому поряд з республікою визнавав право на існування і монархії. В монархії він відокремлював царську владу від тиранії, в республіці він виділяв аристократію, плутократію і демократію, віддаючи перевагу аристократії.

Великий інтерес представляє для нас визначення Сократом ідеального типу державного діяча, якому в його розумінні відповідає правитель розумний, дійовий, сповнений розуміння свого обов'язку перед громадянами, правитель, який спроможний забезпечити своїм підлеглим щастя і благополуччя.

Об'єднавши всі ці висловлювання, які характеризують політичні ідеали Сократа, можна підкреслити не тільки їх внутрішню відповідність загальному етико-раціоналістичному вченню афінського філософа, а також їх повну несумісність із традиційним полісно-демократичним ладом. Займатись політикою і управляти державою можуть і повинні люди належно освічені – цей сократівський принцип започаткував Платонівську концепцію аристократичної країни на чолі з групою правителів-філософів. Більш того, ідеальною фігурою державного керівника, який повинен втілювати політичну мудрість, – правитель, зіставлення якого з мудрим пастирем показало образ і ідею монархії. В цьому напрямку можна прослідкувати монархічні погляди філософів і публіцистів, які вийшли зі школи Сократа, – того ж Платона, Антісфена, Ксенофонта й Ісократу, Аристотеля.

В 399 році до нашої ери проти Сократа були висунуті

звинувачення, що, по-перше, він не признає богів, які визнає держава, він вводить нові божества, і, по-друге, що він розбещує молодь. Як міру покарання звинувачення вимагало смерті. Тими, хто звинувачував, були Метел і Лікон. При голосуванні Сократ був визнаним винним більшістю (281 голос проти 220), за смертний вирок було 300 голосів проти 201. Як бачимо, про цей трагічний епізод відомо більше, ніж про все його життя. І все ж таки цих відомостей недостатньо, тому що вони не дають повної картини цих подій. Невідомо, що спонукало притягнути Сократа до суду саме тепер. Бо всього 16 років тому Сократ був членом ради 500 і користувався політичною довірою своїх колег. І найголовніше – нам не відомо, яким було конкретне звинувачення, в чому?

З приводу змісту злочину по двох пунктах в сократичній літературі можна знайти дві різні версії – одна належить Платону, а друга – Ксенофону. Згідно з Платоном Сократа звинувачували в тому, що він безрезультатно досліджує те, що є на небесах і під землею, видававши вигадку за правду, навчаючи інших тому ж самому. На відміну від Платона Ксенофонт припускав, що головне звинувачення в тому, що він вводить нові божества, цьому звинуваченню послужили розповіді про демона, який дає йому накази. Другий пункт звинувачення розуміється Ксенофонтом у тому значенні, що Сократ нібито виховував молодь на засадах розпусти, користюлюбства. При цьому було вказано на Критія і Аківіада як на учнів Сократа, які принесли Афінам багато зла.

Отже, Сократ виступає як втілення здорової реакції на небезпечні руйнівні тенденції соціального, інтелектуального і морального розвитку. Дивлячись на цю небезпеку, він звертає увагу філософа до основного – до людини, до її призначення і сенсу життя, до можливості досягнення нею щастя. Потрібно було мати великий запас життєстійкості, оптимізму, щоб виявити головну проблему філософії. Діяльність Сократа дала могутній поштовх новому моральному розвитку, і навіть сама його смерть послужила оздоровленню і оновленню античного суспільства.

Найважливіша заслуга Сократа в історії філософії полягала в тому, що в його практиці діалог став основним методом знаходження істини. Коли Сократ тлумачив значення різних моральних понять

(мудрість, справедливість), він, за свідченнями Аристотеля, вперше почав використовувати індуктивні докази і давати загальні визначення. Він вважав себе не учителем мудрості, а всього-на-всього людиною, яка здатна пробудити в інших потяг до істини. Образ Сократа увійшов у свідомість наступних поколінь як найвищий приклад незалежного мислителя, який ставив пошуки істини вище всіх інших благ.

Платон

Заключною ланкою науково-філософських досягнень класичної Греції були дві грандіозні науково-філософські системи Платона і Аристотеля. Їх культурно-історичне значення двояке і нерівноцінне. Значення Аристотеля для думки подальших віків набагато більше, ніж Платона. З одного боку, він підвів підсумок усьому попередньому знанню, а з іншого, поклав початок новим філософським системам, що пережили античний світ і що вплинули на основи сучасного знання.

Платон (427-347 рр.) походив із старовинного роду Кодридів і знаходився в спорідненості з відомими олігархами. Його дядьком був Критій, голова тридцяти тиранів. Платон здобув прекрасну освіту, володів великим літературним і поетичним талантом, писав епіграми, дифірамби і трагедії. Знайомство з Сократом наштовхнуло його на шлях серйозного вивчення філософії. Після смерті Сократа (399 р.) Платон поїхав з Афін, відвідав Кирену і Єгипет. Через декілька років після цієї подорожі Платон вирушив у південну Італію, де познайомився з деякими піфагорійцями. Коли Платону було 40 років, він був запрошений у Сицилію до двора сіракузького тирана Діонісія Старшого. Після повернення в Афіни (388 р.) Платон у 387 р. заснував Академію, філософську школу, названу так на ім'я героя Академа. Академія була не стільки школою у власному значенні, скільки зборами друзів-учнів. У 60-х роках IV ст. Платон ще раз їздив у Сицилію, де тоді був тираном син Діонісія Старшого, Діонісій Молодший. У 347 р. Платон помер в Афінах.

Платон написав багато творів на різні, переважно філософсько-етичні, теми. У більшій частині платонівських творів (діалогів) головною дійовою особою є Сократ. Із платонівських діалогів відомі “Апологія Сократа”, “Критон” (про покору законам), “Протагор” (про

доброчесність), “Горгій” (про красномовство), “Бенкет” (про любов), “Федон” (про безсмертя), “Тімей” (про світобудову) тощо. Дослідженню природи ідеальної держави присвячені спеціальні трактати “Політія” і “Законои”.

Виклад філософії Платона представляє багато труднощів. Платонівська система вкрай складна, суперечлива і викладена образною, поетичною мовою, важкою для передачі і точного розуміння думки автора. Сам Платон декілька разів переглядав, доповнював і змінював свої погляди.

У декількох словах, вчення Платона зводиться до наступного. Навколишній реальний світ не є істинним світом. Це лише бліде відображення дійсного, наддослідного світу ідей, що інтуїтивно осягаються нашим інтелектом. Сам досвід (реальний світ) може бути зрозумілим і вивченим лише через посередництво наддослідних ідей, без яких взагалі не існують ні думка, ні життя. Ідеї, або поняття, властиві нашій свідомості як такі. Досвід же тільки робить їх прозорими, що виявляється в логічних думках і уявленнях. Зміст ідей – щось постійне, тим часом як зміст досвіду мінливий і залежить від психофізичної організації суб’єкта, що пізнає. Дійсні істини – тільки одні ідеї, “ці нерухомі полюси в потоці явищ, що вічно міняються”.

Досвід лише незавершено відображає в собі вищі образи (ідеї), що стоять поза часом і простором, недоступні сприйняттю, але що споглядаються чистим розумом (мисленням). Звідси висока оцінка Платоном розуму (нус), який зв’язує досвідний світ розрізнених явищ (апейрон) з потойбічним світом ідей, блідою копією якого є навколишній реальний світ. Сам по собі реальний світ як би не існує, він отримує своє оформлення лише через посередництво розуму, що перетворює матеріальний хаос (апейрон) в струнку систему (космос).

Однак саме поняття інтелекту, або розуму, у Платона окреслено туманно, невиразно і суперечливо. Іноді інтелект (нус) ототожнюється з душею, що зв’язує світ ідей з матеріальним світом. Заключена в смертне тіло людини, душа згадує вічно той світ ідей, що залишається незмінним, в якому вона колись перебувала. Душа прагне вирватися з тіла і піднятися в ідеальний світ. Відповідно до цього вищою метою пізнання визнається не виправлення, а подолання світу, не активна

діяльність, а пасивне споглядання. Це, вважає Платон, досягається поглибленим пізнанням реального світу.

За відправну точку пізнання Платон приймає чуттєве сприйняття, перехідне в перший рівень пізнання – в чуттєві уявлення, або мислення. З чуттєвих уявлень створюється розсудливе пізнання (рефлексія), назване науковою гіпотезою. Наукові гіпотези, особливо гіпотези самої абстрактної і точної з усіх наук просторової геометрії, слугують відправною точкою справжнього мислення, що розкривається в діалектиці, вищій з усіх наук. Значення діалектики, за Платоном, полягає у виявленні неспроможності чуттєвого світу перед ідеальним (умоглядним), що отримується шляхом безпосереднього споглядання або інтуїції.

Ахіллесовою п'ятою ідеалістичної філософії Платона є метафізичне і разом з тим суперечливе, навіть із зовнішнього боку, визначення матерії, розуму (душі) і природи того ідеального світу, блідим відображенням якого є реальний світ почуттів і рефлексів. З одного боку, ідеальний світ розглядається як продукт творчої фантазії і розуму, а з іншого, як щось ззовні дане і абсолютно незалежне від людської психіки. У своїй філософії Платон повертається до доннаукового, теологічного мислення і приходять до містики. За своїм змістом філософія Платона є ідеалістичною і глибоко реакційною.

Філософська концепція Платона, послідовного противника демократії, тісно пов'язана і невіддільна від його соціально-політичного ідеалу. Платон жив у період глибокої кризи поліса, гострої класової боротьби і напруженого пошуку нових форм життя. Класичний поліс ставав вузьким, була потрібна інша, більш широка і відповідна новим відносинам, форма гуртожитку. Щодо цієї проблеми думки різко розходилися. Одні вважали необхідним подальший розвиток демократичних установ, інші, навпаки, бачили порятунок суспільства в усуненні народовладдя і поверненні до “дідівських порядків”. Сократ, вчитель Платона, вважав, що управління державою належить до розряду “царствених мистецтв” і, отже, повинно знаходитися в руках людей, що володіють “царственою доброчесністю”, мудрістю, високою моральністю і справедливістю.

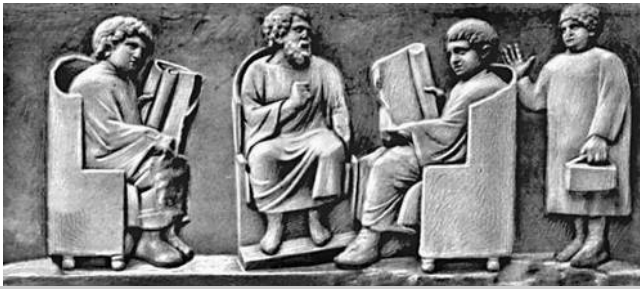
Логічним висновком з цього положення було обмеження числа

повноправних громадян, що володіють не тільки пасивним, але й активним правом. Учень Сократа і сучасник Платона Ксенофонт ідеалізував спартанські порядки і звеличував персидську монархію. Автор трактата “Про прибутки” доводами економічного порядку показував необхідність розширення прав держави в економічній сфері. Все це говорить про те, що епоха Платона була часом гострої класової боротьби і напруженого пошуку нових форм суспільно-політичного устрою.

Відмінність “Політії” Платона від інших подібного роду відомих нам трактатів Греції V ст. полягає в тому, що в “Політії” Платон першим дав завершений зразок (утопію) “ідеальної”, на його думку, держави.

Головне зло сучасного йому суспільства Платон бачить в егоїзмі, що розділяє суспільство на два полюси: полюс багатства і полюс бідності. Причина ж егоїзму людей полягає в нерозумінні істинного значення “арете”, щасливого і добродійного життя. Втрата “арете” породжує любов до срібла, жадність, свавілля, зухвалість і тим самим руйнує громадський порядок. В афінському ладі Платона більш за все обурювала “непомірна свобода демосу”. В Афінах, обурюється Платон, свобода досягла такої міри, що навіть собаки, коні і віслюки,

Розділ 8. Стародавній Рим

сповнені свободи, відмовляються коритися людині. В Афіській державі немає відмінності між вільними, рабами, громадянами та іноземцями, учнями і вчителями, старими і молодими. Стан Афіської держави такий, що вона потребує негайного оздоровлення, – такий кінцевий висновок. Повне ж оздоровлення можливе лише в ідеальному суспільстві, побудованому на доброчесності, тобто справедливості. Справедливість же Платон трактував з типово рабовласницької класової точки зору, видаючи її за об'єктивно-істинну.

Аналізу справедливості присвячена значна частина “Політії”. Справедливе у Платона співпадає з поняттям розумного, а розумне набувається від народження і вдосконалюється в процесі заняття філософією і наукою. Справедливе, говорить Платон, краще, ніж несправедливе, тому що воно забезпечує людині і суспільству можливий максимум щастя. Тому на чолі “ідеальної держави” (політії) повинні стояти справедливі і розумні люди, яких Платон називає філософами.

Філософи повинні вести споглядальний образ життя і піклуватися про вироблення, краще розуміння і впровадження в життя справедливого і розумного. Вони не мають ні власності, ні сім'ї, які, на думку Платона, породжують пожадливість, егоїзм і ослаблюють єдину волю державного поліса. Філософи, правителі держави, живуть спільно, позбавлені всяких турбот і тривог матеріального життя.

Другий стан політії складають воїни, що охороняють державу від замахів ззовні. Подібно філософам, воїни також не мають власності і сім'ї. Шлюби в політії Платона регулюються державою, регулюється

також і народжуваність. “Діти у всіх загальні, ні батьки не знають дітей, ні діти батьків”. Слабкі діти знищуються при народженні, а здорові передаються на виховання у виховні будинки.

Третій стан політії складає інша маса громадян: землероби, купці, ремісники тощо, що об’єднується в “Політії” під загальним терміном “ремісники” (деміурги). Ремісники мають приватну власність і сім’ю, і їх образ життя лише в загальних рисах регулюється державою. Деміурги належать державі і розподіляються по тринадцяти виробничих округах. “Піклування” над “ремісничим класом” ввірене спеціальним чиновникам (агораномам), одночасно з цим регулюючим і ринкові відносини. Грошовий обіг і багатство в політії Платона взяті в певні вузькі межі. Думки і бажання громадян також регулюються законом.

Власність і сім’я відсутні тільки в двох верхніх станах платонівської політії філософів і воїнів. Інша ж маса населення зберігає приватну власність і сім’ю, підкоряється керівництву вищих станів і своєю працею виробляє для держави необхідні матеріальні блага. Політія Платона не виключає і рабства у власному значенні. У цьому позначилася рабовласницька суть соціальної філософії Платона.

Далі неважко було б показати, що політія Платона має багато схожого зі спартанською “общиною рівних”. Афінські аристократи, в їх числі Платон і Ксенофонт, були великими прихильниками спартанських порядків і їх ідеалізували.

У кінці свого життя Платон написав ще один соціально-політичний діалог, “Закони”, в якому представлений нарис “другої за досконалістю держави”. У “Законах” багато які положення “Політії” ослаблені або пом’якшені, але ідеї державної централізації і спільності залишаються тими ж.

Рабовласницький характер держави зберігається як у “Політії”, так і в “Законах”. Платон підкреслює принципову відмінність між рабами і добродіями. “Адже раби ніколи на стануть друзями добродіїв, так само як люди непридатні не стануть друзями людей порядних, хоч би вони займали і рівноцінні посади. Бо для нерівних рівне стало б нерівним, якщо не додержана належна міра”. Наступне за рабами місце в соціальній ієрархії в “Законах” займають дрібні виробники,

селяни і ремісники.

В обох випадках “ідеальна держава” є аграрною державою. Основною господарською галуззю визначається землеробство і натуральне господарство, між тим як торгівля і грошовий обіг майже не згадуються. “У нашій державі повинні бути тільки прибутки, що доставляються землеробством; та й і з них лише такі, придбання яких не примушує нехтувати тим, для чого, власне, і потрібне майно”.

У “Законах” декларується верховне право держави на землю, але фактично земля віддається в розпорядження дрібних власників, причому число їх раз і назавжди твердо встановлюється. По суті тут Платон ідеалізує лад давньоспартанської общини, іншими словами, те, що для Греції було вже пройденим етапом. У цьому прагненні не вперед, а назад є реакційна сторона вчення Платона про державу, як і всієї його соціальної філософії.

Аристотель

У той час як в Академії панував ідеалізм Платона, в Лікеї панував реалізм Аристотеля. Аристотель, що спочатку перебував під сильним впливом Платона, згодом відійшов від свого вчителя і пішов власним шляхом. Філософська концепція Аристотеля складалася в інших соціально-політичних умовах і виражала погляди інших соціальних груп.

Аристотель (384-322 рр.) походив з міста Стагіра (“Стагірит”), колонії Андроса на Халкідському півострові, по сусідству з Македонією. Батько його Нікомах був придворним лікарем македонського царя Амінті III, батька Пилипа II. В сімнадцять років Аристотель прибув в Афіни і вступив до Академії Платона. У 343 р. він був запрошений вихователем до молодого спадкоємця македонського престолу Олександра і пробув у Македонії близько восьми років. Після повернення в Афіни Аристотель зайнявся викладацькою і науковою роботою. Він викладав в афінській гімнасії, Лікеї, присвяченій Аполлону Лікейському. Після смерті Олександра Македонського, коли Афіни стали центром антимакедонського руху, Аристотелю довелося втекти в місто Халкіду на Евбеї, де він незабаром і помер.

Аристотель відомий як людина виключно широкої освіти. Він був у повному розумінні енциклопедистом, будучи однаково досвідченим у філософії, математиці, історії і особливо в природничих науках: фізиці, зоології, фізіології, ботаніці і медицині. Філософія Аристотеля є передусім натурфілософією. Найбільший вплив на світогляд Аристотеля здійснили Демокрит і Платон.

Аристотелівська натурфілософія являє собою струнку систему, добре продуману загалом і в частинах, пов'язану однією думкою. Початковою точкою природничонаукових занять Аристотеля була медицина, або, вірніше, фізіологія, що трактує народження, розвиток і смерть організму. Посилені заняття фізіологією привчили Аристотеля дивитися на всі явища природи, соціального й індивідуального життя як на органічний процес, на процес становлення.

Життя, по Аристотелю, є прагнення матерії до оформлення, тобто до виявлення закладеної в неї ідеї руху і сили (дінаміс). Форма є загальним початком, що організує й одухотворяє мертву матерію, неважливу в природі. Сама ж форма в своєму бутті зумовлюється закладеною в кожній істоті метою (телос), що розкривається в русі. Так, в сім'ї рослин приречена вся можливість розвитку рослини або форма рослини. З точки зору Аристотеля форма і матерія невіддільні одна від одної, і це не абстрактні поняття, а дві різні сторони єдиного життєвого і натурального процесу. У цьому міститься корінна відмінність між ідеалістичною філософією Платона і реалістичною концепцією Аристотеля. Отже, немає ніякого світу ідей, існуючих самі по собі, поза реальною матерією. У цьому пункті Аристотель наближається до матеріалістичної точки зору.

Життя всесвіту – це прагнення прийняти відому закладену в ньому форму. Так, квітка, наприклад, прагне прийняти максимально довершену форму квітки, дерево – форму дерева, людина – форму людини тощо. Прагнення до чого-небудь, однак, не є ще досягненням цього прагнення. Ідеальне поєднання форми і змісту представляє швидше виключення, ніж правило, здійснюючись лише в творах мистецтва, істинне значення яких як раз і є в доповненні, розширенні і поглибленні дійсного світу, а не в голому його копіюванні.

Початковим моментом всякого життєвого процесу є поштовх

(імпульс), що отримується річчю ззовні, що приводить в рух сили, закладені в даній речі. Первинний імпульс, що привів у рух весь світ, виходить від творчого розуму (нус), який визначається Аристотелем у різних сполученнях по-різному: як “мислення”, “чисте мислення”, “актуальність”, “принцип будь-якого руху”, “божество”. Весь інший процес, що створює світопорядок, здійснюється природним шляхом як закономірний ланцюг причин і слідств.

Без руху не існує ні часу, ні простору, ні матерії, як і взагалі не існує світу і життя. Життя і світ – це рух. Вчення про рух становить найсильнішу і найцікавішу частину натурфілософії Аристотеля, хоч і містить немало протиріч, парадоксів і помилок.

Завершенням натурфілософської системи Аристотеля є його вчення про методи мислення, або логіка. Початковою точкою логіки, по Аристотелю, служить досвід, від якого шляхом індукції виводяться принципи. Принципи виходять з досвіду шляхом індукції, а з принципів шляхом логічних операцій нашого розуму – умовиводів і силогізмів – робляться часткові висновки. Вчення про силогізми складає головний зміст “Органона”, спеціального дослідження в чотирьох книгах, присвяченого питанням логіки і методології. У подальший час, особливо в середньовічній Європі, “Органон” (органон – інструмент, в даному зв’язку – інструмент логічного мислення) був найпопулярнішою книгою, що вивчається і читається. На ньому ґрунтувалася вся середньовічна схоластика.

Соціальним питанням Аристотель присвятив спеціальний трактат “Політика” (326 р.). Цей трактат був написаний на основі монографічних досліджень конституцій окремих грецьких полісів в їх історичному розвитку. Самим Аристотелем і його учнями було поставлено 158 таких досліджень конституцій окремих грецьких держав (політій). Зразком цього роду творів є “Афінська політія” самого Аристотеля, що стала відомою тільки в 1893 р.

У той час як Платон займався конструкцією ідеальної політії, придатної для всіх часів і народів, увага Аристотеля була спрямована на дослідження соціальних умов, за яких виникає і зникає той або інший політичний устрій. Платон, що досліджував ідеальну державу взагалі, вважає Аристотель, впадає у грубу методологічну помилку, не

враховуючи конкретних історичних умов, за яких існує дане суспільство. Одна і та ж форма правління може бути і хорошою, і поганою, в залежності від обставин і від людей, які стоять на чолі держави. Абсолютно найкращої держави не існує. Мова може йти тільки про більш або менш довершений лад, що знов-таки залежить від конкретних умов, за яких виникають і зникають різні політичні форми.

Саме ж число політичних форм Аристотель вважає величиною даною і незмінною. Він розрізняє форми правильні і неправильні. До правильних форм відносяться: 1) монархія, 2) аристократія і 3) політія. Кожній з них відповідає неправильна форма як наслідок порушення необхідних умов. Монархія вироджується в деспотію або тиранію, аристократія – в олігархію, а політія – в демократію (панування черні). Критерієм відмінності правильних форм від неправильних є загальне благо. Одним з найцікавіших розділів “Політики”, взагалі дуже багатим на думки, є розділ про державні перевороти і революції, де Аристотель висловлює багато глибоких і тонких думок.

Виходячи з своєї соціально-філософської концепції, Аристотель найкращим ладом для Афін вважав політію, тобто помірну демократію.

Під кінець свого життя Аристотель, подібно Платону, намалював проект ідеальної держави, придатної для більшості товариств незалежно від конкретних індивідуальних якостей. Проект ідеальної держави Аристотеля багато в чому повторює “Закони” Платона. Так само, як і у Платона, ідеальне суспільство (політія) Аристотеля складається з двох нерівноцінних і нерівноправних соціальних станів: вибраних повноправних громадян і маси безправних рабів і нижчих (трудових) верств вільного населення.

Сила і значення Аристотеля як мислителя полягають не в його політичних ідеалах і симпатіях, а в його історичному і діалектичному методі. “Древні грецькі філософи були природженими, стихійними діалектиками, і Аристотель, найуніверсальніша голова серед них, уже досліджував найістотніші форми діалектичного мислення”, – так характеризує Аристотеля Гегель. Що ж до діалектики, то досі вона була досліджена більш або менш точно лише двома мислителями – Аристотелем і Гегелем.

Поставимо в заслугу Аристотелю дві речі: 1) здатність мислити

діалектично і 2) безмежну віру внаслідок розуму і думки. Для нього характерні взагалі, скрізь, *passim* (всюди), живі зачатки і запити діалектики. Немає сумніву в об'єктивності пізнання. Наївна віра в наслідок розуму, в силу, потужність, об'єктивну істинність пізнання.

Слід вказати і на слабкі сторони Аристотеля: наївність деяких його положень, протиріччя у визначеннях, соціальні забобони, богословські нахили та інше. Разом з тим відмічаються великі спотворення, допущені коментаторами Аристотеля, що прагнули перетворити Аристотеля-реаліста в схоласта й ідеаліста. Логіка Аристотеля – це запит, пошук, підхід до логіки Гегеля, а з неї, з логіки Аристотеля (який всюди, шокроку ставить питання саме про діалектику), зробили мертву схоластику, викинувши всі пошуки, колювання, прийоми постановки питань.

Після Аристотеля залишилася ціла школа його учнів, так званих перипатетиків. Цю назву школа отримала, мабуть, тому, що Аристотель під час викладання і читання лекцій звичайно не сидів, а ходив взад і вперед (“перипатейн” означає ходити колом, прогулюватися). Серед перипатетиків було два напрями: природничонауковий і філософський. У першому стояли учні і продовжувачі Аристотеля – Феофраст і Діксарх. Крім спеціальних робіт, Феофраст і Діксарх займалися складанням проектів “найкращих державних порядків”. Найкращою політичною формою, на їх думку, була змішана політія, що поєднує елементи монархії, аристократії і демократії. Природничонаукова школа Аристотеля дала ряд блискучих вчених – фізиків, природознавців і математиків.

Інша гілка перипатетиків відхилилася у бік ідеалізму і містицизму, готуючи тим самим підґрунтя для християнства.

Значення Аристотеля в подальшому розвитку філософії дуже велике. Особливо багато Аристотелем займалися в середні віки, перекладали його праці на латинську мову і створили справжній культ Аристотеля, абсолютно спотворивши, однак, істинне значення його вчення.

7.3. Основні риси афінського права

Найбільш розвинену правову систему у Давній Греції мали Афіни.

Найдавнішим джерелом права в Афінах був звичай. У 621 р. до н.е. з'являється писане право у вигляді Законів Драконта. Це стало великою перемогою широких кіл демосу. Тлумачення звичайного права за традицією належало аристократії та призводило до частих зловживань. Запис діючих норм права дозволив обмежити свавілля у тлумаченні юридичних правил.

Причому Драконт залучив до законів низку нових істотних положень, які відображали нову соціально-економічну ситуацію. Так, наприклад, відмінялася кровна помста, вводилися нові правила судочинства. Закони оформляли права приватної власності, встановлюючи при цьому суворе покарання за зазіхання на приватну власність.

На початку VI ст. до н.е. в Афінах велика законодавча робота була проведена Солоном. У V-IV ст. до н.е. закони стають головним джерелом права.

Майнові відносини

Афінське право не знає чіткої різниці між речами. Проте правовий статус нерухомості мав свої особливості. Був відомий також поділ майна на видиме та невидиме. До першого відносились земля, раби, худоба. До другого – гроші, коштовності. Серед речових прав відомі були володіння та власність. Приватна власність не досягла високого рівня розвитку, вона вважалася похідною від державної. Уявлення про широкі права власника ще не склалися.

Зобов'язальні відносини виникали або з договору, або з делікту. Основою договору слугувала будь-яка угода будь-якого змісту. Договори укладалися найчастіше у письмовій формі, хоча ніякої обов'язкової форми не існувало. Формалізм був притаманний афінському праву на початкових стадіях його розвитку. До реформи Солона невиконання договірних зобов'язань тягло за собою особисту відповідальність боржника. Після реформи як засоби забезпечення договірних зобов'язань зберігаються залог та гарантія. Афінському праву були відомі різноманітні форми договорів: купівлі-продажу, найму, позики, зберігання речей, товариства, доручення, комісійний договір.

Зобов'язання з деліктів виникають у випадку завдання майну

будь-якої шкоди.

Родинне і спадкове право

Вступ до шлюбу в Афінах вважався обов'язковим. Однак безшлюбність не тягла покарань. Шлюб являв собою договір, що його укладав голова родини. Розлучення для чоловіків було вільним, для жінки це було складно. Жінка перебувала в родині у підкореному становищі. Батьківська влада, спочатку дуже широка, з часом послаблюється.

Успадкування здійснювалось за законом та за заповітом. Спадкоємцями за законом у першу чергу були сини, дочки могли отримати заповіт лише за відсутності синів. Позашлюбні діти спадкоємцями батька не були. За відсутності прямих спадкоємців успадковували побічні родичі. Успадкування за заповітом починається з Солона. Для чинності заповіту необхідно було, щоб заповідач перебував у здоровому глузді та не був підданий фізичному або психічному насиллю. Заповідати міг лише той, у кого не було законних дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні, жінки, прийомний син.

Кримінальне право

Афінському праву були відомі наступні види злочинів: державні, проти родини, проти особистості, проти власності. Розрізнялись навмисні та необачні злочини (зокрема, вбивства), відомим було поняття самозахисту, проводилось розмежування між підбурювачем та виконавцем злочину.

Серед покарань слід відмітити смертну кару, продаж у рабство, штраф, конфіскацію, безчестя (атимію). Покарання для рабів та вільних було різним. Указані вище Закони Драконта у галузі кримінального права полягали у завданні страждань злочинцеві.

Судовий процес

Починати судові справи могли тільки повноправні громадяни. За жінку та неповнолітнього діяв голова родини, за метека – його

¹ Головна площа в Римі, місце суду, а потім і урядових приміщень та установ.

простат, за раба – його господар.

Посадова особа, що отримала скаргу, здійснювала попереднє розслідування. При цьому звинувачуваний або відповідач мав право подати письмові заперечення проти розгляду цієї справи по суті. Якщо такі заперечення подані не були, судді переходили до розгляду справи по суті. Сторони надавали усі необхідні докази у справі. По закінченні попереднього розслідування призначався день судового засідання. Рішення приймалося таємним голосуванням. На судові рішення та вироки припускалася апеляція до гелієї. Рішення гелієї були остаточними й оскарженню не підлягали.

8.1. Царський період. Ранньореспубліканський Рим

За встановленою традицією історія Давнього Риму бере свій початок з VIII століття до н.е. (754-753). То було спочатку землеробське поселення, що зросло на березі річки Тібр. Вулиці склалися з будинків, звичних для теплого клімату: чотири дубові стовпи по кутах, з'єднуючі їх жердини, річковий очерет з боків, обмазаний глиною. Потім з'являються кам'яні фундаменти, і лише з VI ст. до н.е. почали будувати домівки з туфу.

Кам'яним та мармуровим Рим став за часів правління імператора Августа, в епоху імперії (I ст. до н.е. – I ст. н.е.).

В VIII ст. до н.е. ми знаходимо римський народ поділеним на роди (генси), союзи родів (курії) та три племені – рамнів, тиціїв, люцерів. Очоловав народ рекс (“цар”). Всього царів було сім, починаючи з Ромула та закінчуючи Тарквінієм Гордим. Цей перший період Риму вважають “царським”.

Археологічні розкопки римських могил виявили майнову нерівність, що доводиться наявністю та якістю поховального інвентарю в могильниках.

У 509 р. до н.е. Тарквіній Гордий був знятий, головою міста став Юній Брут. Завершується царський період, і починається період *Республіки*, що тривав близько 500 років (509-27 рр. до н.е.). З 27 року і до 476 р. н.е. Рим переживає період імперії, який, у свою чергу, поділяється на період *принципату* (27-193 рр. н.е.) та період *домінату*

(193-476 pp. н.е.).

Суспільний устрій. З легкої руки американського історика Л. Моргана ми називаємо суспільство, подібне до давньоримського, військовою демократією. На той час племена вже оволодівають плуговим землеробством (борошно, боби), скотарством, металевим знаряддям і примітивною зброєю. Кочовий спосіб життя підходить до завершення. Але військова організація лишається незмінною.

Римська община періоду військової демократії вже не однорідна за своєю соціальною структурою. Виокремилися знатні роди, аристократи-патриції. З їхнього середовища виходять воєначальники, міські магістрати.

Своє походження вони виводили від богів, царів, героїв. Мало-помалу аристократія отримує залежну від себе клієнтелу, а ще раніше – рабів.

У певні дні роди, курії, племена, а потім і весь союз племен сходилися на зібрання для розглядання справ, віднесених до їхньої компетенції: про спірні спадщини та судові спори взагалі, смертні вирoki та інші.

Усього родів було 300, по 100 в кожному племені. 10 родів складали курію, 10 курій – трибану (плем'я). Така організація була і лишається предметом наукової дискусії, адже її штучне походження впадає в очі. Як член роду і племені римський громадянин: 1) мав частку загальної земельної власності у вигляді виділеного йому і його сім'ї наділу; 2) отримував право на успадкування наділу і родового майна взагалі; 3) міг вимагати для себе від роду і допомоги, і захисту; 4) брав участь у загальних релігійних святкуваннях тощо. У свою чергу курія, плем'я і союз племен в цілому могли вимагати від кожного громадянина виконання його військових та інших публічних зобов'язань. Права і обов'язки громадян знаходяться до певного часу в своєрідній гармонії.

Голови родів складали раду старійшин, або сенат, який з часом набув значення головної урядової влади. Сенат мав право попереднього обговорення всіх тих справ, які виносилися на вирішення народних зборів. Він також завідував багатьма справами по керуванню Римом. Загалом сенаторів було спочатку 100, потім 300

осіб.

Сенат існував і при царях, як і народні збори, які були спочатку зібранням римських курій. По куріям проводилося і голосування. Нарешті, як уже зазначалося, головою римської общини, її громадянським керівником і верховним воєначальником був рекс – цар. То була виборна посада, підзвітна народові.

Слід додати, що загальні збори римського народу були, окрім сказаного, військовими зборами, оглядом військової сили Риму. За своїми підрозділами вони шикувалися і голосували.

Клієнти і плебеї. З давніх часів на території Риму жили і негромадяни – *клієнти* і *плебеї*. Останні утворилися зі збіднілих родичів. Вони вступали на службу до римської знаті, отримуючи на певних умовах земельні наділи. Багато з них займалося ремеслами і торгівлею. З часом плебеї, завдяки своїй зростаючій кількості, став політичною силою, що протистояла патриціату.

Поряд з плебеями, за межами римського суспільства, знаходилися і згадані вище клієнти, які походили, як можна вважати, з чужаків, які знаходили собі покровителів у середовищі патриціату.

Як уже зазначалося, за мірою росту чисельності плебеїв та їх економічного значення політична історія Риму на декілька століть забарвлена боротьбою плебеїв за зрівняння своїх прав з патриціями. Адже будучи особисто вільними, плебеї несли військову службу нарівні з патриціями, але повинні були задовольнятися не справедливою часткою здобичі, а лише її залишками.

Реформа Сервія Туллія. Важливим етапом на шляху римської державності була реформа, яку римська традиція пов'язує з ім'ям шостого рекса Сервія Туллія (578-534). При його правлінні плебеї були введені в склад римської общини, а територіальні триби потіснили родоплеменні.

Відбулося це так. Усі римські громадяни, як патриції, так і плебеї, були “оцінені” за їх наявним майном і розділені на 193 сотні-центурії. При цьому ті, чие майно досягало 100 тисяч асів (на один ас можна було купити вівцю), були об'єднані у 80 центурій-сотень. Найбагатші, чие майно перевищувало 100 тисяч асів, склали 18 центурій кінноти. Оскільки кожна центурія мала один голос, то спільна думка багатих і

найбагатших центурій давала 98 голосів із 193, яким була загальна кількість центурій, тобто більшість.

Серед меншої частини центурій другий клас із цензом в 75 тисяч асів склав 22 центурії, третій клас із цензом в 50 тисяч асів – 20 центурій тощо. Пролетарії, тобто взагалі позбавлені майна, що враховувалося, склали лише одну центурію.

При узгодженому голосуванні перших двох розрядів решту і не питали.

Таким нехитрим чином було покладено початок пануванню багатих і знатних, незалежно від того, чи були вони патриціями, чи плебеями.

Поряд зі всім цим устроєм було зроблено ще одне важливе нововведення, вигідне для плебеїв: територія міста була розбита на 4 територіальні округи – триби, що слугує безсумнівним свідомством перемоги принципу територіального поділу населення над родоплемінним.

Реформа Сервія Тулія, як бачимо, зруйнувала суспільство, засноване на кровній родинності, і замість нього створила *державний* устрій, заснований на *майновій* відмінності та *територіальному* поділі.

Надалі, як ми вже знаємо, був усунутий рекс-цар і Римська держава стала республіканською.

Подальші реформи. Реформа Сервія Тулія була важливою поступкою плебеям, але вона далеко ще не зрівняла їх з патриціями. Особливо в тому, що стосувалося наділення землею, якої ставало все більше по мірі захоплення Італії.

Друге, що вимагалось від реформи, стосувалося скасування боргового рабства. І це, як і розподіл захоплених земель, більшою мірою зачіпало інтереси плебеїв.

Але щоб домогтися і того, й іншого, плебеї стали вимагати політичних прав. Спочатку траплялися гострі зіткнення, але, врешті-решт, протягом двох останніх століть плебеї домоглися задоволення своїх вимог. В тому числі: створення закладу особливої плебейської магістратури, так званого *народного трибунату*, покликаного захищати плебеїв від свавілля патриціїв; доступу до суспільної землі нарівні з патриціями; захисту від свавілля патриціанських суддів

(введенням кодексу законів, відомих під назвою Законів XII таблиць); дозволення шлюбів між патриціями і плебеями; права займати спочатку деякі, а потім і всі головні державні посади, в тому числі й військові.

Нарешті в 287 році до н.е. було схвалено, що рішення плебейських зборів мають таку ж силу, що і рішення патриціанських коміцій, тобто обов'язкові для всіх без виключення римських громадян і всіх державних закладів. Ці рішення, до того ж, не підлягали ані затвердженню сенату, ані його ревізії.

Звичайно, повага приналежності до древнього роду, знатності взагалі зникла не одразу, і патриціанські сім'ї зберегли безсумнівну перевагу при заміщенні – хоча і по виборах – всіх головних посад у державі, але *юридичної переваги старої римської аристократії по відношенню до плебеїв не стало*. Таким чином, завершився процес формування рабовласницької державності, пережитки родоплемінних відношень відійшли в минуле.

Закони XII таблиць. Загальна характеристика. Ми вже згадували, що важливим етапом у боротьбі між патриціями і плебеями послуговували Закони XII таблиць. Вони були розроблені комісією 12 (децемвірів) всередині V ст. до н.е. (451-450 рр). Своє найменування вони отримали від того, що були накреслені на 12 дерев'яних дошка-таблицях, виставлених для всезагального розгляду на головній площі Риму, його політичному центрі – Форумі.

Відмінною рисою названих законів був суворий формалізм, будь-яке порушення в формі судовимовлення призводило до поразки в справі.

Закони таблиць регулювали сферу сімейних та спадкових відносин, містили норми, що відносилися до позикових операцій, кримінальних злочинів, але зовсім не торкалися державного права. Починаючи з IV-III ст. до н.е. Закони таблиць стали корегуватися новим джерелом права – *преторськими едиктами*, що відображали нові економічні відносини, породжені переходом від давніх архаїчних форм купівлі-продажу та позики до більш складних правовідносин, які були викликані ростом товарного виробництва, товарообміну, банківських операцій тощо.

Не вдаючись до змісту Таблиць, адже це переважно предмет

римського приватного права, вкажемо на головне, без чого не може бути достатнього уявлення про римське суспільство й державу відповідного періоду.

Достовірно, що перші століття Римської республіки земля – головний спадок громадян – знаходилася в загальному користуванні й відповідно називалася суспільною землею – агер публікус. Пахотної землі було спочатку мало, і головне багатство повинно було складатися з худоби, що знаходилася на гірських пасовиськах. Звідси неспинна агресія проти сусідніх племен, пов’язана з військовою окупацією і розподілом її між завойовниками. Звідси і вимоги, що висувалися до громадян, бути воїнами і вдосконалюватися у військовому мистецтві.

Публічний характер, що зберігався за земельним фондом римської міської громади, був нерідко правовою основою до перерозподілу землі в інтересах її справедливого розподілу. І те ж саме може бути сказано про кількість приватної худоби, що перебувала на суспільних пасовиськах.

До числа таких законів має бути віднесений найбільш ранній – закон Ліцінія-Секстія 367 р. до н.е., що заборонив окремім особі набувати для себе більше 500 югерів державних земель (125 га) і випасати на суспільних пасовиськах більше 100 голів крупної рогатої худоби і 500 голів дрібної.

Важливою рисою римського права було розділення речей на два типи – *рес манципі та рес нек манципі*. До першого відносилася земля (спочатку біля Риму, а потім уся земля Італії взагалі), робоча худоба, раби, будівлі і споруди. До другого відносилися всі інші речі.

Для відчуження речей першої категорії – продажу, обміну, дарування тощо – вимагалася дотримання формальностей, що мали назву *манципації*. Слово це походить від “манус” – рука і містить в собі образне уявлення про перехід власності при накладанні руки на привласнену річ. Тут ще потрібно було сказати: “Я стверджую, що ця річ належить мені по праву квіритів...” (тобто нащадків обожнюваного Ромула-Квірина). Манципація надавала покупцю право власності на річ. Сплати грошей – без манципації – було ще недостатньо, як

бачимо, для виникнення права власності.

Слід ще зазначити, що передача такої речі проходила в урочистій формі, в присутності 5 свідків та “важельотримателя” з важелями та міддю. Останнє вказує на те, що обряд манципації виник до появи чеканної монети – аса, але мідь у визначеній сторонами вазі вже фігурувала як загальний еквівалент. Формальності ж слугували запам’ятовуванню угоди, якщо коли-небудь, у майбутньому, виникне пов’язана з нею суперечка про власність.

Всі інші речі, навіть коштовні, переходили за допомогою простої *традиції*, тобто неформальної передачі на умовах, встановлених договором купівлі-продажу, обміну, дарування тощо.

Старий раб, як і старий кінь, при переході з рук у руки вимагав манципації, коштовна ваза – традиції. Перші дві речі відносилися до розряду знарядь і засобів виробництва; за своїм походженням вони тяжіють до верховної колективної власності римської громади, тоді як ваза, прикраси, як і будь-яка інша побутова річ, були як спочатку, так і в наступному *предметами індивідуальної власності*. І в цьому вся справа.

Що стосується позики. Закони XII таблиць, окрім звичайних позикових операцій, пов’язаних з відсотками, заставою тощо, знають ще і так званий *нексум*, тобто самозаставу боржника. По закінченню законного терміну виплати кредитор міг заарештувати боржника і замкнути його в боргову в’язницю. Тричі на місяць, у ринкові дні, кредитор зобов’язувався виводити боржника на ринок з надією, що знайдуться жалісні, рідні або близькі, які погодяться сплатити борг і викупити боржника з неволі. Саме цей вид позикової кабали і має назву в Законах XII таблиць “*нексум*” – *боргове зобов’язання під гарант особистої свободи*.

Лише в 326 році до н.е. законом Петелія договір займу був реформований і боргове рабство скасоване. З цього часу боржник відповідав перед кредитором у межах своєї власності.

Окрім зобов’язань по договорах, Закони XII таблиць знають, звичайно, і такі, які виникають зі *заподіяння шкоди* і протиправних дій взагалі – крадіжки, потрави тощо. Грабіжника, наприклад, захопленого зі зброєю в руках, дозволялося страчувати на місці злочину. Те ж саме очікувало того, хто навмисно “підпалював будівлі або складені біля

будинку скирти хліба”.

Про сімейне право Стародавнього Риму може бути сказано перш за все те, що римська сім'я, якою її малюють Таблиці, була суворо *патріархальною*, тобто знаходилася під необмеженою владою господаря, яким міг бути дід або батько. Такий рід мав назву агнатичного, а всі “підзвітні” господарю були один одному агнатами.

Когнатичний рід виникав з переходом агната (агнатки) в іншу сім'ю або з віділом сім'ї. Так, донька господаря, коли виходила заміж, підпадала під владу чоловіка і ставала когнаткою по відношенню до своєї кровної родини. Когнатом ставав і виокремлений з родини син за дозволом батька.

Навпаки, усиновлений і тим самим прийнятий у родину ставав по відношенню до неї агнатом, зі всіма пов'язаними з цим правами, в тому числі на законну долю спадщини. Агнатична родинність мала безсумнівні переваги над родинністю кровною, когнатичною, в чому не можна не побачити релікт, пережиток родових відносин.

Здавна у Римі існували три форми укладання шлюбів: дві давніші і одна порівняно нова. Давніші здійснювалися в урочистій формі і віддавали жінку під владу чоловіка. У першому випадку шлюб укладався в релігійній формі, в присутності жерців, супроводжувався поїданням спеціально приготовлених коржиків та урочистою клятвою жінки слідувати всюди за своїм чоловіком: “Де ти, Гай, там знайдеш і мене”. Друга форма шлюбу полягала у формі покупки нареченої в манципаційній формі.

Але вже Закони XII таблиць знають неформальну форму шлюбу – “сине ману”, тобто шлюб “без влади чоловіка”. Можна припустити, що цей шлюб диктувався потребою збіднілих патриціанських родин у союзі з багатими плебейськими, але це тільки припущення. Як би там не було, але саме у цієї форми шлюбу – “сине ману” – жінка знайшла собі значну свободу, в тому числі свободу розірвання шлюбу (якої вона не знала в “правильному” шлюбі). З розлученням жінка забирала своє власне майно, що було внесене у спільний дім як придане, рівно як і набуте після укладання шлюбу.

З часом саме шлюбу “сине ману” було забезпечено найбільше розповсюдження, тоді як “правильні” форми шлюбу все більш

занепадали, зберігаючись головним чином у жрецьких і патриціанських родинах. Специфічною особливістю шлюбу “сине ману” було те, що його слід було відновлювати щорічно. Для цього жінка у встановлений день на три дні йшла із будинку чоловіка (до батьків, друзів) і там переривала термін давності.

Витрати на утримання сім’ї лежали, звичайно, на чоловіку, бо шлюб був патріархальним, але чоловіку не заборонялося розпоряджатися тим, що жінка принесла з дому. Воно було його власністю. Розлучення було властиве чоловіку у всіх формах шлюбу, для жінки – лише в шлюбі “сине ману”. Після смерті домовласника майно родини переходило до агнатів *по закону*, а якщо був заповіт, треба було сліпо і свято дотримуватися його буквального тексту. Вдова померлого у всіх випадках отримувала певну частину майна як для власного проживання, так і для утримання малолітніх дітей, коли вони залишалися на її утриманні після смерті батька. Насадки могли і не ділитися, а вести господарство разом, як то було при батькові.

Судовий процес. Для розуміння подальшої історії римської державності і права необхідно приділити певну увагу римському судовому процесу даного часу – легісакційному. Це найдавніша римська форма судового розгляду спірних випадків, як вона змальовується Законами XII таблиць.

Процес цей складався з двох стадій: перша мала назву *in iure*, друга – *in iudicis*. Перша стадія була суворо формальною, друга – характеризувалася вільною процедурою.

У першій стадії позивач та відповідач у призначений день з’являлися на форум¹ до магістрата, яким для даних випадків став з часом претор, друга після консула – магістратура Риму. Тут, після принесення клятв, які виражалися в точно визначених для кожного окремого випадку словах, претор, якщо ніхто не збивався у вимовленні *належної*, суворо визначеної формули, призначав день суду (друга стадія процесу) і встановлював суму коштів, яку та або інша сторона повинна була внести (у храм) у вигляді застави правоти. Програш справи призводив до програшу залогу, і таким чином Рим захищав себе від сутяжників.

Для другої стадії процесу претор призначав суддю (зі списку

кандидатів, затвердженого сенатом), сам призначав день суду та зобов'язував тих, які судяться, підпорядковуватися рішенням судді. На цьому перша стадія завершувалася. На другій стадії легісакційного процесу суддя заслуховував сторони, розглядав наявні докази і виносив рішення. Воно було кінцевим, адже ані апеляції, ані касації давнє право Риму не знало.

З часом легісакційний процес був витіснений простим (неформальним) формулярним процесом, в якому вирішальна роль належала претору, його формулі, яка була юридичною засадою для подання позову та його судового розгляду.

Римська республіка

Магістратура. Захопивши правий берег Тібру, римляни, незважаючи на невдачі, вели, як ми вже зазначали, стійку боротьбу за панування над усією Італією. І їм це вдалося. Внаслідок так званої 2-ї Латинської війни і самнітських війн Рим вже у IV ст. до н.е. підпорядкував собі спочатку усю Середню Італію, а потім до середини III ст. до н.е. і Південну. При всьому цьому Рим залишався тим, чим був, – республікою, як і раніше – *аристократичною*.

На чолі Риму, як і раніше, стояли центуріатні коміції та плебейські збори, потім сенат. Із магістратур лишалися, як і в минулі часи, консули, претори і народні трибуни. Всі вони обиралися народними зборами терміном на рік і були відповідальні за свої дії після закінчення строку повноважень.

Дотримуючись принципу колегіальності магістратур, римляни обирали щорічно двох консулів, двох (а потім і більше) преторів, плебеї ж – кількох народних трибунів. Магістри (начальники) за загальним правилом не втручалися в справи один одного, але за виключенням, якщо, скажімо, консул знаходив, що розпорядження його колеги невірне і шкідливе, він міг припинити його своїм “вето”. З цього випливало, що магістри повинні були радитися між собою, перш ніж зважитися на якийсь важливий захід (наказ).

Консули займалися усіма першочерговими справами з громадянської та військової частин, а під час війни один з них залишався в Римі, інший командував військом.

Претори, які набули значення самостійної магістратури (IV ст. до н.е.), займалися, як ми вже бачили, судовими спорами. За своїм значенням претора йшла за консулатом. Починаючи з III-II ст. до н.е., претори стають тлумачниками права та його теорій. Кожного разу, приймаючи посаду, претор видавав едикт, що був занесений на побілену дошку, яка виставлялася на Форумі. Едиктами претори проголошували про те, що вони будуть захищати з громадянських позовів і що не отримає захисту.

Завдяки преторам і згідно з впливом часу судовий процес стає *формулярним*, тобто таким, який визначається формулою претора, його волею, його ставленням до позову, що розглядається. Закони XII таблиць хоч і зберігаються як священний заповіт, але відступають на задній план перед тим, що велить судді претор, який, у свою чергу, спирався на веління “доброго сумління” і “справедливості”, тобто моральні категорії, яким надається значення авторитетного начала, що корегує старе право з позицій, які диктуються новими правовідносинами. Сентенції преторів і римських юристів виявляють прагнення до пристосування давнього, архаїчного права до економічних, соціальних, моральних, політичних вимог пізньої республіки з її товарними відносинами, кредитом, договірним правом, які набували все більшого розвитку. Звідси бере початок те саме римське право, якому судилося довге життя бути невід’ємним елементом європейської цивілізації.

Що стосується народних (плебейських) трибунів, їх завдання полягало спочатку у захисті плебеїв від свавілля патриціанських магістратів, але з часом, коли це зобов’язання практично відпало, вони взяли на себе функцію охоронців законності, захисників будь-кого без вини ображеного громадянина. У здійсненні цієї функції народний трибун мав важливе право – накладати заборону на дії магістратів, які він вважав протиправними. Поступово на посади плебейських трибунів стали претендувати і патриціанські політики, подібно до братів Гракхів, оскільки трибуни могли входити із законодавчими пропозиціями у всі види народних зборів.

Важливу роль у політичному житті Риму грала і *колегія цензорів*. Вона складалася з 5 осіб і обиралася на 5 років. Цензори повинні були

розподіляти людей по центуріям з визначенням їх майнового цензу. Звідси і їх назва. Потім їм довірили призначення сенаторів, що надало колегії цензорів важливого значення в політичній системі держави. Нарешті, не можна не вказати на ту їх функцію, яка полягала в спостереженні за звичаями, з тим, щоб застерегти воїнів-римлян проти надмірної розкоші, а тим більше – проти аморальних вчинків. Ідеологія простого і чесного способу життя, яку виховували в римських підлітках, немалим чином сприяла перетворенню Риму на центр великої імперії. Недарма багато римських авторів (а за ними і багато пізніших істориків Риму) пов'язували занепад римської республіки з розкладом моралі, відмовою від простого і чесного способу життя, переходу до накопичення, банкетів та різного роду розкоші. Цього пояснення ще недостатньо для переконливого судження, але те, що з падінням патриціанської моральності, патріархальної давнини настало і політичне переродження – в цьому, як здається, не може бути сумніву. Лишається, однак, відкритим питання про ті глибинні причини, які викликали падіння моральності, що захопило не тільки знать, але і плебс, у тому числі і “пролетаріат”.

Неморальний вчинок давав засади цензорам викреслювати негідну особу з числа сенаторів або вершників і переводити її в більш низькі центурії.

Диктатор. Усі названі нами магістратури були ординарними, звичайними. Екстраординарною вважалася тільки посада диктатора, який призначався одним з консулів в узгодженні з сенатом. Приводами для призначення диктатора могли бути будь-які кризові ситуації на війні і всередині країни, що вимагали невідкладних, швидких дій. Особа, призначена диктатором, володіла вищою громадянською, військовою і судовою владою одночасно, диктатор мав законодавчу владу, йому не страшні були жодні законні способи протидії, в тому числі вето плебейських трибунів. Всі інші магістрати продовжували функціонувати, але під владою диктатора. Після 6-місячного строку повноважень диктатор зобов'язаний був скласти свої повноваження. Остання з відомих нам республіканських диктатур мала місце в 220 році до н.е.

Прямо протилежними республіканській диктатурі були

“диктатури”, які виникли з грубим порушенням республіканської конституції, – безстрокові диктатури Сулли, Цезаря тощо. Але про це пізніше.

Що стосується “колективних” органів влади, то їх було декілька. На перше місце слід поставити вже відомі нам центуріантні збори. Вони були повноважні (з давніх часів) схвалювати або скасовувати законопроект, представлений ким-небудь з магістратів – консулом, претором, народним трибуном. Як уже зазначалося, голосували по центуріям.

Окрім законодавчої функції, центуріальні коміції обирали або скасовували кандидатури запропонованих їм посадових осіб, вирішували питання війни і миру, судили особливо небезпечних злочинців, яким загрожувала смертна кара.

Трибунні коміції володіли, в принципі, тією ж компетенцією, що і центуріантні, але, як було заведено, у справах меншої значущості (обирали нижчих магістратів, вирішували питання про накладення штрафів тощо).

Однак значущі за своєю вагою, ці зібрання не були регулярними і збиралися за бажанням одного з магістратів – консула, претора, народного трибуна, верховного жерця. Їх постанови частіш за все були передбачені магістрами.

Сенат. Справді важливе значення належало Сенату, який виник ще за римських царів як суворо патриціанський консультативний орган. Перехід до республіки посилив вплив сенату як єдиного постійного конституційного органу влади, що виражав волю патриціату.

Скликав сенат один з магістратів, який повідомляв тим, хто зібрався, причину скликання і предмет обговорення. Промови і рішення сенаторів заносилися в особливі книги.

Спочатку сенат мав право затверджувати або відхиляти рішення коміцій. Але вже з IV ст. до н.е. сенат став висловлювати свою згоду або незгоду із законопроектом, винесеним на ухвалення коміцій попередньо. Думка сенату була і в даному випадку далеко не

¹ За словами Тацита (Аннали, 1.21), «Імп. Август заміняв собою не лише сенат, але навіть і закони».

формальністю, адже за ним стояли і магістрати, і відповідні коміції (і перш за все – перші 98). Але виконавчою владою сенат не володів, і в цьому відношенні йому доводилося звертатися по допомогу до магістратур. До особливої компетенції сенату відносилися перш за все міжнародні справи, фінансові (прибутки і витрати), питання культу, оголошення та ведення війни, зовнішня політика взагалі тощо.

Вершина влади сенату, коли без нього не приймалося жодної скільки-небудь значної міри в області зовнішньої і внутрішньої політики, приходиться на 300-135 роки до н.е., падіння ж ролі сенату почалося в епоху громадянських війн (II-I ст. до н.е.), коли державні справи вирішувалися сильними особистостями (Марій, Сулла, Цезар). У період імперії сенат, зберігаючи зовнішню велич, втратив свою владу на користь імператорів.

Підбиваючи підсумки, запитаємо себе: в чому ж полягають принципові особливості Римської аристократичної республіки кращих років її існування?

Що заважало її переходу до демократії афінського типу, монархії, олігархії (політичне панування невеликої групи правлячої партії, правлячого класу)?

На це непросто питання може бути відповідь (оперуючи сучасною термінологією): *система стримань і протиріч* у функціонуванні правлячої магістратури, по-перше, а в більш широкому плані – *стійкий, розумний розподіл влади між демократією та аристократією*, нехай навіть і при явній перевазі останньої.

Як ми бачили в ході викладу, система стримань і протиріч проходить через усю систему римської форми правління: два зібрання, одне з яких було спочатку чисто плебейським; колегіальність магістратур із правом інтерцесії одного з магістратів у справі іншого, свого колеги; суворо проведена терміновість усіх без виключення магістратур та відповідальність магістратів за зловживання; відокремлення судової влади від влади виконавчої; виключні повноваження народних трибунів; наявність Сенату як органу, що призначає та володіє вищим авторитетом, але позбавлений виконавчої влади тощо.

Нарешті, нашу увагу не може не привернути армія, яка була

протягом усіх років республіки (до епохи диктатур) *народним ополченням* і вже лише через це – силою, що стояла на шляху до царської влади або олігархічної форми правління. Коли з широкою завойовницькою політикою Риму, спочатку у самій Італії, а потім і на всьому арсеналі земель, які омивалися Середземним морем, римська армія стала постійним інструментом політики, найманою силою, яка утримувалася за рахунок захоплених народів, зруйнувалася перешкода на шляху до військових диктатур, а потім і до переходу до монархічного правління.

Криза Римської республіки і перехід до монархії

Реформи Гракхів. У II ст. до н.е. після перемоги над Карфагеном (державою, розташованою в Північній Африці) Рим панує практично над усіма землями, що омиваються Середземним морем. Ці землі, окрім своєї особливої цінності, стали джерелом, з якого Рим черпав нові і нові маси рабів, які знаходили собі широке застосування у великих латифундіях (маєтках) старої і нової знаті – всіх цих сенаторів і вершників, які трансформувалися у IV-III ст. до н.е. в стан *нобілів*.

Росту латифундій відповідав зворотний процес: обезземелення і розорення корінного римського селянства. Кульмінацією боротьби між дрібними і крупними землевласниками стали *реформи братів Гракхів*.

У 133 р. до н.е. трибун Тіберій Гракх, аристократ за походженням, запропонував народним зборам закон, яким встановлювався максимальний розмір землеволодіння, яке знаходилося в приватних руках, – 1000 югерів на сім'ю (250 га). Так створювався земельний фонд, що слугував реформі. Але самої землі було ще недостатньо. Селянам необхідні були кошти на купівлю худоби, насіння тощо, а кошти були у розпорядженні сенату. Крупні землевласники, а отже, і сенатори, були вкрай розлючені і вчепилися в те, що Тіберій тричі порушив римську конституцію, вимагаючи усунення свого колеги Октавія, який був противником реформи (тріби проголосували за пропозицію Тіберія), і пропонуючи потім, щоб не сенат, а самі народні збори вирішили питання про субсидії (і цей захід був схвалений коміціями). І, нарешті, залишалося останнє – домагатися обрання Тіберія на новий термін, чого ніколи ще до того не

робилося.

Реакційна римська олігархія наважилася на крайню міру, щоб випередити обрання, – трибун Тіберій Гракх був убитий (133 р. до н.е.). Здійснення реформи було фактично призупинено.

Але в 121 році до н.е. брат Тіберія, Гай Гракх (і теж як народний трибун), продовжив справу Тіберія. У рух прийшли ті ж сили, що і за часів Тіберія, і перш за все Сенат. Вже у кінці республіки Сенат привласнив собі право видавати в критичних ситуаціях надзвичайний закон (т.зв. *сенатус консультум ультимум*), який надавав повноважень вищим магістрам вдаватися до будь-яких засобів, у тому числі і до неконституційних, щоб запобігти загрозливій небезпеці й оволодіти ситуацією. Це призвело до вбивства Гая Гракха і рішучої відмови від аграрних реформ на користь римського селянства.

Щоб випередити назавжди земельні реформи, в III р. до н.е. видається так званий закон Торія, за яким кожний, хто має не більше 30 югерів пашні (8,5 га), може вважати цю землю своєю приватною *власністю*. Так був покладений законвстановлений кінець давньому “агер публікус” – суспільній землі.

Диктатура Сулли. В I ст. до н.е. Рим опинився втягнутим у тяжку для нього Союзницьку війну, внаслідок якої змушений був піти на надання римського громадянства всьому населенню Італії.

Союзницька війна не принесла ані Риму, ані Італії справжнього миру. Наступала епоха особистої влади, епоха диктатур. Першим серед диктатів був полководець Сулла, який, спираючись на віддану йому армію, встановив у Римі режим одноосібної влади, або диктатури. Вона була безстроковою і вже одним цим відрізнялась від зображеної вище республіканської диктатури. Крім цього, Сулла привласнив собі законотворчі функції і право вільного розпорядження життям і майном громадян. Він надав нові права сенату і різко обмежив повноваження народних зборів. Трибуни були позбавлені політичних функцій.

Диктатура Сулли означала початок нової історичної ери в римській історії, і перш за все – *кінець республіки*.

Відречення Сулли (79 рік до н.е.) повернуло Риму республіканську конституцію, але ненадовго. На цей раз нова римська

диктатура опинилася в руках відомого Гая Юлія Цезаря (100-44 рр. до н.е.). Вона прийшлася на час, який наступив після спартанського повстання рабів (74 р. до н.е.), що виявило кризу республіканської форми правління і потребу в авторитарній державі.

Диктатура Юлія Цезаря. Обраний у 59 році до н.е. консулом Риму, Юлій Цезар, який стояв на чолі антисенатського угруповання, провів через коміції два земельні закони, чим здійснив пряме насилля над сенатом і відхилив як несуттєве вето народних трибунів. Рядом наступних дій Цезар перетягнув на свій бік не лише широкі прошарки римського народу, але і жителів провінцій.

У 46 році до н.е. Цезар, покінчивши зі своїми останніми противниками (помпеянцями), був проголошений диктатором на 10-річний термін, а в 44 році – пожиттєво.

Особливість цезарійської диктатури полягає в тому, що вона поєднує в одних руках не тільки консульську і трибунську владу, але і цензорську (з 46 року), і вищу жрецьку владу. За своїм станом командуючого армією Цезар отримав титул імператора. Поставлені в залежність від Цезаря коміції, хоча і продовжують існувати, імітуючи збереження республіки, слідує вказівкам імператора, включаючи і ті, які відносяться до обрання на посади.

Окрім сказаного, Цезар отримав повноваження розпоряджатися військом і казною держави, право розподіляти провінції між проконсулами і рекомендувати половину кандидатів у магістрати взагалі, право першим голосувати в сенаті, що було суттєвим, тощо. Тріумфальним для Цезаря було оголошення його “батьком вітчизни” зі всіма пов’язаними з цим почестями (особлива колісниця, золочене крісло, особливий одяг і взуття тощо).

Створена при Цезарі форма правління – принципат – отримувє свій подальший розвиток при його спадкоємці Октавіані Августі (27 р. до н.е. – 12 р. н.е.).

Римська імперія

Причини занепаду Римської республіки. Це важке і суперечне питання. Але є безсумнівним, що різкий розподіл суспільства на багатих і бідних, крупних і дрібних землевласників, різкі розбіжності

станів, примноження класу пролетарів, які жили за рахунок подачок держави і були готові слідувати за тим полководцем або політичним діячем, який обіцяє найбільший матеріальний успіх, тощо, не могли звести нанівещь стару республіканську рівність, якою б вона не була на практиці. Як і народовладдя, яким би чином воно не обмежувалося. Не забудьмо ще, що римські республіканські інститути склалися як інститути управління *місто*, а не імперією. Звідси і зміна республіканської форми правління на монархічну, тим більш прийнятну, що монархічний елемент, як ми це бачили, простежується і в старій республіканській конституції Риму.

У нових умовах стало неможливим подальше відмежування рабовласницьких класів у захоплених Римом провінціях від політичної влади. Пожертвувавши виключним станом “римського народу”, імперія сприяла консолідації рабовласників на всій її території, консолідації в панівний клас, пов’язаний єдністю інтересів. Тим самим була створена достатньо міцна соціальна база того політичного режиму, який при всіх своїх змінах протримався так же довго, як і республіка, – біля 500 років.

Суспільний устрій Риму в період патриціату. Після перемоги внучатого небожа і наступника Юлія Цезаря – Октавіана – над своїми політичними противниками (при акції 31 р. до н.е.) сенат доручив Октавіану верховну владу над Римом і провінціями (до того ж приніс йому титул Августа). Разом з тим у Римі і провінціях встановився державний устрій, який ми називаємо *принципатом*, від “принцепс сенатус” – перший сенатор, яким ще в попередні часи називали першого у списку сенаторів (зазвичай найстарішого з колишніх цензорів), який першим виказував свою думку. Для Августа “принцепс” означав “першого громадянина Римської держави”, а відповідно до неписаної римської конституції – пост імператора.

Що ж являла собою Римська імперія в період принципату, яким був її суспільний устрій? Відповідаючи на це запитання, ми повинні в першу чергу сказати про громадянство. Вже за Юлія Цезаря уявлення про римського громадянина в провінціях стало розповсюдженою політичною мірою. Ця практика була продовжена і за його наступників. Нарешті, у 212 році н.е. імператор Каракалла надав права

римського громадянина всьому вільному населенню імперії. То був значний крок, що мав великі важливі наслідки.

Привілейований стан самого Риму був підірваний. Тим більше, що вже на той час розбіжності у стані вільних людей у Римі та імперії суттєво відрізнялися від того, що було при республіці.

Верхівку рабовласницького класу складали два прошарки. Першим і найбільш почесним вважався прошарок *нобілів*. Цей прошарок склався ще у IV-III ст. до н.е. з патриціансько-плебеанської знаті. За часів імперії нобіли стають панівним прошарком, який домінував і в суспільстві, і в державі.

Економічну основу нобілітету складали великі земельні наділи, що оброблялися масою рабів і залежних селян-пекуліантів. Політичною опорою нобілітету став сенат. Високопоставлені жерці й вищі магістрати склалися з представників нобілітету, і так продовжувалося протягом століть. Консулат був прерогативою нобілітету. Керівники захоплених територій – всі ці консули, протетори, легати та інші – належали до нобілітету, вони і керували провінціями аж до того, що нав'язували їм конституції. Вони ж і грабували їх. Усього провінцій було 18.

За часів імператора Августа нобілітет перетворився на сенаторський прошарок, що поповнявся за рахунок сановників, які відзначилися на державній службі. З прошарку вершників, фінансової знаті імперії, з цензом у 400.000 сестерцій, виходили відповідальні чиновники та офіцери. Управління містами знаходилося в руках декуріонів, які склалися більшою мірою з колишніх магістратів. То були, як правило, середні землевласники.

На найнижчій точці соціального стану знаходилися, як і раніше, раби. За часів Августа інтереси рабовласників були обмежені за допомогою спеціальних заходів, що відрізнялися надзвичайною жорстокістю. Були різко скорочені можливості відпущення рабів на волю, відновлений закон, за яким страчувалися всі ті раби, які знаходилися вдома на момент вбивства їх господаря і не з'явилися йому на допомогу. В одному з відомих нам випадків такого роду, незважаючи на широке незадоволення народу, сенат і імператор стратили 400 рабів. Римські юристи знаходили такій жорстокості

вагоме виправдання, жодний будинок не може бути захищений (від рабів) інакше, як страхом смертельного покарання.

Між тим економічний розвиток все більше вказував на невигоду праці рабів. Жодний наглядач і жодні покарання не могли замінити економічного стимулу. Раб робив те, що було безумовно необхідним, і не більше того, і так, щоб не викликати покарання. Жодне вдосконалення не приносило вигоди. Недарма прогрес техніки ніби припинився в Римі: а ні коса, ані навіть примітивний ціп, яким вибивають зерно з колосся, не були відомі в Римі та його провінціях. Римський автор Колумела (I ст. до н.е.) писав про те, що “раби завдають полям великої шкоди. Випасають худобу... погано. Погано обробляють землю, показують при посіві набагато більші витрати насіння проти справжніх...” тощо.

Розуміючи все це, рабовласники-господарі почали все більш широко надавати рабам *пекулії*, тобто земельні наділи, за які господарю слід було сплачувати певною часткою продукту (зазвичай половиною врожаю). Решта залишалася працівнику, і він старався.

Але для того, щоб пекуліальні відносини отримали належного поширення, їх потрібно було захистити від зловживань. По-перше, надати їм більш або менш широкого правового захисту, по-друге, старе римське право забороняло рабу всі види торгових і боргових операцій, якщо вони проводилися від його імені і на його користь. Старе право забороняло рабу виступати в суді. І оскільки всі ці заборони були перешкодою на шляху розвитку пекулія як специфічної форми арендних відносин, їх належало скасовувати, пом’якшувати, модифікувати. Так і робилося, хоча і поступово.

Водночас із тим у межах Римської імперії здійснювався й інший важливий процес – перетворення вільного селянина на орендатора, який мав назву *колон*. Розвиток колонату був прямим результатом насильницького пограбування селянської землі, яке не припинялося, прямо пов’язаного з ростом сенаторських і вершницьких латифундій. Іншою його причиною стало зменшення напливу рабів із-за кордону – прямого наслідку зменшення військової міцності імперії, з одного боку, і посилення опору, що чинився їй, з другого.

Обов’язки колони носили як грошовий, так і натуральний

характер. Колонат починався з короткочасної оренди, але вона була не вигідною для орендодавця. Лише довга оренда могла забезпечити його робочою силою і в той же час породити в колоні прагнення до покращення землі, її врожайності тощо.

Задовольняючи вимоги землевласників, закон 332 року поклав початок прикріплення орендаторів до землі. Ті, хто самовільно залишив маєтки, поверталися силою назад. У той же час закон забороняв зганяти колонів при продажі землі. Точно так заборонялося і самовільне підвищення повинностей, що лежали на колоні. Прикріплення колонів до землі було довічним і спадковим.

Таким чином, ще в рабовласницькому Римі зароджується *феодалний порядок*, феодалні виробничі відносини. В цьому складному процесі раб зростає у своєму соціальному статусі, вільний селянин, навпаки, принижується. На кінець імперії забороняється самовільне вбивство раба, розділення його сім'ї, вводиться полегшений порядок відпущення раба на волю.

Ремісники, організовані по колегіях, тобто спільнотах, повинні були “назавжди залишитися у своєму стані”, що означало для них не що інше, як насильницьке спадкове прикріплення до своїх професій.

Це був прообраз середньовічного цеху майстрових людей.

Державний лад Римської імперії. Історію монархічного Риму зазвичай поділяють на два періоди: перший, як ми вже знаємо, період *принципату*, другий – *домінату*. Межею між ними є III ст. нашої ери. Принципат (від “принцепс”, як називали імператора за його станом “першого сенатора”) зберігає ще видимість республіканської форми правління і майже всі заклади республіки. Скликаються народні збори, засідає сенат. Як і раніше, обираються консули, претори, народні трибуни. Але все це вже не більш як прихована форма постреспубліканського державного устрою. Імператор-принцепс, як ми вже бачили на прикладі Цезаря, поєднує в одних руках повноваження всіх головних республіканських магістратур: диктатора, консула, претора, народного трибуна. В залежності від роду справ він виступає то в одній, то в іншій якості. Як цензор – він комплектує сенат, як трибун – він скасовує за своєю волею дії будь-якого органу влади, заарештовує громадян за своїм бажанням тощо. Як консул і диктатор,

принцепс визначає політику держави, віддає розпорядження по галузях управління, як диктатор – він командує армією, управляє провінціями тощо.

Народні збори, головний орган влади старої республіки, приходять у повний занепад, і Цицерон пише з цього приводу, що громадяни більше цікавляться гладіаторськими іграми, ніж зборами коміцій. Звичайним явищем стали такі ознаки крайнього розладу коміцій, як підкуп голосів, розігнання зборів, насилля над тими, хто бере в них участь тощо. Імператор Август хоча і реформував коміції в демократичному дусі (скасував цензові розряди, дозволив зачне голосування для мешканців італійських муніципій), але відняв у зборів судову владу – найважливішу з їхніх колишніх компетенцій.

Разом з тим збори позбавляються свого права обирати на посади магістратів. Спочатку було вирішено, що кандидати на консулат і претуру проходять перевірку у спеціальній комісії, яка складається з сенаторів і вершників, тобто апробацію, потім, вже після смерті Августа, вибори магістратів були передані до компетенції сенату. “Тоді вперше, – писав римський історик Тацит, – обирати посадових осіб стали сенатори, а не збори громадян на Марсовому полі, оскільки доти, хоча найважливіше чинилося на розсуд принцепса, дещо робилося також за наказом трибутних зборів”. (Тацит. *Аннали*, 1.14). Щодо законодавства, то той самий Тацит звертає увагу, що принцепс заміняв собою не лише сенат і магістратів, але й самі закони. Це значить, звичайно, що й законодавство стало справою принцепса. Що вже й казати про республіку.

Лишався, щоправда, сенат. Але вже за часів Августа він поповнився провінційною знаттю, яка всім була зобов’язана принцепсові, а особливо ті з вершників, котрі досягли сенаторського звання. З органу влади, яка поширювалася на “місто Рим”, сенат перетворився на своєрідний імператорський інститут. Причому становище його було принизливим, а повноваження обмеженими. Законопроекти, які надходили до сенату, виходили від принцепса та були забезпечені його авторитетом. Врешті-решт виникає та затверджується неписане правило, згідно з яким “усе, що вирішив принцепс, має силу закону”.¹

Вибори самого принцепса належали сенату, але й це перетворилося на чисту формальність. У багатьох випадках справу вирішувала армія. Осередком вищих закладів імперії став “двір”, і саме двір принцепса. Це й імператорська канцелярія з юридичним, фінансовим та іншими відділками. Фінанси займають особливе місце. Ніколи ще держава не виявляла такої винахідливості у пошуку джерел оподаткування, як цього навчилися у відомствах імперії, ніколи ще – до Августа – не була такою численною кількістю чиновників-бюрократів.

Армія стала постійною та найманою. Солдати служили 30 років, отримуючи платню, а після виходу у відставку – значну земельну ділянку. Командний склад армії комплектувався з сенаторського та вершницького станів. Рядовий солдат не міг піднятися вище посади командира сотні – центуріона.

Домінат. У III ст. н.е. (з 284 р.) у Римі встановлюється режим нічим не обмеженої монархії – домінат (від домінує – господар). Старі республіканські заклади зникають. Управління імперією зосереджується в руках кількох основних відомств, керованих сановниками, які перебували у підкоренні необмеженого голови імперії – імператора. Серед цих відомств на особливу увагу заслуговують два: державна рада при імператорові (обговорення основних питань політики, підготовка законопроектів) та фінансове відомство. Військовим відомством командують призначені імператором та лише йому підкорені генерали.

Чиновники отримують особливу організацію: їм надається форма одягу, їх наділяють привілеями, по закінченню служби їм призначають пенсії тощо.

Реформи Діоклетіана і Константина. Серед багатьох реформ та законів імперії на особливу увагу історико-правової науки заслуговують реформи імператорів періоду домінату – Діоклетіана та Константина.

Діоклетіан, син вільновідпущеника, став римським імператором у 284 році нашої ери (284-305 рр.). Час його правління відзначений двома головними реформами. Перша стосувалася державного устрою величезної імперії, найкращої форми управління нею.

Реформа ця може бути зведена до наступного:

- 1) верховна влада була поділена між 4-ма *співправителями*. Двоє з них, котрі носили титул “августів”, займали найвище положення, керуючи кожен своєю половиною імперії – *Західною* та *Східною*. Причому сам Діоклетіан-август зберіг за собою право найвищої влади для обох частин імперії. Августини обирали собі співправителів, яким надавався титул “цезарів”; так виникла “тетрархія” – правління чотирьох імператорів, які вважалися членами єдиної “імператорської родини”;
- 2) армія, збільшена на одну третину, була поділена на дві частини: одну її частину розміщували на кордонах імперії, інша, мобільна, слугувала для цілей внутрішньої безпеки;
- 3) адміністративна реформа призвела до збільшення провінцій (за одними даними – до 101, за іншими – до 120);
- 4) провінції, в свою чергу, були зроблені частиною діоцезів, яких було 12;
- 5) розділена на провінції та діоцези Італія в числі інших земель імперії була тепер вже остаточно позбавлена свого особливого значення й становища (хоча Рим ще деякий час вважався столицею імперії).

Щодо економічної політики Діоклетіана, то вона є значною вже тим, що дає перший приклад активного адміністративного втручання у таку складну й рухливу сферу життя суспільства, якою є економіка.

У першу чергу Діоклетіан ввів замість різноманітних непрямих податків єдиний прямий податок – поземельно-подушний, який збирали натурою: зерном, м’ясом, вовною та ін. Розмір оподаткування було значно збільшено порівняно з попереднім. Прагнучи покінчити з обігом зіпсованих грошей, імператор ввів повноцінну золоту монету, водночас зі срібною та мідною. Надалі, намагаючись зупинити ріст цін на товари та послуги, Діоклетіан видав у 301 році едикт, який встановив максимальні ціни на товари, що продавалися: “Ми встановлюємо, щоб ціни, вказані у доданому списку, по всій державі так дотримувати, щоб була відрізана можливість їх підвищити... якщо ж хто нахабно опиратиметься цій постанові, той ризикує своєю головою”.

Окрім максимальних цін на пшеницю, жито, мак та інші товари, едикт встановив ще й максимальні розміри заробітної платні – батракові, перукарю, вчителю, стенографу, адвокату, архітектору

тощо. Варто згадати, що гонорар адвоката у 15 разів перевищував заробітну платню медика.

Іншими своїми реформами Діоклетіан посилював владу землевласників над селянством, перш за все тим, що на ньому, на землевласникові, лежала відповідальність за надходження податків від селян. Землевласник же отримав право надсилати за власним вибором певну кількість залежних людей на військову службу, до імператорської армії.

Розпочату Діоклетіаном справу продовжив імператор Константин (285-337 рр.), найбільш відомий своєю церковною політикою, сприятливою для тієї пори переслідуваного християнства. Міланським едиктом 313 року Константин дозволив християнам вільне сповідання своєї релігії (незадовго до смерті імператор хрестився й сам).

За Константина завершується процес закріпачення селян-колонів та ремісників. Згідно з імператорською конституцією 332 року, колон був позбавлений права переходити з одного маєтку до іншого. Колон, який не підкорився цьому закону, мав бути закутий у кайдани й у такому вигляді повернутий попередньому власникові. Особа, котра прийняла колону-втікача, сплачувала його власникові повну суму платежів, які був винен колон-втікач.

Та сама лінія проводилася і по відношенню до ремісників. Укажемо три приклади до імператорського едикту 317 року, яким вимагалось, щоб майстри монетної справи “назавжди залишалися у своєму стані”. Те саме вказувалося корабельникам та багатьом іншим робітникам.

Безпосереднє привласнення додаткового продукту стало основною формою експлуатації селян і ремісників.

До всього сказаного додамо, що саме за імператора Константина столиця Римської імперії була перенесена до старої Візантії, що потім була Константинополем (11 травня 330 року). Відповідно до цього сюди було переведено з Риму вищі урядові заклади та відновлено сенат.

Остаточний розділ імперії на дві частини – західну, зі столицею в Римі, та східну, зі столицею в Константинополі, відбувся у 395 році.

На цьому ми завершуємо історію римської державності, оскільки

перенесенням столиці до Константинополя починається вже історія Візантії. Траплялося, правда, що західна і східна частини імперії ще об'єднувалися під владою розумного імператора, проте ненадовго. У IV столітті Рим та Візантія відокремлюються остаточно.

Римська імперія існувала (скоріше – тягла існування) до 476 року, коли голова німецьких найманців Одоакр усуває римського імператора, малолітнього Ромула-Августа (Ромула-Августинишу), та займає його місце. Цій події передувало фактичний розпад усієї західної частини імперії. Галія, Іспанія, Британія опинилися під владою німців. Відпала й Африка. Щодо Східної римської імперії, то вона проіснувала ще близько 1000 років.

Питання про причини падіння Римської імперії було й залишається предметом дискусії, кінця якій не видно. Ми глибоко не вдаватимемося у нього.

Корисно, однак, навести свідчення римського історика Амміана Марцелліна, який писав про сучасний йому Рим (383-390 рр. н.е.): “Людей освічених та серйозних уникають як людей нецікавих та некорисних. Нечисленні будинки, славні у минулі часи увагою до наук, занурені тепер у розваги негідного неробства... Замість філософа запрошують співака, замість оратора – майстра потішних справ. Бібліотеки зачинено навек... Коли, зважаючи на нестачу харчів, здійснювались заходи щодо швидкого виселення з Риму усіх чужоземців, по-перше, вислали представників освіти та науки, хоча їх кількість була незначною, проте було залишено у місті... три тисячі танцівниць зі своїми музикантами...” Книг, додає Марцеллін, за виключенням небагатьох цікавих, не читають зовсім. Інші римські автори повідомляють про падіння інтересу до державних справ, грошові побори, свавілля влади, розклад державного апарату взагалі. Все це є важливим для розуміння ситуації, яка передувала падінню Західної Римської імперії.

Легко побачити, що багато принципів римської державності, як ми їх описали, увійшли до історії. Колегіальність магістратів, система стримань та противаг, участь народу у вирішенні найважливіших державних справ, постійний парламент, яким був римський сенат, відповідальність посадових осіб перед народом, парламентом або

судом – усі ці принципи так чи інакше сходять до античних держав – Афін та Риму. І в цьому їхня непересічна цінність.

8.2. Основні напрямки політичної і правової думки в Давньому Римі

Історія давньоримської політичної і правової думки охоплює ціле тисячоліття і в своїй еволюції відображає істотні зміни в соціально-економічному і політично-правовому житті Давнього Риму. Історію Давнього Риму прийнято ділити на три періоди: *царський* (754-510 рр. до н.е.), *республіканський* (509-28 рр. до н.е.), *імператорський* (27 р. до н.е.). Причому єдина Римська імперія в 395 році н.е. була остаточно розділена на Західну (столиця – Рим), Східну (столиця – Константинополь) імперії і останню – Східноримську (Візантійську) імперію, яка проіснувала до 1453 року.

Політично-правові інститути і переконання в Давньому Римі розвивалися протягом його довгої історії в умовах гострої боротьби між різними верствами населення – патриціями і плебеями, *нобілітетом* (з патриціїв і багатих плебеїв) і незаможними, *оптиматами* (прихильниками верхів суспільства) і *популярами* (прихильниками вільних низів), вільними і рабами.

В умовах рабовласницького суспільства, де раби не були самостійними суб'єктами політичного і правового життя і залишалися лише об'єктами чужої власності, боротьба за політичну владу розгорталася всередині привілейованої меншини.

Хоч рухи рабів не висунули чітких і самостійних політично-правових концепцій і програм, однак вони, завдаючи чутливих ударів по рабовласницькому ладу, безсумнівно, впливали на розвиток політичної і правової ідеології тогочасного суспільства. Цей вплив помітний у теоріях Давнього Риму: вченнях Цицерона, стоїків, юристів, ідеологів раннього християнства.

Давньоримська політично-правова думка знаходилася під помітним впливом відповідних давньогрецьких концепцій. Примітно, що коли всередині V століття до н.е. плебеї зажадали складання писаного законодавства, в Грецію були направлені римські посланці для ознайомлення з грецьким законодавством, і особливо з законами

Солона. Результати цього ознайомлення були використані при складанні важливого джерела давньоримського права – славетних Законів XII таблиць (перші десять таблиць були прийняті в 451 році до н.е., дві останні складені і прийняті в 450-449 рр. до н.е.).

Значний вплив на давньоримських авторів мали, крім того, погляди Сократа, Платона, Аристотеля, епікурейців, стоїків, Полібія та багатьох інших грецьких мислителів.

Так, матеріалістичні переконання Демокрита та Епікура, уявлення Демокрита про прогресивний розвиток людей від первинного природного стану до створення впорядкованого політичного життя, держави і законів, думка Епікура про договірний характер держави і права були сприйняті і розвинені Тітом Лукрецієм Каром (99-55 рр. до н.е.) в його відомій поемі “Про природу речей”.

У своїх теоретичних побудовах римські автори використали природно-правові ідеї грецьких мислителів, їх вчення про політику і політичну справедливість, про форми держави, про змішану форму правління.

Однак потрібно мати на увазі, що римські автори не обмежувалися лише простим запозиченням досвіду своїх попередників, а застосовували їх і розвивали далі з урахуванням специфічних соціально-політичних умов і задач римської дійсності. Наприклад, характерна для давньогрецької думки ідея взаємозв’язку політики і права отримала свій подальший розвиток і нове вираження в трактуванні Цицероном держави як публічно-правової спільноти.

Уявлення грецьких стоїків про вільного індивіда було використане римськими авторами (Цицероном і юристами) при створенні, по суті, нової концепції – поняття юридичної особи (правової особистості, персони).

Значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки – юриспруденції. Римські юристи ретельно розробили складний комплекс політико-правових проблем в області загальної теорії держави і права, а також окремих юридичних дисциплін (цивільного права, державного і адміністративного права, карного права, міжнародного права).

Римські автори в своїх побудовах теоретично відобразили ту нову,

відмінну від давньогрецької, історичну і соціально-політичну реальність, в обстановці якої вони жили і діяли (високий розвиток рабовласництва і відносин товарного виробництва, криза полісного устрою держави і старої полісної ідеології, перетворення Риму в світову державу, перехід від республіки до імперії, від традиційних форм правління до нових форм одноосібної влади – до принципату і домінації, криза рабської праці і становлення колонату). Залишаючись ідеологічними захисниками основ ладу, що існував, вони разом з тим у теоретичному відношенні зробили своєю творчістю помітний внесок у вчення про державу та політику.

Марк Тулій Цицерон (106-43 рр. до н.е.) – знаменитий римський оратор, юрист, державний діяч і мислитель. У його величезній спадщині значна увага приділена проблемам держави і права. Спеціально ці питання висвітлені в його роботах “Про державу” і “Про закони”. Цілий ряд політико-правових проблем розглядається і в інших його творах (наприклад, у роботі “Про обов’язки”), а також в його численних політичних і судових промовах.

Теоретичні погляди Цицерона знаходяться під політичним впливом давньогрецької думки, і перш за все вчень Платона (особливо в області держави і права), Аристотеля, Полібія та стоїків. Разом з тим цей “іноземний” вплив Цицерон, як патріот Риму і практичний політик, намагався поєднати і привести у відповідність із власними римськими традиціями в області державно-правової практики і політико-правової думки, із самобутньою історією Римської держави і права, з реальною обстановкою й актуальними задачами сучасної йому соціальної і політичної дійсності. В цілому творче використання ідей попередників у політико-правовому вченні Цицерона поєднується з розвиненим ним цілим рядом оригінальних і нових положень в області теорії держави і права. Державу (*respublica*) Цицерон визначає як справу, що належить народу (*res populi*). При цьому він підкреслює, що “народ – не довільне сполучення людей, що зібрані разом будь-яким чином, а сполучення багатьох людей, пов’язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів”.

Держава в трактуванні Цицерона є не тільки вираженням спільного інтересу всіх її вільних членів, що було характерним і для

давньогрецьких традицій, але й одночасно узгоджене правове спілкування цих членів, як певна правова освіта, “загальний правопорядок”. Таким чином, Цицерон стоїть у витоків тієї юридизації поняття держави, яка в майбутньому мала багато прихильників, аж до сучасних прихильників ідеї “правової держави”.

Головну причину походження держави Цицерон вбачав не стільки у слабкості людей і в їх страхові (точка зору Полібія), скільки в їхній вродженій потребі жити разом. Розділяючи в цьому питанні позицію Аристотеля, Цицерон відкидав широко розповсюджені в його час уявлення про договірний характер виникнення держави.

Вплив Аристотеля помітний і в трактуванні Цицероном ролі сім’ї як початкової ланки суспільства, із якої поволі і природним шляхом виникає держава. Він підкреслював першочерговий зв’язок держави і власності та поділяв положення стоїка Панетія в тому, що причина утворення держави – охорона власності. Порушення недоторканності особистої і державної власності Цицерон характеризує як порушення справедливості і права.

Виникнення держави (як і права) не за примхою людей, а відповідно до всезагальних вимог природи, в тому числі відповідно до велінь людської природи, в трактуванні Цицерона означає, що по своїй природі і суті вони (державна і права) носять божественний характер і ґрунтуються на загальному розумі і справедливості. Вивчення всієї природи, підкреслював Цицерон, призводить до розуміння того, що “всім цим світом править розум” [34, с. 29]. Це положення, сформульоване ще давньогрецьким філософом Анаксагором, використовується Цицероном для обґрунтування свого розуміння “природи” як зумовленого і пронизаного божественною волею загального джерела розумних і справедливих настанов і дій людей.

Завдяки тому, що люди самою природою наділені “сім’ям” розуму і справедливості й, отже, їм доступне розуміння божественних начал, стало можливим саме виникнення впорядкованого людського існування, доброчинності, держави і права. Розум – найвища і найкраща частина душі, “царський імперій”, що стримує всі негативні почуття і пристрасті в людині. Тому, писав Цицерон, “при пануванні мудрості немає місця ані для пристрастей, ані для гніву, ані для

необдуманих вчинків” [34, с. 29].

У дусі традицій давньогрецької думки Цицерон приділяв велику увагу аналізу різних форм державного устрою, виникнення одних форм з інших, “кругообігу” цих форм, пошукам “найкращої” форми тощо.

Критерії розрізнення форм державного устрою Цицерон вбачав у “характері і волі” тих, хто править державою. В залежності від числа правлячих він розрізняв три прості форми правління: царську владу, владу оптиматів (аристократію) і народну владу (демократію). “...Коли верховна влада знаходиться в руках однієї людини, ми називаємо цього одного царем, а такий державний устрій – царською владою. Коли вона знаходиться в руках у виборних, то говорять, що ця громадська община управляється волею оптиматів. Народною ж є така община, в якій все знаходиться в руках народу” [31].

Усі ці прості форми (або види) держави не досконалі і не найкращі, але вони, по Цицерону, все ж терпимі і можуть бути досить міцними, якщо тільки зберігаються ті основи і зв’язки (в тому числі – і правові), які вперше міцно об’єднали людей в силу їх участі в створенні держави. Кожна із цих форм має свої переваги і недоліки. У випадку, якби вибір був серед них, переваги віддаються царській владі, а на останнє місце ставиться демократія.

“Благоволінням своїм, – пише Цицерон, – нас приваблюють до себе царі, мудрістю – оптимати, свободою – народи”. Перелічені переваги різних форм правління, на думку Цицерона, можуть і повинні бути в їх сукупності, взаємозв’язку і єдності представлені в змішаній (а тому і найкращій) формі держави. В простих же формах держави ці переваги представлені однобічно, що і зумовлює недоліки простих форм, що ведуть до боротьби між різними прошарками населення за владу, до зміни форм влади, до їх виродження в “неправильні” форми. Так, при царській владі, пояснював Цицерон, всі інші люди відсторонені від участі в прийнятті рішень і законів, народ не користується свободою і відсторонений від влади і при пануванні оптиматів. При демократії ж, “коли все відбувається по волі народу, то яким би справедливим і помірним він не був, все-таки сама рівність – це несправедливо, якщо при ній немає ступенів суспільного

положення” [34].

Основний недолік простих форм держави полягає, відповідно до Цицерона, в тому, що всі вони неминуче, в силу їхньої односторонності і нестійкості, знаходяться на “обривистому і слизькому шляху”, що веде до нещастя. Царська влада має свавілля єдиновладного правителя, легко вироджується в тиранію, а влада оптиматів із влади найкращих (по мудрості і доблесті) перетворюється в панування багатих і знатних. Хоч така влада і продовжує помилково називатися правлінням оптиматів, але насправді, говорить Цицерон, “немає більш спотвореної форми існування, ніж та, при якій найбагатші люди вважаються найкращими” [34]. Відповідно і повновладдя народу, за оцінкою Цицерона, призводить до згубних наслідків, до “збочення і свавілля натовпу”, до його тиранічної влади. Ці спотворені види володарювання (тиранія одноосібного володаря або натовпу, панування купки багатих і знатних) вже не є, відповідно до Цицерона, формами держави, оскільки в таких випадках зовсім відсутня сама держава, що розуміється як спільна справа і надбання народу, відсутні спільні інтереси і загальнообов’язкове для всіх право.

Попередити подібне виродження державності, на думку Цицерона, можна тільки в умовах найкращого (тобто змішаного) виду державного устрою, що утворюється шляхом рівномірного змішування позитивних якостей трьох простих форм правління. “Бажано, – писав він, – щоб у державі було дещо видатне і царствене, щоб одна частина влади була вручена авторитету кращих людей, а деякі справи були надані суду і волі народу” [34]. Як найважливіші переваги такого державного ладу Цицерон відмічав міцність держави і правову рівність її громадян. Як шлях до змішаної форми правління Цицерон (слідом за Полібієм) трактував еволюцію римської державності від царської влади до сенатської республіки. При цьому аналогію царської влади він вбачав у повноваженнях магістратів (і, перш за все, консулів), влади оптиматів – у повноваженнях сенату, народної влади – у повноваженнях Народних зборів і народних трибунів. У зв’язку з цим Цицерон захоплювався далекоглядністю та мудрістю “предків”, що створили таку розумну форму держави, і закликав твердо дотримуватися їхніх політичних заповітів.

Підкреслюючи небезпечність нахилу в бік того чи іншого органу змішаної державності і виступаючи за їх взаємну рівновагу, він підкреслював необхідність “рівномірного розподілу прав, обов’язків і повноважень – з тим, щоб достатньо влади було у магістратів, достатньо впливу у ради кращих людей і достатньо свободи у народу”. Переваги державного устрою Риму – це, за оцінкою Цицерона, плід багатовікового досвіду всього римського народу, а не витвір окремої обдарованої особи, від якої обов’язково щось залишається прихованим. На відміну від Риму в інших державах форми правління створювали на основі своїх законів і постанов окремі особи (наприклад, Мінос – на Криті, Лікург – у Спарті, Тесей, Драконт, Солон, Клісфен, Деметрій Фалерський – в Афінах і т.д.).

Значна перевага Риму, вважав Цицерон, зумовлена географічним розташуванням міста на суші, що легко з’єднується (завдяки Тібру) з морем, але не біля самого моря. Це, за задумом Цицерона, гарантує захист від раптового нападу ворогів, як буває часто з приморськими містами-державами. До того ж відмічений географічний фактор цінний і в морально-етичному плані. “Приморським містам, – писав Цицерон, – властиві зміни... тому, що вони зустрічаються з чужою мовою і чужими порядками, і до них не тільки ввозяться чужоземні товари, але і вносяться чужі порядки...” [34]. Політичним наслідком близькості міста-держави до моря є нестабільність його ладу, часті зміни влади. Так, причину негараздів і переворотів, що мали місце в Греції, Цицерон вбачав у географічних недоліках, пов’язаних із приморським розташуванням еллінських полісів.

Свою концепцію найкращої (змішаної) форми держави, на відміну від платонівських проектів ідеальної держави, Цицерон вважав реальною, розуміючи при цьому практику римської республіканської державності в найкращу пору її існування (“за предків”), платонівська держава – це скоріше не реальність, а бажання, вона не така, яка могла б існувати, а така, в якій можна було б побачити розумні основи державності. Правда, Цицерон розумів, що реальність хваленого ним римського змішаного державного ладу – скоріше в минулому, ніж у теперішньому часі.

За часів Цицерона Римська республіка переживала тяжку кризу і

доживала свої останні дні. Політичний лад Риму рухався до встановлення одноосібної влади, до принципату і монархії. Концепція Цицерона про змішане правління і взагалі його судження про державу як справу народу явно розходилася із сучасними йому соціально-політичними реаліями і дійсними тенденціями розвитку римської державності. Як теоретик і практичний політик, що знаходився в центрі тодішньої боротьби за владу, Цицерон не міг не бачити тенденцію до перегрупування сил і влади, до відпливу реальних повноважень від попередніх республіканських інститутів і їх концентрування в руках окремих осіб, і перш за все тих, хто спирався на армію. Про це красномовно говорили приклади приходу до влади Сулли, Помпея, Цезаря, Антонія, Октавіана та ін.

У своїй творчості і в своїй практичній діяльності (як квестор, сенатор, едил, претор і консул) Цицерон послідовно виступає за сенаторську республіку, проти повновладдя окремих осіб, у тому числі проти режиму особистої військової диктатури.

Суть “серединного” характеру політичної позиції Цицерона полягає в тому, що він, захищаючи республіканські традиції і систему республіканських закладів, виступав від імені “загальної згоди” всіх соціальних прошарків римських громадян у рамках “спільного правопорядку”. Ця серединна позиція чітко проявилася і в політичному лавіруванні Цицерона між “оптиматами” і “популярами”. Усвідомлюючи різницю мети оптиматів і популярів, Цицерон разом з тим розвивав уявлення про те, що дійсні інтереси тих та інших можуть бути об’єднані і враховані в межах “загальної згоди”.

Себе Цицерон, після обрання його на Народних зборах консулом, атестував (не без демагогії) як істинного захисника народу, як консула-популяра. З цієї позиції “істинного популяра” і борця за “загальну згоду” і благо держави він атакував своїх політичних противників, особливо таких псевдопопулярів, за його оцінкою, як Рулл, Катіліна, Клодій. За його провідну роль при придушенні “заколоту Катіліни” Цицерон отримав від Народних зборів подяку і почесний титул “батька вітчизни”. Це було в 63 р. до н.е. при трибунаті Клодія. Цицерон був вимушений покинути Рим, куди він знову повернувся тільки через 17 місяців, коли Клодій втратив свій вплив. У кінці 50-х

років Цицерон виступав проти всевладдя тріумвірів (Помпея, Цезаря і Красса) і можливої військової диктатури. В 40-х роках встановлення режиму особистої влади Цезаря він розцінив як “ніч республіки”, “втрату свободи в державі” і тиранію. Вбивство Цезаря (44 р. до н.е.) він зустрів із радістю. Хоч Цицерон і не був у числі змовників, однак останні вважали його своєю людиною і після вбивства Цезаря в сенаті викрикували “Цицерон!” у знак відновлення свободи.

Кінець життя і діяльності Цицерона (44-43 рр. до н.е.) пройшов у боротьбі проти нової небезпеки військової диктатури і нових тріумвірів (Антонія, Октавіана і Лепіда). В цій боротьбі Цицерон, що виступав проти диктатури від імені “всієї Італії” і всіх прихильників республіки, відігравав, за словами Аппіана, роль “єдиновладного демагога”. Після перемоги тріумвірів ім'я Цицерона було включено в проскрипційні списки осіб, яким виносилася смертна кара без суду.

7 грудня 43 р. до н.е. Цицерону відрубали голову прихильники тріумвірів.

З урахуванням специфіки практичної політики і її особливої логіки треба все ж визнати, що в своїй діяльності Цицерон в цілому залишався вірним основним ідеям і принципам тієї теоретичної концепції держави, яку він розвивав у своєму політичному вченні. Основна роль і там, і тут відводилася положенням про “спільне благо”, “узгодження інтересів”, “загальний правопорядок” і т.д.

При цьому враховувалися інтереси вільних прошарків і громадян Римської республіки, але зовсім не рабів. Рабство, по Цицерону, справедливе тому, що таким людям рабське положення корисне і це робиться їм на користь, коли робиться розумно, тобто коли у безчесних людей віднімуть можливість здійснювати беззаконня, тоді пригнічені будуть у кращому положенні, коли вони, будучи вільними, були в гіршому. Рабство зумовлене самою природою, яка дарує кращим людям володарювання над слабкими для їхньої ж користі. Такою є логіка суджень Цицерона, які він прагне підкріпити роздумами про співвідношення різних частин душі, пан так само править рабом, як краща частина душі (розум, мудрість) править слабкими і порочними частинами душі (пристрастями, гнівом). До рабів, вважав Цицерон, треба відноситись як до найманців, вимагати

від них відповідної роботи і надавати їм те, що потрібно.

Хоч характеристика раба як “найманця” вигідно відрізняється від поширених у той час уявлень про раба як “засіб, що говорить”, однак у цілому судження Цицерона по цій проблемі помітно розходяться із його загальними положеннями про те, що по природі “всі ми подібні і рівні один одному”, що між людьми ніякої різниці немає, що людина – “громадянин усього світу, нібито єдиного граду” і т.д.

Багато уваги в творчості Цицерона приділено похвалі добродійності істинного державного діяча й ідеального громадянина. В зв'язку з цим він практикував уявлення епікурейців та ряду стоїків про те, що мудрій людині не треба приймати на себе кермо влади і взагалі брати активну участь у громадському і політичному житті. Вважаючи управління державою сполученням науки і мистецтва, що вимагає не тільки знань і добродійності, але і вміння практично їх застосовувати в інтересах загального блага, Цицерон відмічав, що “сама природа” веде за собою кращих людей для того, щоб “зробити життя людей більш безпечнішим і більш багатим”. Він радив вивчати науки про державу і право як “ті науки, які можуть зробити нас корисними державі”, вбачаючи в цьому служінні державі “саму славу задачу мудрості і найбільший прояв доблесті і її обов'язок”. Мудрий державний діяч, по Цицерону, повинен бачити і вгадувати шляхи і повороти в справах держави, щоб перешкодити несприятливому ходу подій (зміні форм правління в гірший бік, відхилення від загального блага і справедливості) і всіляко сприяти міцності і довговічності держави як “загального правопорядку”.

Особа, що керує справами держави, повинна бути мудрою, справедливою, стриманою і красномовною. Вона повинна, крім цього, бути ознайомленою зі вченнями про державу і “володіти основами права, без знання яких ніхто не може бути справедливим”.

У тому крайньому випадку, коли під сумнів поставлено саме благополуччя держави як спільної справи народу, із згоди останнього істинний державний діяч, за Цицероном, повинен “як диктатор встановити в державі порядок”. Тут політик виступає не в своїх корисливих цілях, а в загальних інтересах як рятівник республіки. Слідуючи за Платоном, Цицерон стверджував, що істинним правителям у нагороду за їх справи “призначено певне місце на небі,

щоб вони жили там вічно, відчуваючи блаженство”. Обов’язки ідеального громадянина, за Цицероном, зумовлені необхідністю слідувати таким чеснотам, як пізнання істини, справедливості, велич духу і благопристойність. Громадянин не тільки не повинен сам шкодити іншим або здійснювати інші несправедливості, але, крім цього, зобов’язаний надавати допомогу потерпілим від несправедливості і працювати на користь спільного блага. Всебічно звеличуючи політичну активність громадян, Цицерон підкреслював, що “під час захисту свободи громадян немає приватних осіб”. Він відмічав також обов’язок громадянина захищати вітчизну як воїн.

Апеляції до природи, її розуму і законів характерні для правової політики теорії Цицерона. В основі права лежить притаманна природі справедливість. Причому справедливість ця розуміється Цицероном як вічна, незмінна і невід’ємна властивість і природи в цілому, і людської природи.

Отже, під “природою” як джерелом справедливості і права (права по природі, природничого права) в його вченні мається на увазі весь космос, весь фізичний і соціальний світ, що оточує людину, форми людського спілкування і спільного проживання, а також саме людське буття, що охоплює його душу і тіло, зовнішнє і внутрішнє життя. Всій цій “природі” (в силу її божественного начала) притаманні розум і законообразність, певний порядок. Якраз саме духовна властивість природи (її розумно-духовний аспект), а зовсім не її предметний і тілесно-матеріальний склад, що займає підлегле і другорядне місце (як тіло по відношенню до душі, чуттєві частини душі по відношенню до розумної її частини), і є, за Цицероном, істинним джерелом і носієм природного права.

Цицерон дає таке розгорнуте визначення природного права: “Істинний закон – це розумне положення, що відповідає природі, поширюється на всіх людей, постійне, вічне, яке закликає до виконання обов’язку, наказуючи, забороняючи, від злочину відлякує, воно, однак, нічого, коли це не потрібно, не наказує чесним людям і не забороняє їм і не діє на безчесних, наказуючи їм що-небудь або забороняючи. Пропонувати повну або часткову відміну такого закону – блюзнірство, обмежувати його дію не дозволено, відмінити його

повністю неможливо, і ми ані постановою сенату, ані постановою народу звільнитися від цього закону не можемо.” [35].

Це “істинний закон” – один і той же завжди і всюди, і на “всі народи в будь-який час буде поширюватися один вічний і незмінний закон, причому буде один спільний ніби наставник і повелитель усіх людей – бог, творець, суддя, автор закону”. Будь-кого, хто нехтує людську природу, своєвільно не підкорюється цьому закону, Цицерон характеризує як втікача від самого себе, який неминуче понесе найбільшу (божу) кару, якщо навіть йому вдасться уникнути людського покарання.

У своєму вченні про природне право Цицерон знаходився під великим впливом відповідних ідей Платона, Аристотеля та стоїків. Цей вплив помітний і там, де він бачить суть і зміст справедливості (і, відповідно, основний принцип природного права) в тому, “що вона відплачує кожному своє і зберігає рівність між ними”.

Справедливість, за Цицероном, вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність. “Перша вимога справедливості, – відмічав він, – полягає в тому, щоб ніхто нікому не шкодив, якщо тільки не буде спровокований на це несправедливістю, а потім, щоб усі користувалися загальною власністю як спільною, а власною – як своєю”. Із цих позицій він відхилив такі акції римських популярів, як касація боргів, ущемлення великих землевласників і роздача своїм прихильникам і плебсу грошей і майна, віднятих у законних землевласників.

Природне право (вищий, істинний закон), за Цицероном, виникло “раніше, ніж будь-який писаний закон, вірніше, раніше, ніж будь-яка держава була заснована”. Сама держава (як “загальний правопорядок”) з її постановами та законами є за своєю суттю втіленням того, що по природі є справедливість і право.

Звідси випливає вимога, щоб людські настанови (політичні заклади, писані закони і т.д.) відповідали справедливості і праву, тому, що останні не залежать від думки та поглядів людей.

Право встановлюється природою, а не людськими рішеннями і постановами. “Якби права встановлювалися велінням народів,

рішеннями впливових людей, вироками суддів, – писав Цицерон, – то існувало б право грабiжництва, право розпустити, право надавати хибні заповіді, якби права ці могли одержувати згоду голосуванням або вирішенням натовпу.” [35].

Закон, що встановлюється людьми, не може вплинути на порядок у природі і створювати право із безправ'я або благо зі зла, чесне із ганьби. Відповідність або невідповідність людських законів природі (і природному праву) виступає як критерій і мірило їх справедливості і несправедливості. Як приклад законів, що суперечать справедливості і праву, Цицерон вказував на закони тридцяти тиранів, що правили в Афінах у 404-403 рр. до н.е., а також на римський закон 82 року до н.е., відповідно до якого схвалювалися всі дії Сулли як консула і проконсула, а йому надавалися необмежені повноваження, включаючи право життя і смерті по відношенню до римських громадян. Подібні несправедливі закони, як і багато інших “згубних постанов народів”, за словами Цицерона, “заслугують назви закону не більше, ніж рішення, із спільної згоди, прийняте розбійниками”.

Закони, що приймаються в тій чи іншій державі, повинні, крім того, відповідати встановленим у ній традиціям, ладу, звичкам предків. Важливе значення Цицерон (під впливом Платона) надавав введенню (преамбулі) до закону, оскільки “закону властиві також і прагнення де в чому переконувати, а не тільки спонукати силою і погрозами”. Мета такої преамбули – закріпити божественний авторитет закону і використати страх божої карі в інтересах виконання людьми свого обов'язку і попередження правопорушень.

Свої загальні уявлення про справедливі закони Цицерон конкретизував у запропонованих ним проектах законів про релігію і про магістрати. Маючи на увазі загальний характер цих законів, він писав: “Тільки ми видаємо закони не для одного римського народу, а й для всіх народів, чесних і стійких духом.” [35].

Ряд важливих положень про правову регламентацію державної діяльності було вказано Цицероном у проекті закону про магістрати. Так, він відмічав, що імперії (“повноваження посадових осіб”) повинні бути законними. Він вважав, що треба встановити “не тільки для магістратів міру їх влади, але й для громадян міру їх покори. Тільки

той, хто розумно володарює, рано чи пізно повинен буде підкорятися, а той, хто покійрно підкоряється, гідний того, щоб рано чи пізно почати володарювати”. В загальному вигляді ним формулюється і наступний правовий принцип: “Під дію закону повинні підпадати всі”.

У вченні Цицерона про право поряд із відмінністю природного права від написаного міститься поділ самого писаного права на приватне і публічне право. Так зване право народів трактується ним як частина позитивного права різних народів і частково як природне право міжнародного спілкування (тобто як міжнародне природне право). Він формулює суттєвий принцип міжнародного права про дотримання зобов’язань, що накладаються міжнародними договорами. Проводячи межу між справедливими і несправедливими війнами, він вважав несправедливою і нечесливою будь-яку війну, яка “не була проголошена”. Війна характеризується ним як вимушений акт, припустимий лише у випадку марних, неуспішних мирних переговорів. Як причина справедливої війни ним вказується необхідність захисту держави, як мета – встановлення миру. Цицерон виступав за гуманне ставлення до полонених і переможених.

Таким чином, відаючи належне цим історичним прогресивним ідеям Цицерона в області міжнародного права, разом з тим треба відмітити його в цілому схвальне відношення до загарбницьких війн Римської держави та її претензії на світову гегемонію.

Творче надбання Цицерона, в тому числі і його вчення про державу і право, зробило великий вплив на всю людську культуру. Його праці знаходилися в центрі уваги римських (стоїки, юристи, історики) і християнських (Лактанцій, Августин та інші) авторів. Великий інтерес до його ідей проявили мислителі епохи Відродження, а потім і французькі просвітителі, які бачили в Цицероні свого великого предтечу і гуманіста.

Великим авторитетом ім’я та ідеї Цицерона як видатного республіканця, борця за свободу і справедливість користувалися у діячів Французької революції (О. Мірабо, М. Робесп’єра та ін.).

В історії політичної та правової думки найбільшу увагу численних авторів приваблювали положення Цицерона про форми держави, про змішане правління, про державу як справу народу і правову спільноту, про природне право, про громадянина як суб’єкта права і держави (Ф. Аквінський, Г. Гроцій, Ш.Л. Монтеск’є та ін.). Судження Цицерона

з даного кола проблем знаходяться в полі зору численних сучасних інтерпретаторів.

Політико-правові переконання римських стоїків

Основними представниками римського стоїцизму були *Луцій Анней Сенека* (3-65 рр.), *Епіктет* (50-138 рр.) і *Марк Аврелій Антоній* (121-180 рр.). Їх загальнотеоретичні уявлення перебували під значним впливом філософських, етичних і політико-правових концепцій давньогрецьких стоїків (Зенона, Хрисиппа, Панетія, Посидонія та ін.). Творчість римських стоїків розвивалася в умовах кризи цінностей колишньої полісної ідеології, що посилилася: зміцнення влади принципів і режиму цезаризму, перетворення Римської імперії в світову державу. У цій обстановці римські стоїки ще більшою мірою, ніж давньогрецькі, схиляються до проповіді фаталізму і політичної пасивності, космополітизму та індивідуалістичної етики самовдосконалення.

Усі люди рівні в тому значенні, що вони “співтовариші по рабству, оскільки однаково знаходяться у владі долі”. “А покажіть мені, – говорить Сенека, – хто не рабствує в тому або іншому значенні! Цей ось раб пристрасті, той – корисливої жадібності, а той – честолюбства... Немає рабства більш ганебного, ніж рабство добровільне”.

У дусі переконань грецьких стоїків Сенека вважає долю (або, що для нього те ж саме, – бога, божественний дух, провидіння, природу, світове ціле) причиною всіх причин. Йдучи “своїм незворотним шляхом”, “закон долі здійснює своє право”. Люди не в силах змінити світові відносини, частиною яких є їх власні відносини, але можуть лише мужньо і стійко перенести передбачення долі, що розгортаються, та віддатися волі законів природи.

Виходячи зі стоїчної ідеї єдності божественного і людського світу, Сенека виводить, що люди “рідні один одному”, “члени єдиного тіла”: адже природа створила всіх людей з однієї і тієї ж матерії, для одних і тих же цілей. Вище благо – в розумі, який є не що інше, як божественний дух, навантажений у тіло людини.

А кмітливість робить людину богоподібною. Крім розуму,

природа обдарувала людину ще й дружністю, що лежить в основі єдності людського роду. Завдяки розуму і дружності люди в боротьбі за існування досягли панування над тваринами, оволоділи природними стихіями і живуть тісними співтовариствами.

У природно-правовій концепції Сенеки неминучий і божественний за своїм характером “закон долі” грає роль того права природи, якому підлегли всі людські установи, в тому числі держава і закони. Причому саме природне право тут виступає одночасно і як природний факт (порядок світобудови і причинний ланцюг подій), і як необхідний імператив розуму. Розум як факт і норма природного порядку втілений у людське співтовариство як частина світового цілого. Відповідність людських відносин божественному началу базується на розумі: людський розум – частина божественного духу.

Всесвіт, за Сенекою, – природна держава зі своїм природним правом, визнання якого – справа необхідна і розумна. Членами цієї держави згідно із законом природи є всі люди, визнають вони це чи ні. Що ж до окремих державних утворень, то вони випадкові і значущі не для всього людського роду, а лише для обмеженої кількості людей.

“Ми, – пише Сенека, – повинні представити в уяві своїй дві держави: одну – яка включає в себе богів і людей, в ній погляд наш не обмежений тим або іншим кутком землі, кордони нашої держави ми вимірюємо рухом сонця; іншу – це ту, до якої нас приписала випадковість. Ця друга може бути афінською, або карфагенською, або пов’язаною ще з яким-небудь містом, вона торкається не всіх людей, а тільки однієї певної групи їх. Є люди, які в один і той же час служать і великій, і малій державі, є такі, які служать тільки великій, і такі, які служать тільки малій”. Етично найбільш цінною і безумовною, згідно з концепцією Сенеки, є “велика держава”. Розумність, а, отже, і розуміння “закону долі” (природного права, божественного духу), якраз і полягає в тому, щоб, протидіючи випадку (в тому числі і випадковій приналежності до тієї або іншої “малої держави”), визнати необхідність світових законів і керуватися ними. Ця етична максима в рівній мірі значуща як для окремих людей, так і для їх співтовариств (держав).

Схожі ідеї розвивали й інші римські стоїки – раб за походженням

Епіктет та імператор (в 161-180 рр.) *Марк Аврелій Антоній*.

Епіктет закликає до особистого етичного вдосконалення і належного виконання тієї ролі, яка надана кожному долею. Різко критикує багатство і засуджує рабство. Акцент при цьому робиться на аморальності рабства. “Чого не бажеш собі, не бажай і іншим, – повчає Епіктет, – тобі не подобається бути рабом – не обертай і інших в рабство. Раз ти не можеш обійтися без послуг рабів, ти передусім сам раб, – як не уживаються один з одним добротність і вада, так і свобода з рабством”.

Марк Аврелій Антоній розвивав “уявлення про державу з рівним для всіх законом, керовану згідно з рівністю і рівноправністю всіх, і царство, для якого понад усе свобода підданих”. Із загального всім людям духовного початку, помічає Марк Аврелій у творі “До самого себе”, слідує, що всі ми – розумні істоти. “Якщо так, – продовжує імператор-стоїк, – то і розум, який наказує, що робити і чого не робити, також буде загальним, якщо так, то і закон загальний, якщо так, то ми громадяни. Отже, ми причетні до певного цивільного устрою, а світ подібний Граду. Бо хто міг би вказати на який-небудь інший загальний устрій, до якого був би причетний весь рід людський? Звідси, з цього Граду, і духовний початок в нас, і розумне, і закон”.

Дух цілого, говорить Марк Аврелій, вимагає спілкування, але не хаотичного, а відповідного стрункому порядку світу. Звідси витікає і повсюдне в світі “підкорення і супідрядність”, а серед людей (“найбільш довершених істот”) – “однотумність”, досягненню якої і слугує філософія стоїків.

Деякі ідеї грецьких і римських стоїків (зокрема, індивідуалізм, що відстоюється ними, а також природно-правові положення) вплинули на погляди римських юристів.

Вчення римських юристів

У Давньому Римі заняття правом спочатку було справою понтифіків – однієї з колегій жерців. Щорічно один із понтифіків повідомляв приватним особам позицію колегії з правових питань. Початок світської юриспруденції, згідно з переказом, пов’язаний з ім’ям Гнея Флавія. Будучи писарем видатного державного діяча – Аппія Клавдія Цека, він викрав і опублікував складений останнім

збірник юридичних формул, що вживалися згідно з законом у процесі (*legis actiones*). Ця публікація отримала назву *jus civile Flavianum* (цивільне право Флавія).

У середині II століття до н.е. значний внесок у розвиток юриспруденції, особливо цивільного права, внесли М. Манлій, П. Муцій Сцевола і М. Юній Брут. Перший коментар до преторського едикту написав Сервій Сульпіцій Руф (консул 51 р. до н.е.). Його учень А. Офілій був автором багатьох книг по цивільному праву і вперше склав докладний коментар до преторського едикту.

Діяльність юристів по вирішенню правових питань включала в себе: 1) *respondere* – відповіді на юридичні питання приватних осіб; 2) *cavere* – повідомлення потрібних формул і допомога при висновку операцій; 3) *agere* – повідомлення формул для ведення справи в суді. Причому юристи оформляли свою думку у справі у вигляді письмового звернення до суддів або у вигляді протоколу, який містив усну консультацію і складався при свідках.

Спираючись на джерела діючого права (звичайне право, Закони XII таблиць, законодавство Народних зборів, едикти магістратів, сенатус консульти і конституції імператорів), юристи при розборі тих або інших справ інтерпретували існуючі правові норми в дусі їх відповідності вимогам справедливості (*aequitas*) і у разі колізій часто змінювали стару норму з урахуванням нових уявлень про справедливість і справедливе право (*aequum jus*). Подібна правотворча інтерпретація юристів мотивувалася пошуками такого формулювання розпорядження, яке надав би в умовах, що змінилися, самий справедливий законодавець. Прийняття правовою практикою нової інтерпретації (передусім в силу її аргументованості й авторитету її автора) означало визнання її змісту як нової норми права, а саме – норми *jus civile* (цивільного права), яке охоплювало, крім того, також звичаєве право, законодавство Народних зборів, *jus honorarium* (преторське право). Правотворююча діяльність юристів забезпечувала взаємозв'язок різних джерел римського права і сприяла поєднанню стабільності і гнучкості в подальшому його розвитку та оновленні.

Свого розквіту римська юриспруденція досягає в останній період

республіки, і особливо в перші два століття імперії. Вже перші імператори (принцепси) прагнули заручитися підтримкою впливової юриспруденції і по можливості підпорядкувати її своїм інтересам. У цих цілях видатні юристи вже з часу правління Августа дістали спеціальне право давати відповіді від імені імператора (*jus respondendi*). Такі відповіді користувалися великим авторитетом і поступово (по мірі зміцнення влади принцепсу, який спочатку не був законодавцем) стали обов'язковими для суддів, а в III столітті на окремі положення юристів-класиків посилалися як на текст самого закону.

З другої половини III століття намічається занепад римської юриспруденції, в значній мірі пов'язаний з тим, що набуття імператорами законодавчої влади припинило правотворчу діяльність юристів. З часів Діоклетіана імператори, отримавши необмежену законодавчу владу, перестали давати юристам *jus respondendi*. Правда, положення юристів класичного періоду зберігали свій авторитет і в нових умовах.

З великої кількості відомих юристів класичного періоду найбільш видатними були Гай (II ст.), Папініан (II–III ст.), Павло (II–III ст.), Ульпіан (II–III ст.) і Модестін (II–III ст.) Спеціальним законом Валентиніана (III ст.) положенням цих п'яти юристів була додана законна сила.

Твори римських юристів стали важливою частиною кодифікації Юстиніана (*Corpus juris civilis*), яка включала в себе: 1) Інституції, тобто освітлення основ римського права для початкового навчання (для цієї частини були використані «Інституції» Гая, а також праці Ульпіана, Флорентіна і Марціана); 2) Дигести (або Пандекти), тобто збірки уривків з творів 38 римських юристів (від I ст. до н.е. – по IV ст.), причому витяги з п'яти праць відомих юристів складають більше 70 відсотків усього тексту Дигест; 3) Кодекс Юстиніана (збірка імператорських конституцій). Керував усією цією великою кодифікаційною роботою, в тому числі і складанням Дигест, видатний юрист VI століття Трібоніан. Потрібно мати на увазі, що передусім саме збірка текстів римських юристів забезпечила кодифікації Юстиніана видатне місце в історії права.

Діяльність римських юристів була переважно спрямована на задоволення потреб правової практики і пристосування діючих норм права до потреб правового спілкування, що змінюються. Разом з тим у своїх коментарях і відповідях по конкретних справах, а також у творах навчального профілю (інституції) вони розробляли цілий ряд загальнотеоретичних положень.

Правда, до формулювання загально-правових принципів і визначень римські юристи підходили дуже обережно, віддаючи перевагу детальній і філігранній розробці конкретних правових питань і лише на цій основі роблячи ті або інші узагальнення. Звідси відомий вислів “Будь-яке визначення небезпечно” сходить до положення юриста I-II ст. Яволена: “У цивільному праві будь-яке визначення здатне викликати небезпеку, бо мало випадків, коли воно не може бути перекручене”. Така обережність у формулюванні загальних положень (правил) диктувалася також і тим, що подібні узагальнення юристів (правила) набували значення загальних правоположень (правових норм, правил і принципів), тобто безпосереднє практично правове значення теоретичних формулювань було великим і вимагало великої обачливості від юристів. Характерна в даному зв’язку позиція Павла: “Правило – коротке вираження того, що є; не з правила виводиться право, а з існуючого права – правило”.

На ранній стадії розвитку давньоримської правової думки право, згідно з релігійними уявленнями, що панували, виступало як щось дане Богом (теономне) і позначалося терміном *fas*. На відміну від *fas* світське, людське право надалі отримало назву *jus*, під якою стали розуміти право взагалі, що охоплює як право природне (*jus naturale*), так і все те, що в подальшій історії правових вчень (але не в самій римській юриспруденції) почали називати позитивним правом, – звичаєве право, закон (*lex*), едикти магістратів, рішення сенату (сенатус-консульти), право юристів, встановлення принципів, конституції імператорів. Визнання реальності природного права, що включається в право взагалі, і в той же час відсутність у римському розумінні спеціального поняття позитивного права (як заперечення природного права, його своєрідний антипод) і означало, що в трактуванні римських юристів природне право, як і інше право, що

визнається ними, відноситься до діючого права, є його специфічною складовою частиною (компонентом і властивістю права взагалі), а не тільки теоретико-правовою конструкцією і категорією, не тільки “чистим” поняттям, зовнішнім для норм і принципів фактично діючого права.

Ця обставина виразно виявляється в різних класифікаціях і визначеннях права, що даються римськими юристами. Так, *Ульпіан* у своєму розподілі всього права на публічне (право, яке “відноситься до положення Римської держави”) і приватне (право, яке “відноситься до користі окремих осіб”) зазначає, що, в свою чергу, “приватне право поділяється на три частини, бо воно складене з природних розпоряджень, з (розпоряджень) народів, або (розпоряджень) цивільних”. Названі “частини” – це не ізольовані й автономні розділи права, а, швидше, взаємодіючі та взаємовпливаючі компоненти і властивості, які теоретично виділяються в структурі реально діючого права загалом.

Взаємопроникнення різних складових моментів (“частин”) права, неможливість їх “чистого” виділення з права загалом і різкого відособлення підкреслює і сам *Ульпіан*. “Цивільне право, – помічає він, – не відділяється від природного права або права народів. Отже, якщо ми додаємо що-небудь до загального права або скорочуємо, то ми створюємо наше власне право, тобто цивільне. Таким чином, наше право є або писаним, або неписаним, як у греків: із законів одні написані, інші не написані”.

Вимоги і властивості природного права пронизують не тільки цивільне право, але і право народів, яке означало право, загальне у всіх

¹ Прагнути навести порядок у судах, візантійський імператор Юстиніан (483-565) доручив нечисленній колегії видатних юристів скласти: 1) систематичне зібрання римсько-візантійського громадянського права, яке одержало назву “Інституцій”; 2) систематичне зібрання імператорських настанов (“конституцій”) та, нарешті, 3) т.зв. Дигести, що може бути перекладено як “зібрання юридичних текстів”. Автори Дигест залучили в процесі їх створення найзначніші консультації, думки та визначення 39 видатних римських юристів 2 ст. до н.е. – 3 ст. н.е. Було вивчено 2000 книг, з яких взято 1500000 рядків. Більш за всіх цитуються *Ульпіан*, *Павло*. *Цезелсин*, *Лабіон*, нарешті, найшановніший з римських юрист *Емілій Папініан* (помер у 212 р. н.е.). Дигести складаються з 50 книг, розбитих на книги й титули. У середні віки було додано ще й параграфи. У сукупності з іншими частинами юстиніанової кодифікації Дигести створюють основу “Зібрання римського права” (назва ця дана франц. юристом *Готофредом* (1549-1622).

народів, а також частково і право міжнародного спілкування. “Право народів, – відмічає Ульпіан, – це те право, яким користуються народи людства, можна легко зрозуміти його відмінність від природного права, останнє є загальним для всіх живих істот, а перше – тільки для людей у їх відносинах між собою”.

Тим самим право народів в Ульпіана являє собою частину природного права, причому відмінність між ними проводиться не по суті, не по їх властивостях і якостях, а по колу суб’єктів, що підпадають під їх дію (всі живі істоти або тільки люди). Природному праву, по Ульпіану, “природа навчила всіх живих істот, бо це право властиве (не тільки) людському роду, але і всім тваринам, які народжуються на землі, на морі, а також птахам. Сюди відноситься поєднання чоловіка і жінки, яке ми називаємо шлюбом, сюди ж входить народження дітей, сюди ж – виховання. Ми бачимо, що і тварини, навіть дикі, володіють досвідом у цьому праві”. Звідси, зокрема, ясно, що і в людському суспільстві такі інститути, як шлюб, виховання дітей тощо, згідно з Ульпіаном, також знаходяться в сфері дії властивого людям природного права, що, зрозуміло, не виключає наявності також і тих, що відповідають вимогам природного права і конкретизують норми цивільного права про сім’ю, шлюб, виховання тощо.

Це співпадає з поглядами юриста *Гая*. “Всі народи, керовані законами і звичаями, – пише він, – користуються частиною свого власного, частиною правом, загальним усім людям”. Причому це загальне право, зване ним правом народів, у своїй основі і по суті є природним правом – “правом, яке природний розум встановив між усіма людьми”.

Ідею взаємозв’язку і єдності різних складових моментів і рис, властивих праву взагалі, теоретично точніше і чіткіше, ніж Ульпіан і Гай, виразив юрист *Павло*. У його трактуванні замість різних “частин” права (які неминуче асоціюються з уявленням про їх зовнішнє, механічне відокремлення один від одного) мова йде про різні взаємопов’язані смислові аспекти і характеристики єдиного загалом права (і загального поняття права взагалі).

Слово “право”, – пише він, – вживається в декількох розуміннях:

по-перше, “право” означає те, що завжди є справедливим і добрим, – як природне право. В іншому значенні “право” – це те, що корисно всім або багато чим в якій-небудь державі, як цивільне право. Не менш правильно в нашій державі “правом” називати преторське право.

Важливо мати на увазі, що всі ці різні “розуміння” одночасно присутні в загальному понятті “право” (lex). Включення римськими юристами природного права в сукупний об’єм поняття права взагалі зі всіма наслідками, що витікають звідси, відповідало їх початковим уявленням про право як етичне явище. Що “вивчає право, – підкреслює Ульпіан, – треба передусім дізнатися, звідки прийшло слово (право) – воно отримало свою назву від *justitia* (правда, справедливість), бо, як чудово визначає Цельс, право є *ars* (мистецтво, що практично реалізується через знання і вміння, науку), *boni* (добра) і *aequi* (рівність і справедливість)”.

Поняття *aequi* грає істотну роль у праворозумінні римських юристів і використовується ними, зокрема, для зіставлення *aequum ius* (рівного і справедливого права) *ius iniquum* (праву, що не відповідає вимогам рівної справедливості).

Aequitas, будучи конкретизацією і вираженням природно-правової справедливості, служило мірилом для корекції та оцінки існуючого права, керівним орієнтиром у правотворчості (юристів, преторів, сенату та інших суб’єктів правотворчості) при тлумаченні і застосуванні права. *Aequitas*, етимологічно означає рівне і рівномірне, в своєму додатку до правових явищ у римській юриспруденції набуло значення справедливості в спеціальному значенні (в значенні конкретизації поняття справедливості – *justitia*). “*Justitia* (правда, справедливість), – відмічає Ульпіан, – є постійна і безперервна воля віддавати кожному своє право”. З такого загального розуміння правової справедливості Ульпіан виводить наступні, більш детальні, “розпорядження права”: “жити чесно, не чинити шкоди іншому, кожному надавати те, що йому належить”. Відповідно до цього і юриспруденцію він визначає як “пізнання божественних і людських справ, знання справедливого і несправедливого”.

Сформульована тут вимога “віддавати кожному своє право” –

¹ Гай (117-180 н.е.) – автор видатного підручника з римського права – “Інституцій”.

основний принцип природного права не тільки в тлумаченні римських юристів, але і численних попередніх і подальших концепціях представників природно-правової доктрини. Норми *aequum jus* (в їх зіставленні з *jus iniquum*) якраз і являють собою реалізацію вимог *justitia* (правди і справедливості), конкретно визначеного вираження принципу природного права (і в той же час права взагалі) стосовно до мінливих обставин, потреб і інтересів реального життя даного народу у відповідний час.

Загалом для праворозуміння давньоримських юристів характерне постійне прагнення підкреслити аксіологічні (ціннісні) межі права, властиві поняттю права як необхідності та ін. Не всяке суттєве, яке володіє позитивною санкцією, є лише належне і повинне – являє собою право. Причому про повинність мова йде переважно в аксіологічній площині (з урахуванням кардинального зв'язку і взаємопроникнення справедливості та права).

Показове в цьому відношенні, зокрема, наступне положення Павла: “Говориться, що претор висловлює право, навіть якщо він вирішує несправедливо: це (слово) відноситься не до того, що претор зробив, але до того, що йому належало зробити”. Отже, тут справедливість (і дотримання її вимог) виступає як необхідна констатуюча межа і властивість права, адекватна своїй назві і поняттю. Без відповідності справедливості право (в цьому випадку преторське право) дискваліфікується як *aequum jus* і з'являється вже як *jus iniquum*. Ця відповідність виступає, таким чином, як необхідний момент самого поняття права взагалі.

Цей момент належного в понятті права (*jus*), згідно з переконаннями давньоримських юристів, розповсюджується на всі джерела права, в тому числі і на закон (*lex*). Звідси і характерне для багатьох визначень закону, що даються римськими юристами, підкреслення ціннісно-змістовної, ідеально-належної, необхідно-розумної і загальнозначущої властивості закону (а не просто його формально-процедурна дефініція як примусового акту певного органу).

Так, *Панініан* дає наступне визначення закону: “Закон є

¹ Йдеться, зрозуміло, про юридичну фікцію: або вдавane додавання неіснуючого, або ігнорування існуючих обставин в інтересах справедливості.

розпорядження, рішення мудрих мужів, приборкання злочинів, що здійснюються навмисно або по невіданню, загальна обітниця держави”. На більш абстрактній мові подальшого часу можна сказати, що в приведеному визначенні закону зачіпаються, зокрема, такі його межі, як його загальноімперативність, розумність, соціальність (антикриміналь-ність), загальнодержавний характер (і в значенні наділеності закону державним захистом, і в значенні обов’язку дотримання закону та його святості для самої держави).

Аналогічні характеристики закону містяться і у *Марціана*, що солідаризується з наступним визначенням грецького оратора Демосфена: “Закон є те, чому всі люди повинні коритися внаслідок різних основ, але головним чином тому, що всякий закон є думка (винахід) і дар Бога, рішення мудрих людей і приборкання злочинів, що здійснюються як по волі, так і поза нею, загальна угода общини, по якій потрібно жити”.

Властивий поняттю закону момент покори (закон як критерій для розрізнення повинного і неповинного) римські юристи освітлювали і розвивали під помітним впливом стоїків, у праворозумінні яких поняття “борг” (“повинне”, “попора”) грає істотну роль. Крім того, певна ідеальність концепції закону (закон як повинне і розумне), властива відповідним визначенням римських юристів, також відображає вплив на них уявлень стоїків, що називали, по суті своїй, ідеальне природне право законом (загальносвітовим, божественним, розумним, природним тощо). Також і в багатьох думках римських юристів поняттям “закон” охоплюються як характеристики певного джерела права (народного або імператорського закону), так і його необхідні (ідеально-правові, ціннісно-змістовні, якісні) межі.

Марціан, наприклад, з великою похвалою приводить наступне визначення закону, дане стоїком Хрісиппом: “Закон є цар всіх божественних і людських справ. Треба, щоб він стояв у розділі як добрих, так і злих, вождем і керівником живих істот, які за природою належать до общини, мірилом справедливого і несправедливого. Закон наказує робити те, що повинно бути довершеним, і забороняє здійснювати те, що не повинно бути здійсненим”.

Відмічені ідеально-правові якості права і закону мають на увазі

і там, де римські юристи зайняті юридико-технічним аналізом закону й інших джерел права. Наприклад, коли юрист Модестін пише, що “дія (сила) права: наказувати, забороняти, карати”, то при цьому передбачається, що подібні формалізації і класифікації правової імперативності мають значення (і силу) лише остільки, оскільки мова йде про імперативи (веління) саме права, тобто справедливого права. Дану принципову обставину ясно підкреслюють самі юристи. Так, Павло пише: “Те, що сприйнято всупереч печаткам права, не може бути поширено на наслідки”. Інакше кажучи, те, що суперечить принципам (началам) права, не має юридичної сили.

Ту ж думку розвивав і Юліан: “Тому, що встановлено всупереч значенню права, ми не можемо слідувати як юридичному правилу”.

Дані ідеї отримують свою подальшу конкретизацію в детальних правилах, що розроблялися римськими юристами, і прийомах тлумачення норм права, покликаних забезпечити адекватне встановлення значення джерела, що тлумачиться.

Важливим досягненням римської юридичної думки є розподіл права на публічне і приватне.

В області публічного права римські юристи розробляють правове положення святинь і жерців, повноваження державних органів (магістратур) і посадових осіб, поняття влади (*imperium*), громадянства і ряд інших інститутів державного та адміністративного права. При переході від республіки до монархії римські юристи доклали немало зусиль для правового оформлення режиму цезаризму і обґрунтування претензій імператорів на законодавчу владу.

Так, законну силу імператорських розпоряджень відстоював Гай. Акти імператора є законом також і згідно з Ульпіаном. Йому належать наступні твердження: “принцепс вільний від дотримання законів”, “що бажане принцепсу, то має силу закону”. Слід, правда, мати на увазі, що перша з наведених думок висловлена Ульпіаном не як положення загального характеру, а в спеціальному контексті – стосовно двох законів про спадкові права патрона після смерті відпущеника, так що мається на увазі, що принцепс вільний від дотримання саме цих законів (тобто може якось змінити коло або права спадкоємців).

Принаймні, формула, що розглядається, для самого Ульпіана ніяк не означала визнання якогось права (принцепса) на свавілля, хоч, вирвана зі свого приватного контексту, вона набуває більш загального і, безсумнівно, більш небезпечного звучання.

Основну увагу римські юристи приділяли розробці проблем приватного, і передусім цивільного, права. Юрист Гай трактував цивільне право як право, встановлене (письмово або усно) у того або іншого народу (наприклад, у римлян, греків тощо). Це трактування доповнюється у Папініана вказівкою джерел цивільного права – законів, плебісцитів, сенатус-консультів, декретів принцепсів, положень вчених юристів. Як джерело “доповнення і виправлення цивільного права” характеризується їм преторське право. У цьому ж дусі Марціан називає преторське право “живим голосом цивільного права”.

У Цицерона мова відповідно йшла про веління і заборони, у юриста Квінтіліана – про обмеження, покарання, заборону. Особливо ретельністю відрізняється їх освітлення майнових відносин з позицій захисту інтересів приватного власника, товаровласника.

Об’єктом власності нарівні з тваринами та іншими речами є, згідно з римським правом і вченням юристів, також і раби.

“Найважливіша відмінність у правовому положенні осіб, – писав Гай, – те, що всі люди – або вільні, або раби. Також із вільних одні – вільно народжені, інші – відпущеники”. Такий же розподіл проводить Ульпіан, додаючи, що він виник по праву народів, оскільки “по природному праву всі народжуються вільними”.

Право народів, як його розуміли римські юристи, включало в себе як правила міждержавних відносин, так і норми майнових та інших договірних відносин римських громадян з неримлянами (перегринями). У своїй значній частині це право народів створювалося за допомогою едиктів магістратів, що володіли правом юрисдикції у відношенні перегринів, а також імператорських конституцій і правотворчої діяльності юристів. Все це забезпечило взаємодію і взаємовплив норм цивільного права і права народів, перетворення останнього в таку гілку римського права, яка захищала політичні позиції Римської держави і приватні інтереси римлян в їх відносинах з

неримськими народами і окремими особами.

Про коло питань, що підпадають під дію права народів, *Гермогеніан* пише: “Цим правом народів введена війна, розділення народів, основа царств, розділення майна, встановлення кордонів, меж, конструкція будівель; встановлені торгівля, купівля-продаж, найм, зобов’язання, за винятком тих, які були введені цивільним правом”. Право народів містило цілий ряд норм міжнародно-правового характеру (сам термін “міжнародне право” у римлян відсутній). Згідно з правом народів, море є “загальним для всіх”. Поняття “вороги” використовується у Гая і Помпонія для позначення лише тих, кому римляни публічно оголосили війну або хто сам публічно оголосив війну римлянам. Противники в неоголошеній війні – це “розбійники або грабіжники”. Забороняються всі операції з ворогами. Павло підкреслює, що не дозволяється під страхом смертної страти продавати ворогам камені, що служать для точки заліза, так само, як залізо, зерно і сіль. Захоплений римлянами ворог втрачав свою правоздатність і ставав рабом. Про недоторканність послів ворога Помпоній пише: “Якщо хто-небудь ударить посла ворогів, то ця дія признається такою, що суперечить праву народів, бо послі вважаються святими. І тому, якщо у нас були послі певного народу і ним була оголошена війна, то вони залишаються вільними, бо це відповідає праву народів”.

Творчість римських юристів вплинула великий чином на подальший розвиток правової думки. Це зумовлене, як високою юридичною культурою римської юриспруденції (аргументованість аналізу, чіткість формулювань, глобальність розроблених проблем загальнотеоретичного і юридично-технічного профілю), так і тією роллю, яка випала на частку римського права в подальшій історії права. Творчі досягнення римських юристів, що розробили цілий ряд фундаментальних положень юриспруденції як самостійної наукової дисципліни, продовжують привертати пильну увагу і сучасних дослідників. І це цілком закономірно і природно вже тому, що багато які сучасні поняття, терміни і конструкції сходять до римського права і римських юристів.

8.3. Римське приватне право

Не менше значення має в наші дні *римське приватне право*, яке є предметом особливого вивчення. Воно відродилося до нового життя ще наприкінці Середньовіччя, стало невід'ємною частиною буржуазних кодифікацій громадянського права, не вмерло і в наші дні, оскільки містить у собі принципи, які не можуть бути ігноровані цивільними системами, котрі у тій чи іншій мірі близькі до римських правових інститутів.

Викладаючи історію царського періоду в історії Риму, ми з достатньою для даного посібника повнотою виклали зміст Законів XII таблиць – давньої кодифікації римського права. Для свого часу вони послужили надійною опорою для врегулювання порівняно простих товарних, сімейних, спадкових і тому подібних відносин. Звідси й та пошана, яка віддавалася Законам XII таблиць у більш пізні часи, коли їх практичне застосування або зовсім виключалося, або ставало мінімальним.

У результаті безперервних війн Рим, як ми вже знаємо, вийшов за межі своєї початкової території, завоювавши Італію, а слідом за ним і численні європейські та азіатські провінції. Впродовж усього цього часу відбувається безперервний ріст ремісничої й торгівельної діяльності Риму, формується стан вершників, чиєю професією стає торгівельна та промислова діяльність. Із завоюванням іспанських срібних рудників у Римі стали чеканити повноцінну срібну монету, і це значною мірою стимулювало розвиток фінансових операцій різного роду, у тому числі кредитних.

На новому економічному підґрунті виростає нове право, оскільки право Таблиць стало у багатьох випадках уже неможливим для застосування або не давало належного керівництва взагалі. У цих історичних умовах виступають на сцену претори – як тлумачники та творці права. Вони заклали основи римської класичної юриспруденції, яку розробляли як одночасно з ними, так і після них римські “класичні” юристи, такі як Ульпіан, Цельз, Папініан та ін.

Відходить у минуле юридичний формалізм, який пронизував закони Таблиць. Отримують визнання принципи рівності сторін

правовідносин, справедливості, доброї совісті та ін. Коли право суперечить справедливості, каже Ульпіан (помер у 288 р. н.е.), слід віддати перевагу останньому, тому що справедливість має перевагу перед суворим розумінням права.

Авторитету Законів XII таблиць стали протиставляти авторитет “загальнонародного права”, під яким розумілася сукупність постанов, спільних для багатьох народів. Активним поборником такого роду поглядів стане претор перегринський.

Не зазіхаючи на самий текст Таблиць, римські юристи винайшли ефективний спосіб їх корегування, а надалі й ігнорування. Обидва претори – цивільний та перегринський – набули, як уже було сказано, право видання едиктів, якими вони не лише проголошували про свій вступ на посаду, але й стали все сміливіше творити нове право Риму. Едикти преторів, все більше розбігаючись із нормами Таблиць, полегшували товарообіг, знімали формалізм старого права, дозволяли те, що заборонялося або ігнорувалося Таблицями. Таким чином у Римі з’являється на світ нове авторитетне джерело, надійно захищене претором.

Кожен новий претор, заступаючи на посаду, за вкоріненим звичаєм підтверджував едикт свого попередника, додаючи за потребою щось нове, те, що він брався захищати серед уже узаконених або тільки ще виникаючих правовідносин. Так виникає – всупереч праву XII таблиць – нове так зване *преторське право*.

Але для того, щоб претор міг з достатньою ефективністю захищати те, що він вважав за потрібне та справедливе у праві, потрібно було змінити його становище в процесі, яке ми показали на прикладі процесу легісакційного. З пасивного спостерігача його першої стадії слід зробити претора керівником та наставником судді, причому наставником досить авторитетним та владним.

Близько 150 року до н.е. у громадському судочинстві Риму відбувається справжній переворот. Як і доти, зберігалися дві стадії процесу. Як і доти, рішення справи передавалося до судді, призначеного претором. Але суддя цей був уже не вільний у своїх діях. Він зобов’язаний був слідувати наказу претора, вираженому у вигляді формули. Звідси й назва нової форми процесу – *формулярний*.

Формула складалася з таких частин: *інтенції, ексцепції та кондемнації*.

Інтенція вміщувала *вимогу* позивача, ексцепція – *заперечення* відповідача, кондемнація – *наказ претора судді*. Наведемо приклад: “Якщо буде встановлено, що Н.Н. (відповідач) зобов’язався формальним актом стипуляції сплатити А.А. (позивачу) 100 сестерцій (інтенція), а відповідач стверджує, що він не дотримується зобов’язання тому, що, довірившись Н.Н., стипулював, але самих грошей (валюти, кредиту) не отримав (ексцепція), то ти, суддя, встанови, якою була справа, та в залежності від цього присуди або відхили, оскільки несправедливо, щоб кредитор, зв’язавши боржника формальним зобов’язанням, але нічого йому не давши, отримав несправедливий зиск (кондемнація)”.

У якомусь іншому випадку претор міг зіткнутися з позовом еманціпованого сина, що вимагав участі в батьківській спадщині. Закони XII таблиць відмовляли йому в цьому: син, з якогось приводу звільнений з-під влади батька, не агнат і тому не спадкоємець. Але претор вважав цю архаїку вже несправедливою. І він указував судді ввести еманціпованого сина до його долі спадку за умови, що він, син, внесе весь свій власний спадок до спільної спадкової маси з тим, щоб і його доля була поділена між усіма законними спадкоємцями. Відповідна формула проголошувала б: “Якби позивач А.А. був спадкоємцем, суперечлива земля належала б йому за квіритським правом (інтенція), і хоча квіритські спадкоємці, посилаючись на Закони XII таблиць, заперечують (ексцепція), ти, суддя, присуди цю землю А.А.”.

Так виникає нова форма власності, відмінна від квіритської. Її називають “преторською”, або “бонітарною” (від слів “ін боніс” – у майні). Захищає її претор, його захист. Наслідком нових порядків було стирання меж між манципованими та неманципованими речами.

У тому ж напрямку, що й претор, діяли й інші творці нового, “класичного”, римського права: юристи, які отримували від імператорів право обов’язкових для всіх “консультацій”; едикти імператорів; постанови сенату.

Право приватне та право публічне. За поглядами римських

юристів, усю сукупність правових повелінь слід ділити на дві частини: право приватне та право публічне. До останнього, за відомим визначенням вже згадуваного нами Ульпіана, належать всі ті норми, які “відносяться до становища Римської держави” як цілого; навпаки, *приватне право* має справу з тим, що стосується “користі окремих осіб” (Дигести, 1.1.2).¹ Таким чином, палаци та дороги, наприклад, були оголошені галуззю публічного права, тоді як відносини, пов’язані з правом власності або володіння, родинного й спадкового права, зобов’язання та ін., – галуззю права приватного. Ділення це було визнано вірним і в середні віки – у тих країнах Європи, де було запозичене (рецеповане) римське право. Воно вкорінилося та приймається як належне і в наші дні. І ми називаємо римське громадянське право “приватним”. Звичайно, не треба ставитися до вказаного ділення спрощено. У кожній нормі права, оскільки воно виходить від держави та нею зберігається, полягає відомий – більший чи менший – публічний інтерес. Але цей загальновизнаний факт не заважає існуванню названої вище класифікації.

Право народів – юс гентіум. Старе римське право, яке склалося, як ми вже знаємо, із Законів XII таблиць, постанов Народних зборів, постанов сенату, респонсу (консультацій) римських юристів та деяких інших джерел, отримало назву *цивільного* права, права римської общини. Преторське право розвивалося і водночас із цивільним, і всупереч йому. Нарешті, третім елементом римського права стає з плином часу т.зв. право народів – юс гентіум.

Вільне від римських традицій, юс гентіум відрізнялось більшою гнучкістю, ніж цивільне, у тому числі преторське право, – воно широко черпає правові норми з права й торгівельних звичаїв інших країн античного світу, які перебували або у торгівельних відносинах з Римом, або тих, що потрапили під його панування. Ми маємо на увазі й античну Грецію, й Давній Єгипет, а разом з ним і інші східні впливи. Перегринський претор (з 242 р. до н.е.), творець “права народів”, перебував у постійному спілкуванні з претором цивільним і особливо у тих випадках, коли яка-небудь із сторін у судовій суперечці належала до перегринів.

Завдяки формулярному процесові економічні відносини, коли

вони виникають та отримують розвиток, одержали надійний захист. Відбувається обов'язкове в умовах, що склалися, зближення цивільного та преторського права. Вплив “права народів” був особливо великим у галузі обігу нерухомості та договірному права Риму. Теоретична ж розробка преторського права перебувала під постійним впливом відомої грецької філософії, засвоєної видатними представниками римської юридичної науки й практики.

До “права народів” римські юристи відносили як встановлення рабства, так і відпущення рабів на волю, оскільки вони знали, що і те, й інше не є власне римським інститутом, а також і такі громадянські правовідносини, як “розподіл майна, запровадження торгівлі, купівлі-продажу, найму, зобов'язання, за виключенням тих, які були введені власне римським правом” (Геморген, перша книга юридичних уривків). Інший видатний римський юрист, Гай, додає до сказаного: “Усі народи користуються почасти власним правом, почасти правом, спільним для всіх людей” (Інституції, кн. 1).

Між тим і іншим можуть бути розбіжності: писемна форма зобов'язань була, за свідченням того ж Гая, прийнята у перегринів і лише надалі перейнята римськими громадянами.¹

Володіння. У розмовній мові ми нерідко вживаємо слова “власність” та “володіння” як синоніми. Але вже римські юристи попереджали: “*Не існує нічого спільного між власністю та володінням*”.

У чому ж справа? Володіння визначається у римському праві як фактичне панування особи над річчю, сполученого, природно, з бажанням здійснити цю владу для себе. Чого не вистачає володінню для того, щоб стати “власністю” фізичної або юридичної особи? Надзвичайно важливої “деталі” – права розпорядження, тобто визначення долі речі: користування нею, передачі в заставу, дарування, переходу у спадок та ін.

Найпоширенішим видом володіння було володіння провінційною землею. Нею можна було “користуватися”, тобто *здобувати, привласнювати принесений нею прибуток*, однак право власності на провінційну землю належало Римській державі, і власник, відповідно, був зобов'язаний платити йому спеціальний податок.

Таким чином, як бачимо, можна володіти річчю, але не мати на неї права власності. Та, з іншого боку, нерідко трапляється, що власник – з тієї чи іншої причини – позбавлений фактичного панування над річчю, а значить, і володіння.

Із сутності володіння випливає, що підгрунтям для його виникнення служить передусім *окупація* (захоплення речі), пов'язана з наміром тримати цю річ для себе, мати її у власному розпорядженні. При цьому захоплення це не має бути ані таємним, ані насильницьким, злочин ніколи не стане законним власником вкраденого, навпаки, він вважається незаконним власником з самого моменту крадіжки з усіма несприятливими для нього наслідками (вилучення вкраденого, багаторазовий штраф).

Неможливо стати законним власником за допомогою купівлі-продажу, дарування, обміну, успадкування, тобто всіляким таким способом переходу речей, який породжує *право розпорядження*, а значить, право власності. І навіть у тому випадку, коли *земельне володіння* (не власність!) переходить, як це може бути з земельною ділянкою, від батька до сина за правом власності, можна вважати, що син володіє *початково*, оскільки лише таким може і має бути всіляке добросчесне володіння речами.¹

Таким чином, може бути сказано, що володіння виникає з добросчесного – без застосування хитрощів або насилля – користування річчю, власник якої або невідомий, або безвісно відсутній, або не чинить опору. Без перешкоди можуть бути захоплені та привласнені покинуті землі, дикі звірі й риби, вперше відкриті сховища та ін. Одним словом, речі, які не перебувають у чийсь власності.

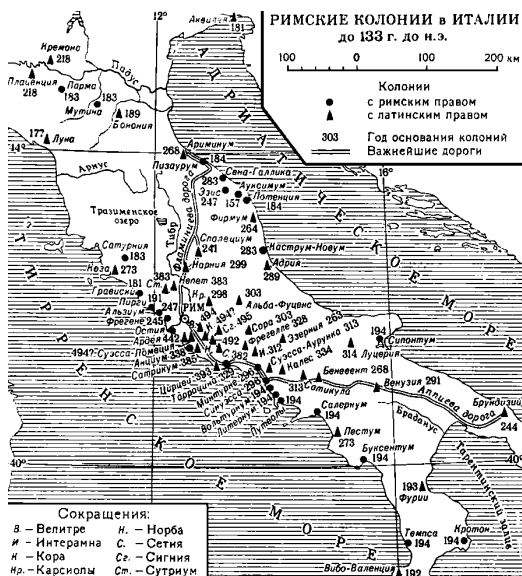
Володіння не може, не повинно бути вічним, цьому перешкоджає економічний інтерес. Треба, щоб власник був зацікавлений у поліпшенні володіння, особливо земельного володіння, щоб він ставився до нього як до своєї власності (добрива, зрошення, огорожування та ін.).

На допомогу володарю, якщо він володар добросчесний, приходять *давність придбання*. Строки давності придбання час від часу змінювалися – від дворічного володіння землею, за Законами XII таблиць, до 30-річного за законами пізньої імперії.

Практичне значення інституту володіння полягало у тому захисті, якого надавало йому римське право. Доки особа, що заявляла про себе як про власника речі та вимагала її вилучення у невластника-володаря, не доведе законності своїх зазіхань та не доможеться відповідного судового рішення, претор надасть володарю весь можливий захист, у тому числі інтердикт-наказ про недозволеність самовільного захоплення суперечливої речі. Звідси й приказка “Блаженними є ті, хто володіє”, оскільки тягар доведення – найтяжче у відповідних умовах – лежав на позивачеві.

Близьким до володіння – за своєю юридичною природою – римські юристи вважали й т.зв. *утримання*, або, іншими словами, “опосередковане володіння”. Під утриманням так само розуміли користування, позбавлене права розпорядження. Проте у даному випадку йшлося про речі, власник яких відомий та не відлучається від отримання доходів, принесених речами. Утримання створюється найомом квартири, знарядь праці, робочої худоби та ін.

Володіння – будь-яке – припиняється як із відпадінням фактичного панування особи над річчю, так і з відпадінням самого

Післямова

наміру володіти нею для себе.

Право власності. Сервітут. Визначення права власності, запозичене багатьма буржуазними кодифікаціями, було дано римськими юристами. Вони розуміли під ним найбільш повне, найбільш абсолютне право *користуватися й розпоряджатися речами з тими лише обмеженнями, котрі встановлені договором або правом.*

Користуватися – значить отримувати зиск, принесений річчю, розпоряджатися – значить визначати її долю.

Коли ми говоримо “найбільш абсолютне” право розпорядження речами (а не “абсолютне”), потрібно мати на увазі *обмеження*, встановлені законом, і це дуже важливо для розуміння інституту власності взагалі. Власність – це, крім того, панування *пряме*, безпосереднє, виключне (тобто з вилученням будь-якої третьої особи від зазіхань на річ), *легко пристосовується* (тобто щойно відпадає яке-небудь з обмежень права власності, власник автоматично відновлює своє виключне право) та ін.

Деякі *обмеження* права земельної власності були встановлені ще Законами XII таблиць. Ніхто, наприклад, не міг саджати дерева ближче 5-9 футів від сусідньої ділянки та ін.

Особливою формою обмеження права власності є *сервітут*, тобто “право на чужу річ”. Розрізняли речові та особисті сервітути. Право проведення води через чужу ділянку, викликане господарчою необхідністю, є прикладом речового сервітути, яким римське право обтяжувало одного власника на користь іншого.

Під особистим сервітутом розумілося право позиттєвого

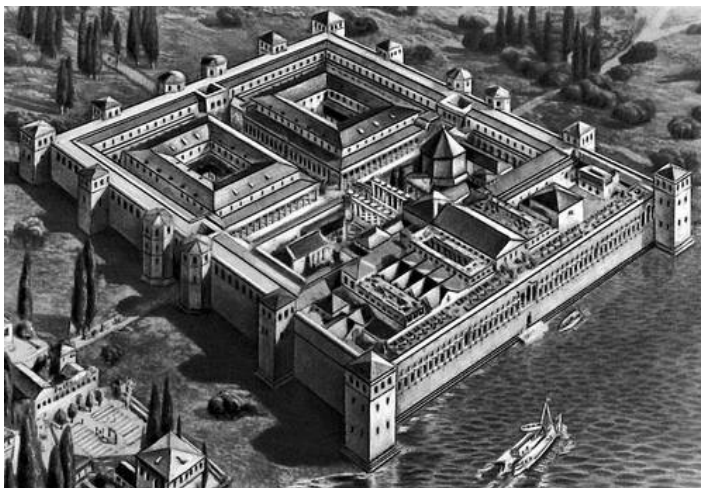
користування чужою річчю, за умови неушкодженості самої річі. Так, наслідувач може надати у позиттєве користування (особистий сервітут) кімнату в будинку, яку займає стара служниця, годувальниця та ін.

Зобов'язальне право. Типи договорів. Визначаючи зміст зобов'язання, римський юрист Павло (III ст. н.е.) писав: “Сутність зобов'язання полягає в тому, щоб зв'язати іншого перед нами, щоб він що-небудь дав, зробив або надав” (Дигести, 44.7.3).

Відповідно до того, виконуючи зобов'язання, особа “розв'язує себе”, знімає договірні кайдани, оскільки вона вже зробила або надала те, що вимагав договір.

Будь-яке зобов'язання виникає, за словами Гая, “або з договору, або з делікту”, що значить із завдання шкоди. Невиконання договору до вказаного у ньому терміну тягне за собою право на позов. Позови можуть бути як особистими – коли ми вимагаємо від іншого, щоб він дав або виконав домовлене, так і речовими – “коли ми висуваємо позовну вимогу про те, що тілесна річ є нашою або що яке-небудь речове право, наприклад, сервітут, належить нам по праву”.

Для дійсності договору необхідно: а) згода сторін, які зобов'язуються, і вона не повинна бути спричинена насиллям або обманом (“одне демонструється, а інше робиться”); б) його

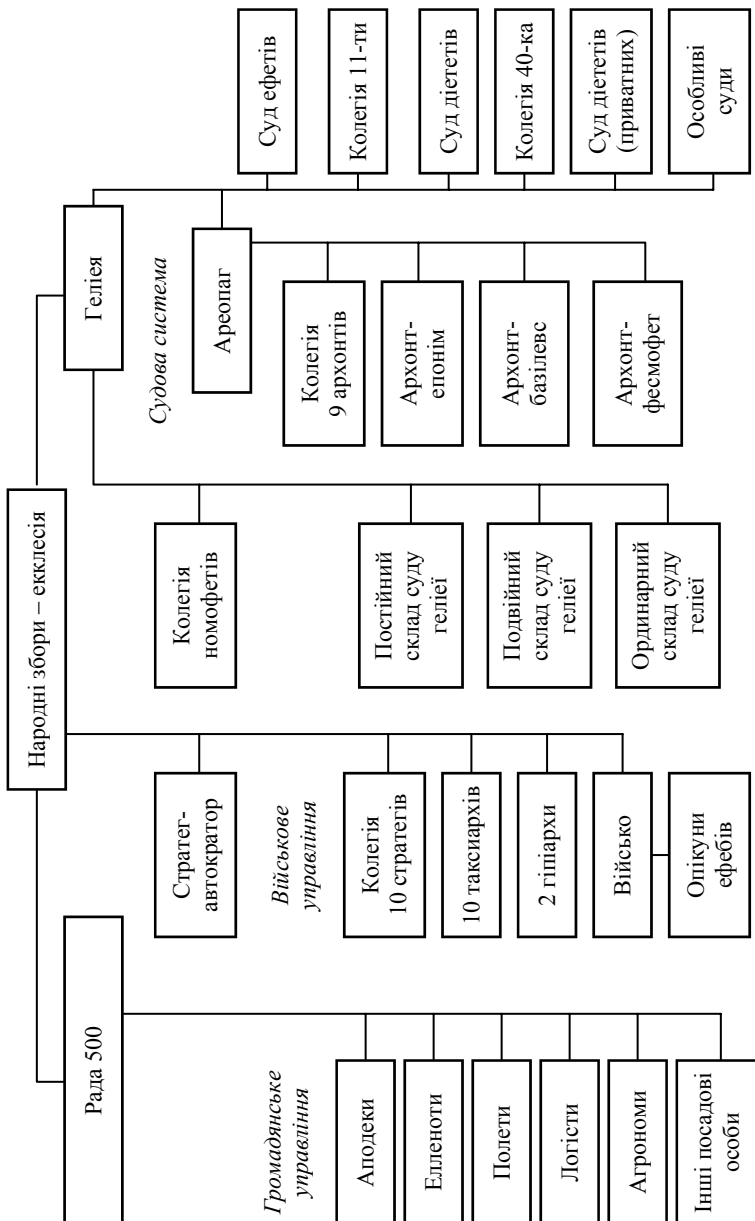

Додатки

Додаток 1

Державний устрій Афін доби їхнього розквіту (основні структури)

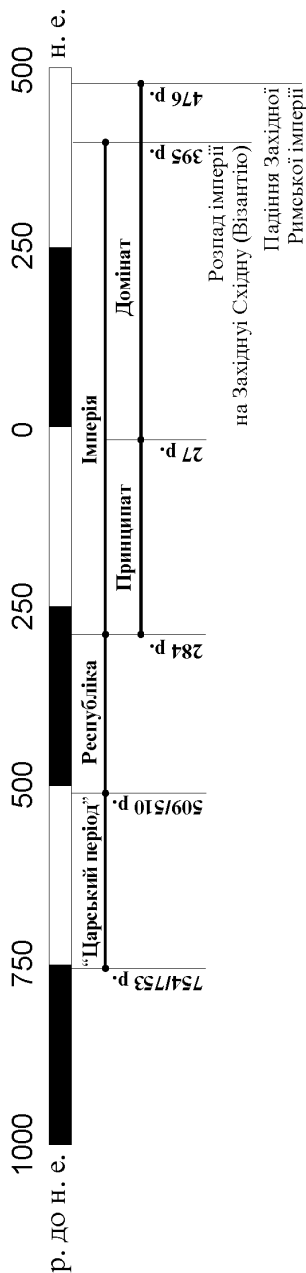

Додаток 2

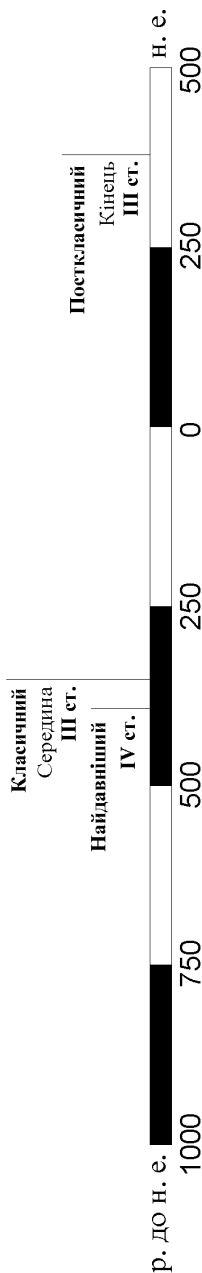
Порівняльна таблиця поглядів Платона та Аристотеля		АРИСТОТЕЛЬ
Ідеї	ПЛАТОН	АРИСТОТЕЛЬ
Походження держави	У державу об'єднуються люди для більш повного задоволення власних потреб	Держава починається з сім'ї, у державі повинні реалізовуватися потреби
Суспільство	Поділяється на три класи: мислителі, охоронці, ремісники (кожен з яких має свою функцію, роль у суспільстві визначається не статтю, а моральними чеснотами та урядом)	Поділяє суспільство на три класи, середній клас – основа політичного ладу в суспільстві. Не допускає антагонізму між багатими та бідними
Форма держави	Аристократія – найкраща, тиранія – найкраща, негативне ставлення до демократії як до “принципу жеребкування”, з декількох партій – тиранія	Три доцільні (монархія, аристократія, політія);
Закони	Потрібні тим народам, які не можуть керуватися мораллю	Три недоцільні (демократія, олігархія, тиранія). Ідеал – республіка-політія
	Необхідно знизити права на власність, та	Право є природне та умовне: закони є писані та неписані (традиції, звичаї). Аристократія не потребує законів

Додаток 3

Основні періоди історії та публічного права Давнього Риму

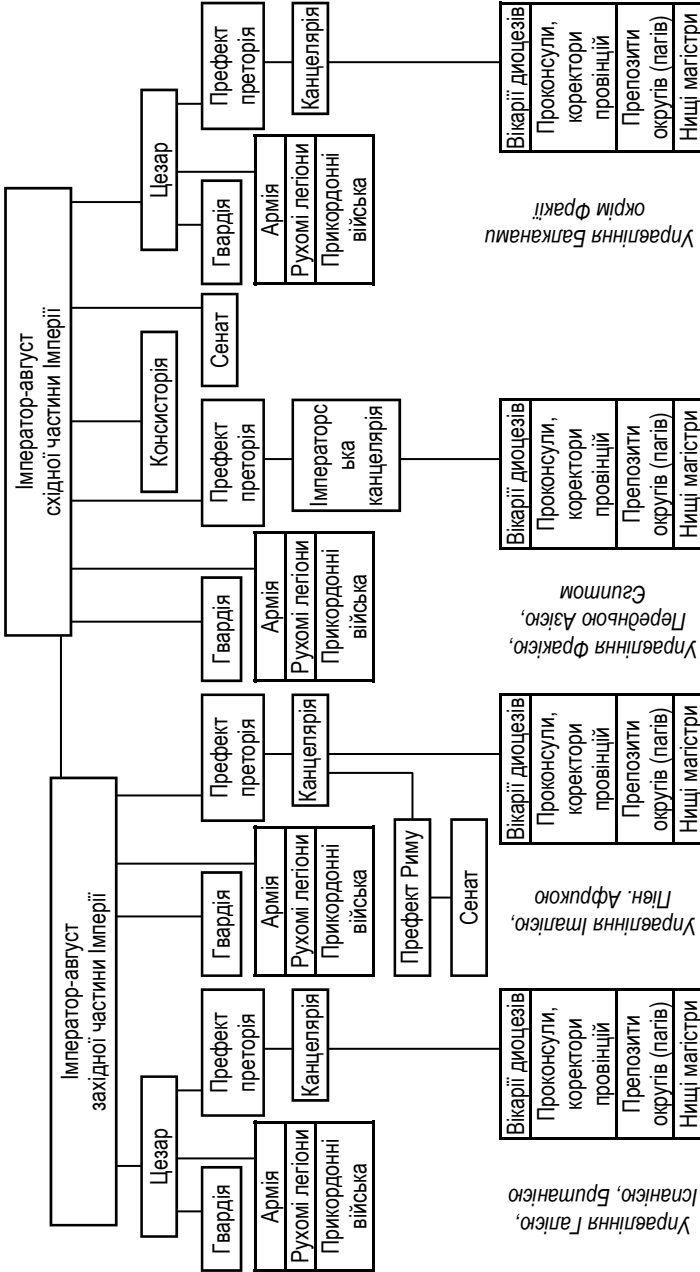

Основні періоди історії приватного права Давнього Риму

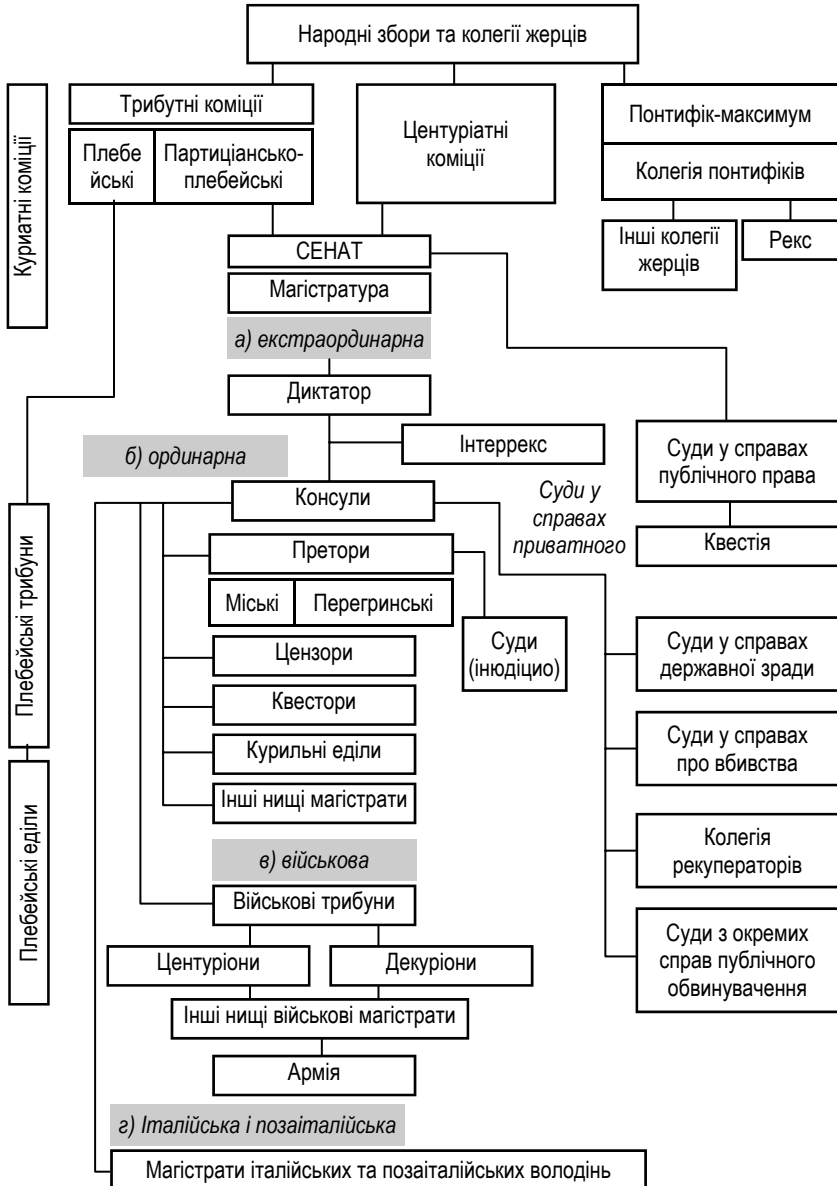
Додаток 4

Державний устрій Риму доби домініанти

Додаток 5

Державний устрій Риму доби республіки

Додаток 6

ЗАКОНИ XII ТАБЛИЦЬ

Закони XII таблиць – пам'ятник римського цивільного права.

Прийняті в 451-450 рр. до н.е. Оригінал не зберігся. Текст, що публікується, – це спроба реконструкції, зроблена в XIX ст. Матеріалом для реконструкції стали фрагменти Законів XII таблиць, приведені в творах давніх римських і грецьких авторів буквально або у довільному переказі. Імена авторів цих творів іноді вказані в дужках. Крім того, в дужки укладені слова, що допомагають розумінню лаконічного тексту джерел.

Таблиця I

1. Якщо викликають (кого-небудь) на судообговорення, нехай (викликаний) іде. Якщо (він) не йде, нехай (той, хто викликав) підтвердить (свій виклик) при свідках, а потім веде його насильно.
2. Якщо (викликаний) вигадує відмовки (для нез'явлення) або намагається сховатися, нехай (той, хто його викликав) накладе на нього руку.
3. Якщо перешкодою (для явки викликаного на судообговорення) буде його хвороба або старість, нехай (той, хто зробив виклик) дасть йому в'ючну тварину. Вози, якщо не захоче, надавати не зобов'язаний.
4. Нехай поручителем (на судовоговірні) за того, хто живе своїм господарством, буде (тільки) той, хто має своє господарство. За безхазяйного громадянина поручителем буде той, хто побажає.
5. На чому домовляться, про те нехай (позивач) і просить (на судообговоренні).
6. Якщо сторони не приходять до угоди, нехай (вони) до полудня зйдуться для тяжби на форумі або на коміціумі. Нехай обидві присутні сторони по черзі захищають (свої права).
7. Пополудні (магістрат) затвердить вимогу тієї сторони, яка присутня (при судообговоренні).
8. Якщо (на судообговоренні) присутні обидві сторони, нехай присмерк сонця буде крайнім терміном (судообговорення).

Таблиця II

1. (Гай. Інституції. IV,14). За позовами в 1000 і більше асів стягається (в касу понтифіків) судова застава (в сумі 500 асів), за позовами на меншу суму – 50 асів, так було встановлено Законом XII таблиць. Якщо суперечка йшла про свободу якої-небудь людини, то хоч би її ціна була найвищою, однак тим же законом наказувалося, щоб тяжба йшла про заставу (за людину, свобода якої оскаржувалася) всього лише (в розмірі 50 асів).
2. Якщо одна з таких причин, як... тяжка хвороба або (збіг дня судового розгляду) з днем, встановленим для обвинувачення (будь-кого) в зраді, (буде перешкоджати) судді, третейському посереднику або стороні, що судиться (з'явитися на судовий розгляд), то (таке) повинне бути перенесено на інший день.
3. Нехай (позовник), якому бракує показань свідків, іде до воріт будинку (свідка, що не з'явився на судовий розгляд) і протягом трьох днів привселюдно викликає (його).

Таблиця III

1. Нехай будуть (дані боржнику) 30 пільгових днів після визнання (ним) боргу або після постанови (проти нього) присудження.
2. (Після закінчення вказаного терміну) нехай (позивач) накладе руку (на боржника). Нехай веде його на sudoобговорення (для виконання рішення).
3. Якщо (боржник) не виконав (добровільно) присудження і ніхто не звільнив його від відповідальності при sudoобговоренні, нехай (позивач) веде його до себе і накладе на нього колодки або окови вагою не менше, а якщо побажає, то і більше за 15 фунтів.
4. (Під час перебування в ув'язненні боржник), якщо хоче, нехай годується за свій власний рахунок. Якщо ж він не знаходиться на своєму утриманні, то нехай (той, хто тримає його в ув'язненні), видає йому по фунту борошна в день, а при бажанні може давати і більше.
5. (Авл Геллій. Атичні ночі. XX,1,46). Тим часом (тобто поки боржник знаходився в ув'язненні), він мав право помиритися (з позивачем), але якщо (сторони) не помирилися, то (такі боржники) залишаються в ув'язненні 60 днів. Протягом цього терміну їх три рази підряд у базарні дні приводять до претора на коміціум, і (при цьому) оголошується присуджена з них сума

грошей. У третій базарний день вони підлягають смертній страті або поступають у продаж за кордон, за Тібр.

6. У третій базарний день нехай розрубать боржника на частини. Якщо щось виконувач відсікав більше або менше, то нехай це не буде поставлено йому в провину.¹
7. Нехай зберігає свою силу навіки позов проти зрадника.

Таблиця IV

1. (Цицерон. Про закони. III, 8, 19). З такою ж легкістю було позбавлене життя, як по XII таблицях, немовля, що відрізнялося винятковою потворністю.
2. Якщо батько тричі продасть сина, то нехай син буде вільний (від влади) батька.
3. (Цицерон. Філіппіки. II, 28, 69). Користуючись постановою XII таблиць, наказується чоловік, що наказав своїй дружині взяти речі, що належать їй, і віднявши у неї ключ, вигнав її.
4. (А. Геллій. Атичні ночі. III, 16, 12). Мені відомо, що коли жінка... народила на одинадцятому місяці після смерті чоловіка, то з цього виникла справа, неначе б вона зачала після того, як помер її чоловік, бо децемвіри написали, що людина народжується на десятому, а не на одинадцятому місяці.

Таблиця V

1. (Гай. Інституції. I, 144-145). Предки наші затверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок властивої їм легковажності повинні перебувати під опікою... Виключення допускалося тільки для дів-весталок, яких давні римляни в повагу до їх жрецького сану звільняли від опіки. Так було постановлено Законом XII таблиць.
2. (Гай. Інституції. II, 47). Законом XII таблиць було визначено, що *res mancipii*, що належать жінці, яка знаходилася під опікою агнатів, не підлягають давності, за винятком лише того випадку, коли сама жінка передала ці речі із згоди зберігача.
3. Як хто розпорядиться на випадок своєї смерті відносно свого домашнього майна або відносно опіки над підвладними йому особами, так нехай те і буде непорушним.

¹ А. Геллій. Атичні ночі. XX,1,48: “Коли боржник віддавався судом декільком кредиторам, то децемвіри дозволяли їм, якщо того побажають, розрубати і розділити на частини віддану ним людину. Але я не читав і не чув, щоб у старовину хто-небудь був розрубаний на частини”.

4. Якщо хто-небудь, у кого немає підвладних йому осіб, помре, не залишивши розпоряджень про спадкоємця, то нехай його господарство візьме собі його найближчий агнат.
5. Якщо у вмерлого немає агнатів, нехай господарство, що залишилося після нього, візьмуть його родичі.
6. Згідно з Законом XII таблиць зберігачами над особами, яким не було призначено зберігача по заповіту, є їх агнати.
- 7а. Якщо людина впала в безумство, то нехай владу над нею самою і над її майном візьмуть її агнати або її родичі.
- 7б. (Ульпіан. I, 1, рг. D., XXVII, 10). Згідно з Законом XII таблиць марнотратнику заборонялося управління майном, що належить йому.
- 8а. (Ульпіан. Lib. sing. reg. XL, 1). Закон XII таблиць передавав патрону спадщину після римського громадянина з вільновідпущеників у тому випадку, якщо патрон, не маючи підвладних йому осіб, умирав, не залишивши заповіту.
- 9а. (Гордіан. I, 6, с. III, 36). Згідно з Законом XII таблиць майно, що перебуває в боргових вимогах вмерлого до інших осіб, безпосередньо, тобто без виконання якої-небудь юридичної формальності, розподіляється між спадкоємцями відповідно до їх спадкових часток.
- 9б. (Діоклетіан. I, 26, с. II, 3). Згідно з Законом XII таблиць борги вмерлого безпосередньо розділяються між його спадкоємцями пропорційно отриманим ними часткам спадщини.

Таблиця VI

1. Якщо хто укладає операцію самозакладу¹ або відчуження речі в присутності 5 свідків і вагаря, то нехай слова, які вимовляються при цьому, вважаються непорушними.
2. (Цицерон. Про обов'язки. III, 16). За XII таблицями вважалось достатнім представити доказ того, що було вимовлено при проведенні операції, і той, що відмовлявся від своїх слів, підлягав штрафу вдвічі.
3. Давність володіння відносно земельної ділянки встановлювалася в два роки, відносно всіх інших речей – в

¹ Nexum. Varro. De lingua latina. VII. 105: “Nexum називалася вільна людина, що віддала себе в рабство за гроші, які вона була винна, доти, поки не виплатить цього боргу”.

один рік.

4. Законом XII таблиць було визначено, що жінка, що не бажала встановлення над собою влади чоловіка фактом давнього з нею співжителства, повинна була щорічно відлучатися зі свого будинку на три ночі і таким чином переривати річне давнє володіння нею.
5. (А. Геллій. Атичні ночі. XX, 17, 7, 8). Власноручно відстояти свою річ при судообговоренні... це означає накласти руку на ту річ, про яку йде суперечка при судообговоренні, тобто, іншими словами, змагатися з противником, вхопитися рукою за спірну річ і в урочистих виразах відстоювати право на неї. Накладення руки на річ здійснювалося в певному місці в присутності претора на основі XII таблиць, де було написано: "Якщо хто-небудь власноручно відстоює свою річ при судообговоренні".
- 5б. (Павло. Фрагменти. 50). Закон XII таблиць затвердив відчуження речі шляхом операції, що здійснювалася в присутності 5 свідків і вагаря, а також шляхом відмови від права власності на цю річ при судообговоренні перед претором.
7. Нехай власник не торкає і не віднімає тих колод або жердин, що належать йому, але використаних іншою людиною на споруду будівлі або для посадки виноградника.
8. (Ульпіан. У 3 титулі 47 кн. Дигест). Закон XII таблиць не дозволяв ні віднімати, ні вимагати як свою власність украдені колоди і жердини, вжиті на споруду або для посадки виноградника, але надавав при цьому позов у подвійному розмірі вартості цих матеріалів проти того, хто був звинувачений у використанні їх.

Таблиця VII

1. Обхід (тобто незабудоване місце) навколо будівлі повинен бути шириною в два з половиною фути.
2. Треба помітити, що при позові про розмежування кордонів необхідно дотримуватися вказівки Закону XII таблиць, встановленої за прикладом наступного законодавчого розпорядження, яке, як кажуть, було проведено в Афінах Солоном: якщо вздовж сусідньої ділянки викопувався рів, то не можна було переступати кордони, якщо (ставилася) огорожа, то треба відступати від сусідньої ділянки на один фут, якщо будинок для житла, то відступати на два фути, якщо копають яму або могилу, відступати настільки, наскільки глибоко

- викопана яма, якщо колодязь – відступити на 6 футів, якщо саджають оливу або смоківницю, відступити від сусідньої ділянки на дев'ять футів, а інші дерева – на 5 футів.
3. (Пліній. Природна історія. 19, 4, 50). У XII таблицях не малося на увазі абсолютно слово “хутір”, а для позначення його користувалися часто словом “пой” – обгороджене місце, що має значення батьківського майна.
 4. (Цицерон. Про закони. I, 21, 55). XII таблиць забороняли придбання по давності межі шириною в 5 футів.
 5. (Цицерон. Про закони. I, 21, 55). Згідно з постановою XII таблиць, коли виникає суперечка про кордони, то ми проводимо розмежування з участю 3 посередників.
 6. (Гай. У 3 титулі 8 кн. Дигест). Згідно з Законом XII таблиць ширина дороги у прямому напрямі визначалася в 8 футів, а на поворотах – в 16 футів.
 7. Нехай (власники придорожніх ділянок) обгороджують дорогу, якщо вони не огороджують її каменем, нехай їдуть на в'ючній тварині, де побажають.
 - 8б. (Павло. У 8 титулі 43 кн. Дигест). Якщо струмок, що протікав по суспільній землі, або водопровід заподіював збиток приватному володінню, то власнику останнього давався позов на основі Закону XII таблиць про відшкодування збитків.
 - 9а. Закон XII таблиць наказував вживати заходів до того, щоб дерева на висоті 15 футів колом обрізалися для того, щоб їх тінь не заподіювала шкоди сусідній ділянці.
 - 9б. Якщо дерево з сусідньої ділянки схилилося вітром на твою ділянку, ти, на основі Закону XII таблиць, можеш пред'явити позов про прибирання його.
 10. (Пліній. Природна історія. XVI, 5, 15). Законом XII таблиць дозволялося збирати жолуді, що падають із сусідньої ділянки.
 11. (Юстиніан. 1.41, П. 1). Продані і передані речі стають власністю покупця лише в тому випадку, якщо він сплатить продавцеві куповану ціну або забезпечить йому яким-небудь чином задоволення його вимоги, наприклад, надасть поручителя або дасть що-небудь у вигляді застави. Так було постановлено Законом XII таблиць.
 12. Якщо спадкоємець робив наступне розпорядження: відпускаю раба на волю при умові, що він сплатить моему спадкоємцеві 10000 сестерціїв, – то хоч би цей раб був відчужений від спадкоємця, він все-таки повинен отримати свободу при сплаті

покупцеві вказаної суми. Так було постановлено в Законі XII таблиць.

Таблиця VIII

1. (Цицерон. Про республіку. IV, 10, 12). XII таблиць встановили смертну страту за невелике число злочинних діянь, і в тому числі вважали за необхідне застосування її в тому випадку, коли хто-небудь склав або буде виспівувати пісню, яка містить в собі наклеп або паплюження іншого.
2. Якщо заподіє покалічення і не помириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде заподіяне те ж саме.
3. Якщо рукою або палицею переламає кістку вільній людині, нехай заплатить штраф в 300 асів, якщо рабу – 150 асів.
4. Якщо заподіє образу, нехай штраф буде 25.
5. ...Зламає, нехай відшкодує.
6. Якщо хто поскаржиться, що домашня тварина заподіяла збиток, то Закон XII таблиць наказував або видати потерпілому тварину, що заподіяла шкоду, або відшкодувати вартість нанесеного збитку.
7. Якщо жолуді з твого дерева впадуть на мою ділянку, а я, вигнавши худобу, згодую їх їй, то згідно з Законом XII таблиць ти не можеш пред'явити позову, бо не на твоїй ділянці паслася худоба, ні про шкоду, заподіяну твариною, ні про збитки, нанесені неправомірним діянням.
- 8а. Хто лиху пісню співає...
- 8б. Нехай не переманює на свою ділянку чужого врожаю.
9. За XII таблицями смертним гріхом для дорослого було отравити або зжати в нічний час урожай з обробленого плугом поля. XII таблиць наказували таку приречену богині Церере людину стратити. Неповнолітнього, винного в подібному злочині, по розсуду претора або піддавали батожінню, або присуджували до відшкодування заподіяної шкоди в подвійному розмірі.
10. (Гай. Інституції. 9 титул 47 кн. Дигест). Закони XII таблиць наказували взяти в окови і після батожіння стратити того, хто підпалював будови або складені біля будинку скирти хліба, якщо винний здійснив це навмисно. Якщо пожежа сталася... по необережності, то закон наказував, щоб винний відшкодував

- збиток, а при його неспроможності був покараний.
11. У XII таблицях було наказано, щоб за злісну вирубку чужих дерев винний сплачував по 25 асів за кожне дерево.
 12. Якщо той, хто здійснив у нічний час крадіжку, убитий на місці, то нехай вбивство його буде вважатися правомірним.
 13. При світлі дня ... якщо чинить опір із зброєю в руках, склич народ.¹
 14. Децемвіри наказували вільних людей, спійманих на крадіжці, карали тілесно і видавали голову тому, у кого вчинено крадіжку, рабів же карали батоном і скидали зі скелі; але відносно неповнолітніх було постановлено: або карати їх по розсуду претора тілесно, або стягати з них відшкодування збитків.
 - 15а. Згідно з Законом XII таблиць був встановлений штраф у розмірі потрібної вартості речей в тому випадку, коли річ відшукувалася у будь-кого при формальному обшуку або коли вона була принесена до приховувача і знайдена у нього.
 - 15б. Закон XII таблиць наказує, щоб при здійсненні обшуку той, що обшукує, не мав ніякого одягу, крім полотняної пов'язки, і тримав у руках чашу.
 16. Якщо пред'являється позов про крадіжку, при якій злодій не був спійманий на місці злочину, нехай суд вирішує суперечку присудженням подвійної вартості речі.
 17. Законом XII таблиць забороняється придбання краденої речі.
 - 18а. (Тацит. Анналі. VI, 16). Уперше XII таблицями було постановлено, щоб ніхто не брав більше за один відсоток в місяць, тоді як до цього бралось з примхи багатих.
 - 18б. (Катон. Про землеробство. Передмова. 1). Предки наші мали звичай і поклали в законах присуджувати злодія до сплати подвійної вартості украденої речі, лихваря до стягнення в чотирикратному розмірі отриманих відсотків.
 19. (Павло). Згідно з Законом XII таблиць за річ, здану на

¹ Цицерон.: “Він також повідомив мені постанову XII таблиць, якою дозволялося убити нічного злодія, а також і денного, що чинить озброєний опір”. “XII таблиць забороняють вбивати денного злодія, якщо він, як сказано там, не захищається із зброєю, тому не може бути убитий той злодій, який приніс із собою зброю, але не користувався нею і не чинив опір; якщо ж він чинив опір при затриманні, то нехай потерпілий кричить, щоб його почули і прийшли на допомогу” (Цицерон. Про закони. – К., 1998. – С. 20-50).

зберігання, дається позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.

- 20б. (Трифоніан. У 7 титулі 26 кн. Дігест). У разі розкрадання зберігачами майна їх підопічного потрібно встановити: чи не допустимо відносно кожного з цих зберігачів нарізно той позов у подвійному розмірі, який був встановлений у XII таблицях проти зберігачів.
21. Нехай буде відданий богам підземним (тобто прокляттю) той патрон, який заподіює шкоду своєму клієнту.
22. Якщо будь-хто брав участь при здійсненні операції як свідок або вагар, а потім відмовляється це засвідчити, то нехай він буде визнаний ганебним і втратить право бути свідком.
23. По XII таблицях, викритий у лжесвідченні скидався з Тарпейської скелі.
- 24б. (Пліній. Природна історія. XVIII. 3.12, 8-9). По XII таблицях, за таємне винищення урожаю призначалася страта... більш тяжка, ніж за вбивство людини.
26. ...У XII таблицях наказувалося, щоб ніхто не влаштовував у місті нічних зборищ.
27. Закон XII таблиць надавав членам колегій (співтовариств) право укладати між собою будь-які угоди, лише б цим не порушували якої-небудь постанови, що стосується громадського порядку. Закон цей, мабуть, був запозичений із законодавства Солона.

Таблиця IX

- 1-2. (Цицерон. Про закони. III, 4, 11, 19, 44). Привілеїв, тобто виступів на свою користь від закону, нехай не питають. Вироки про смертну кару римського громадянина нехай не виносять інакше, як в центуріатських коміціях... Славетні Закони XII таблиць містили дві постанови, з яких одна знищувала всякі відступи від закону на користь окремих осіб, а інша забороняла винести вирок про страту римського громадянина інакше, як в центуріатських коміціях.
3. (А. Геллій. Атичні ночі. XX, 17). Невже ти будеш вважати суворим постанову закону, що карає смертною стратою того суддю або посередника, які були призначені при судообговоренні для розгляду справи і були викриті в тому, що прийняли грошову винагороду по цій справі?
4. (Помпоній. У 2 титулі 1 кн. Дігест). Квестори, що були присутніми при виконанні смертних вироків, іменувалися

карними квесторами, про них згадувалося навіть у Законах XII таблиць.

5. (Марціан. У 4 титулі 48 кн. Дигест). Закон XII таблиць наказує страчувати того, хто підбурює ворога римського народу до нападу на Римську державу, або того, хто видає ворогу римського громадянина.
6. (Сальвіан. Про правління боже. VIII, 5). Постанови XII таблиць забороняли позбавляти життя без суду яку б то не було людину.

Таблиця X¹

1. Нехай мерця не ховають і не спляють в місті.
2. Дерева для похоронного вогнища нехай сокирою не обтисують.
3. Обмеживши витрати на поховання трьома саванами, однією пурпуровою тунікою і десятьма флейтистами, Закон XII таблиць заборонив також і голосіння по покійних.
4. Нехай на похоронах жінки щік не дряпають і по вмерлих не голосять.
5. Нехай кісток мерця не збирають, щоб згодом здійснити поховання, за винятком лише того випадку, коли смерть спіткала на полі битви або на чужині.
- 6а. Крім того, в законах встановлюються ще наступні правила: відмінюється бальзамування рабів і пиття кругової чаші. “Без пишного скроплення, без довгих гірлянд, без курильниць”.
- 6б. В XII таблицях постановлено не ставити перед вмерлими напоїв з міррою.
7. Якщо хто-небудь був нагороджений вінком або сам особисто, або за своїх коней і рабів, що виступали на грі, або якщо вінок був даний йому за його доблесть, то при його смерті не заборонялося покласти вінок на вмерлого як у нього вдома, так і на форумі, рівним чином його рідним дозволялося бути присутніми на похоронах у вінках.
8. А також золота з небіжчиком нехай не кладуть. Але якщо у вмерлого зуби були скріплені золотом, то не забороняється поховати або спалити його з цим золотом.
9. Закон забороняє без згоди власника влаштовувати похоронне багаття або могилу на відстані ближче ніж 60 футів від будівлі, що належить йому.

¹ Приведені статті таблиці X присвячені культовим звичаям.

10. Закон забороняє придбання за давністю місця поховання, як і місця спалення трупа.

Таблиця XI

1. (Цицерон. Про республіку. II, 36). Децемвіри другого заклику додали дві таблиці упереджених законів, між іншим, санкціонували самим нелюдським законом заборону браків між плебеями і патриціями.

Таблиця XII

1. Законом було введено захоплення речі з метою забезпечення боргу, і згідно з Законом XII таблиць це було допущено проти того, хто придбав тварину для принесення жертви, не сплатив за неї купованої ціни, а також і проти того, хто не надав винагороди за здавання йому в наймання в'ючної тварини, з тією умовою, щоб плата за користування була вжита ним на жертвний бенкет.
- 2б. Злочини, скоєні підвладними особами або рабами, породжували позови про збитки, за якими господарю або власнику раба надавалося або відшкодувати вартість заподіяної шкоди, або видати голову винного... Ці позови встановлені або законами, або едиктом претора. До позовів, встановлених законами, належить, наприклад, позов про крадіжку, створений Законом XII таблиць.
3. Якщо приносить на судообговорення дрібну річ або заперечує самий факт судообговорення, нехай претор призначить трьох посередників і за їх рішенням нехай відшкодує збиток у розмірі подвійного прибутку від спірної речі.
4. Законом XII таблиць було заборонено жертвувати храмам ту річ, яка є предметом судового розгляду; в іншому випадку ми підлягаємо штрафіві в розмірі подвійної вартості речі, але ніде не з'ясовано, чи повинен цей штраф сплачуватися державі або тій особі, яка заявила домагання на дану річ.
5. У XII таблицях була постанова про те, що надалі будь-яке рішення Народних зборів повинно мати силу закону.

Література

1. Плутарх. Избранные жизнеописания. – М.: Изд-во “Правда”, 1990. – Т. 1.
2. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков. – СПб.: Изд-во “Алтейя”, 1995.
3. Аристотель. Політика. – М., 1991.
4. Фукидид. История. – Т. 1. Репринт. воспроизведение изд. 1915 г. – СПб.: Пролог; София, 1994.
5. Плутарх. Застольные беседы. – Л.: Наука, 1990.
6. Фукідід. Кн. II / Цитується за англ. перекладом Бенджаміна Джовета. – Оксфорд, 1900.
7. Платон. Держава. Закони // Твори: В 3 т. – К., 1971. – Кн. IV.
8. Аристотель. Афіньська політика // Твори: В 4 т. – М., 1993. – Т. 4.
9. Фукідід. Кн. I // Хрестоматія з історії філософії. – М., 1998.
10. Плутарх. Перикл // Антологія світової філософії: В 4 т. – М., 1969. – Т. 1.
11. Евполід // Антологія світової філософії. – М., 1969. – Т. 1.
12. Платон. Держава // Антологія світової філософії. – М., 1969. – Т. 1.
13. Ісократ. Панегірик // Хрестоматія з історії філософії. – М., 1998.
14. Ісократ. Филип // Антологія світової філософії. – М., 1998. – Т. 4.
15. Демосфен. Промова проти Филипа // Хрестоматія з історії філософії. – М., 1998.
16. Плутарх. Демосфен // Хрестоматія з історії філософії. – М., 1998.
17. Stob. Plog, XIII, 48; Polidevk, VIII, 105.
18. Аристофан. Птаx // Хрестоматія з історії філософії. – М. 1998.
19. Платон. Закони // Твори: В 3 т. – М., 1971. – Т. 3.
20. Поллукс. Кн. III // Твори: В 3 т. – М., 1971.
21. Lebos, Inscriptions d'Asie Mineure, 1.
22. Michel, Recueil d'inscriptions grecques, 1.
23. Демосфен. Промова проти Аристократа // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – К., 1998. – Т. 1.
24. Лісій. Промови проти Никомаха // Хрестоматія з історії стародавнього світу. – К., 1974.
25. Аристотель. Політика // Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. – К., 1998. – Т. 1.
26. Платон. Держава. Кн. V // Антологія світової політичної думки. – М., 1997.

27. Фукидід. Кн. IV // Хрестоматія з історії філософії. – М., 1998.
28. Ксенофонт. Грецька історія // Хрестоматія з історії філософії. – М., 1998.
29. Геродот. Кн. VII // Антологія світової політичної думки. – М., 1997. – Т. 1.
30. Плутарх. Олександр Великий // Хрестоматія з історії філософії. – М., 1998.
31. Нерсесянц. Політичні вчення Стародавньої Греції. – М., 1979.
32. Ксенофонт. Спомини // Хрестоматія з історії філософії. – М., 1998.
33. Ахманов А.С. Філософія від її зародження до Платона. – М., 1976.
34. Цицерон. Про державу. – К., 1998.
35. Цицерон. Про закони. – К., 1998.

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Історія Давньої Греції	5
1.1. Письмові джерела	6
1.2. Населення і влада	12
1.3. Державно-соціальний устрій Греції періоду Гомера	17
Розділ 2. Давня Спарта у VII-V ст. до н.е.	33
2.1. Виникнення Спартанської держави	33
2.2. Державний і суспільний лад Спарти	40
Розділ 3. Стародавня Аттика в VII-VI ст. до н.е.	47
3.1. Утворення афінського аристократичного поліса	47
3.2. Місто-держави	59
3.3. Перикл та афінська демократія	74
3.4. Дипломатія в Стародавній Греції	91
Розділ 4. Греція і Македонія	96
Розділ 5. Право грецького громадянства у зв'язку з розвитком міжнародних відносин	107
Розділ 6. Грецька культура класичного періоду	119
Розділ 7. Політико-правові вчення Греції	136
7.1. Міфи Стародавньої Греції та Стародавнього Риму як основа розбудови поглядів	136
7.2. Виникнення і розвиток політичних вчень у Греції	142
7.3. Основні риси афінського права	178

Розділ 8. Стародавній Рим	181
8.1. Царський період. Ранньореспубліканський Рим	181
8.2. Основні напрямки політичної і правової думки в Давньому Римі	206
8.3. Римське приватне право	233
 Післямова	 251
 Додатки	 253
 Література	 270

Колісніченко Анатолій Іванович
доктор історичних наук, професор

Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму

Навчальний посібник

Головний редактор *Н.Молодих*. Редактор, коректор *О.Шатун*,
О.Шемчук. Молодший редактор *І.Терентієва*. Технічний редактор,
комп'ютерна верстка *В.Кобзар*, *О.Луговський*.

Здано до набору 19.11.01. Підписано до друку 15.05.02. Папір
офсетний. Формат 60x84¹/₁₆. Гарнітура «Таймс». Обл.-вид. арк. 13,75.
Умовн. друк. арк. 17,13. Наклад 170 прим. Зам. № 125-к.

Видавництво МФ НаУКМА.
54003, м.Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
E-mail: primus@kma.mk.ua